

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**SULTAN I. MELİKŞAH DÖNEMİ MEZHEP
HAREKETLERİ**

Emre ÇOBAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Erkan BAYSAL

Bingöl- 2026

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
SULTAN I. MELİKŞAH DÖNEMİ MEZHEP
HAREKETLERİ

Emre ÇOBAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Erkan BAYSAL

Bingöl – 2026

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL VE ONAY	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Yöntemi, Kaynakları ve Amacı	1
1. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları	1
2. Araştırmanın Kaynakları	1
3. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	6
B. Büyük Selçuklu Devleti'nin I. Melikşah Dönemi Öncesi Siyasî ve Tarihî Gelişmeleri ile Sultan I. Melikşah.....	7
1. Sultan I. Melikşah Dönemi Öncesi Siyasi ve Tarihî Gelişmeler	7
2. Sultan I. Melikşah ve Hayatı	13
C. Sultan I. Melikşah ile Abbâsî Halifeliği Arasındaki İlişkiler	16

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA SULTAN I. MELİKŞAH ÖNCESİ MEZHEP FAALİYETLERİ VE FÂTİMÎLER'E GENEL BİR BAKIŞ

1.1.Hanefilik	27
1.1.1. Sünnî Dengenin Adı: Hanefî–Mâturîdîlik Birlikteliği	28
1.1.2. Hanefî Mezhebi ile Mu‘tezile Arasındaki İlişkiler.....	29

1.1.3. Büyük Selçuklu Uygulamaları Bağlamında Hanefî Ulemanın Etkisi	31
1.2. Şâfîlik.....	33
1.2.1. Şâfî–Eş‘arî Birlikteliği.....	33
1.2.2. Büyük Selçuklu Kuruluş Döneminde Şâfî Mezhebi	34
1.3. Hanbelîlik	35
1.4. Mâlikîlik	36
1.5. Mezhep İhtilaflarına Selçukluların Yaklaşımı	37
1.5.1. Selçuklu Mihnesi ve Eş'arîlere Yönelik Baskılar.....	38
1.5.2. Hanbelî–Eş‘arî İlişkileri	39
1.6. İmâmiyye	40
1.7. Bâtınîlik	42
1.8. Fâtımîler.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN I. MELİKŞAH DÖNEMİNDE MEZHEP HAREKETLERİ VE BÜYÜK SELÇUKLU–FÂTİMÎ MÜCADELESİ

2.1. Bâtınîlik	49
2.1.1. Bâtınîler’in Doğuşu ve Gelişimi.....	49
2.1.2. Hasan Sabbâh’ın Bâtınî Hareket İçindeki Faaliyetleri: Alamut Kalesi’ne Giden Yol	52
2.1.3. Hasan Sabbâh’ın Deylem Bölgesi Dâîliğine Tayin Edilmesi	55
2.1.4. Hasan Sabbâh’ın Alamut Kalesi Üzerindeki Hâkimiyeti Ele Geçirmesi	56
2.1.5. Hasan Sabbâh’ın “Yeni Dâvet”i (ed-da‘vetü’l-cedîde) ve Fedâî Teşkilatının Teşekkülü.....	58
2.1.6. Sultan I. Melikşah Devri’nde Bâtınîler Tarafından Ele Geçirilen Diğer Kaleler	66

2.1.7. Sultan I. Melikşah'ın Bâtınî Hareketine Yönelik Tutumu ve Aldığı Tedbirler	70
2.1.8. Sultan I. Melikşah ile Hasan Sabbâh Arasındaki Mektuplaşma ve Sâve'de Meydana Gelen Olaylar	73
2.1.9. Bâtınî Faaliyetler Bağlamında Nizâmülmülk'ün Katli	75
2.2. Karmatîlik Hareketi	78
2.2.1. Kiçkine'nin Seferi	79
2.2.2. Artuk Bey'in Karmatî Hareketine Yönelik Askerî Faaliyetleri	80
2.3. İmâmiyye	83
2.3.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren İmâmiyye Âlimleri	87
2.4. Hanefîlik ve Mâturîdîlik	89
2.4.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Hanefî- Mâturîdî Âlimleri	91
2.4.2. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Hanefî- Mâturîdî Âlimleri	93
2.5. Şâfîlik ve Eş'arîlik	95
2.5.1. Nizâmiye Medreseleri	97
2.5.2. Nizâmiye Medreselerinin Açılması ve Açılış Günü Yaşanan Olaylar	98
2.5.3. Önde Gelen Nizâmiye Medreseleri	99
2.5.4. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Şâfî- Eş'arî Âlimleri	103
2.5.5. Eş'arî ve Hanbelî Mücadelesi	114
2.6. Hanbelî, Mu'tezile ve Diğer Mezhepler	119
2.6.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Hanbelî Âlimleri	121

2.6.2. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösterdiği Düşünülen Hanbelî Âlimleri	124
2.6.3. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Mu'tezile Âlimleri	127
2.6.4. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Diğer Mezhep Âlimleri	128
2.7. Sultan I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi.....	131
2.7.1. Fâtımî Devleti'nin Şifliği Yaygınlaştırma Stratejileri.....	131
2.7.2. Selçuklular ile Fâtımîler Arasındaki Mücadelenin Ortaya Çıkışı... 133	
2.7.3. Bağdât'ta Yaşanan Sünnî-Şîî Çatışmaları	134
2.7.4. Şam'da Güç Dengelerinin Değişimi: Dımaşk'ın Fethi ve Fâtımî Nüfuzunun Gerileyişi	138
2.7.5. Selçuklu Kumandanı Emîr Atsız'ın Mısır Harekâtı.....	140
2.7.6. Hicaz'da Hutbe Okutma Üzerinden Meşruiyet Arayışları.....	146
2.7.7. Tutuş'un Suriye'de Görevlendirilmesi ve Siyasî Faaliyetleri.....	152
2.7.8. Sultan I. Melikşah Döneminde Selçuklu Devleti'nin Fâtımî Politikası	157
2.7.9. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Fâtımî/ Bâtınî Âlimleri/ Dâîleri	159
SONUÇ	162
KAYNAKÇA	167
ÖZGEÇMİŞ	182

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Sultan I. Melikşah Dönemi Mezhep Hareketleri* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

10 / 07/ 2026

Emre ÇOBAN

TEZ KABUL VE ONAY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Emre ÇOBAN tarafından hazırlanan *Sultan I. Melikşah Dönemi Mezhep Hareketleri* başlıklı bu çalışma, 10/07/2026 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Temel İslam Bilimleri (İslam Mezhepleri Tarihi)* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BALUKEN	İmza:
Danışman	: Doç. Dr. Erkan BAYSAL	İmza:
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Davud SOYLU	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 10/07/2026 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Emrah AKYÜZ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tez, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, idarî ve ilmî açıdan en güçlü dönemlerinden biri olan Sultan I. Melikşah devrinde mezhep hareketlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, Sultan I. Melikşah döneminde varlığını sürdüren mezheplerin hareketlerini ve Selçuklu yönetiminin mezheplere yönelik tutumunu, bu tutumun devlet politikaları ile toplumsal yapıya olan etkileriyle birlikte tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirmektir.

Tezin önemi, Sultan I. Melikşah döneminin genellikle devletin siyasî, askerî ve idarî faaliyetleri üzerinden ele alınmasına rağmen, mezhep hareketlerinin dönemin siyasî ve toplumsal yapısındaki etkilerinin çalışmalar tarafından yeterince incelenmemiş olmasıdır. Bu çalışma, mezhep hareketlerini temel alarak Sultan I. Melikşah dönemi siyasî ve toplumsal yapısını incelemeyi hedeflemektedir. Böylece çalışmanın, Sultan I. Melikşah dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nde mezhep hareketlerine dair daha kapsamlı bir değerlendirme sunması amaçlanmaktadır.

Yüksek lisans tezimin belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süreçte bilgi, tecrübe ve kıymetli yönlendirmeleriyle bana rehberlik eden ve önerileriyle çalışmamın gelişmesine önemli katkılar sağlayan danışmanım Doç. Dr. Erkan BAYSAL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tezimin hazırlanması aşamasında desteklerini esirgemeyen, görüşleriyle çalışmama katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi İlhan BARAN'a teşekkür ederim.

Bu zorlu ve emek isteyen süreçte yanımda olan, sabrı, sevgisi ve anlayışıyla bana güç veren eşim, her anında desteğini hissettiren ve motivasyon kaynağım olan Rabia ÇOBAN'a özel teşekkürlerimi sunarım.

10/07/2026

Emre ÇOBAN

ÖZET

Tezin Başlığı	Sultan I. Melikşah Dönemi Mezhep Hareketleri
Tezin Yazarı	Emre ÇOBAN
Danışman	Doç. Dr. Erkan BAYSAL
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim Dalı	İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
Kabul Tarihi	10/07/2026
Sayfa Sayısı	VI+183
Bu çalışma, Sultan I. Melikşah dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nde mezhep hareketlerini ve bu hareketlerin devlet politikalarına yansımalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, klasik İslâmî kaynaklar ile modern akademik çalışmalar esas alınmıştır. Bu çerçevede Hanefî-Mâturîdî anlayışının yükselişi, Şîî kökenli mezhep hareketleri ile yürütülen mücadele ve Abbâsî halifeliğinin etkilerinin Selçuklu devlet politikalarındaki yansımaları ele alınmıştır. Çalışmada, farklı mezhep ve hareketlerin Selçuklu Devleti ile toplum arasındaki ilişkiler üzerindeki etkileri ve merkezî otoritenin bu süreçte üstlendiği rol ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, I. Melikşah döneminde Selçuklu yönetiminin mezhep politikalarının yalnızca dinî alanla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda toplumsal düzenin ve siyasî istikrarın korunmasında etkili bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle Hanefî-Mâturîdî anlayışının desteklenmesi, merkezî otoritenin güçlendirilmesine katkı sağlarken, Bâtınî hareketler başta olmak üzere muhalif unsurların etkilerini sınırlandırmaya yönelik bilinçli politikaların benimsendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Fatımî ve Abbâsî etkileri ile diğer mezhep hareketlerinin dönemin toplumsal ve siyasî yapısı üzerindeki yansımaları, Selçuklu yönetiminin karar alma süreçlerinde belirleyici olmuştur. Bu yönüyle çalışma, Selçuklu dönemindeki mezhep hareketlerinin hem devlet-toplum ilişkilerinin anlaşılmasına hem de İslâm mezhep tarihinin gelişiminin değerlendirilmesine katkı sunmayı hedeflemektedir.	
Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Abbâsî Hilafeti, Sultan I. Melikşah, Mezhep Hareketleri, Bâtınîlik	

ABSTRACT

Title of the Thesis	Sectarian Movements During the Reign of Sultan Malikshah I
Author	Emre ÇOBAN
Supervisor	Doç. Dr. Erkan BAYSAL
Department	Department of Fundamental Islamic Sciences
Sub-field	Department of History of Islamic Sects
Date	10/07/2026
This study aims to examine the sectarian movements during the reign of Sultan Melikshah I in the Great Seljuk State and the reflections of these movements on state policies. The research is based on classical Islamic sources as well as modern academic studies. In this context, the rise of the Hanafi-Maturidi understanding, the struggle against Shiite-origin sectarian movements, and the influence of the Abbasid Caliphate on Seljuk state policies are discussed. The study evaluates in detail the effects of various sects and movements on the relationship between the Seljuk State and society, as well as the role undertaken by the central authority in this process. The findings reveal that the sectarian policies of the Seljuk administration during the reign of Melikshah I were not limited solely to the religious sphere; rather, they also played an effective role in maintaining social order and political stability. In particular, the support of the Hanafi-Maturidi understanding contributed to the strengthening of central authority, while it is understood that deliberate policies were adopted to limit the influence of oppositional elements, especially the Batinite movements. Furthermore, the influences of the Fatimids and Abbasids, along with other sectarian movements, had a determining impact on the social and political structure of the period and shaped the decision-making processes of the Seljuk administration. In this respect, the study aims to contribute both to a better understanding of state-society relations in the Seljuk period and to the evaluation of the development of Islamic sectarian history.	
Keywords: Great Seljuk Empire, Abbasid Caliphate, Sultan Malikshah I, Sectarian Movements, Batinism	

KISALTMALAR

b.	: Bin(oğlu).
çev.	: Çeviri.
ed.	: Editör.
bkz.	: Bakınız.
ö.	: Ölümü.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem.
vd.	: Ve diğerleri.
H.z.	: Hazreti.
H.	: Hicri.
M.	: Miladi.

GİRİŞ

A. Araştırmanın Yöntemi, Kaynakları ve Amacı

1. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülen tarihsel bir inceleme olup araştırmada kaynak taraması ve doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada izlenen yaklaşım, öncelikle mezhep hareketlerine dair bilgilerin doğrudan dönemin klasik ve temel kaynakları üzerinden takip edilmesine dayanmaktadır. Bu kaynaklar, araştırmanın ana omurgasını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra modern akademik çalışmalar da incelemeye dâhil edilmiş; özellikle bazı meselelerin açıklığa kavuşturulması ve eksik yönlerinin tamamlanması amacıyla bu çalışmalardan daha yoğun şekilde istifade edilmiştir.

Kaynakların değerlendirilmesinde olayların tarihsel seyri esas alınmıştır. Aynı meseleye farklı eserlerde nasıl yaklaşıldığı karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmıştır. Bu süreçte müelliflerin bakış açıları, anlatım tarzları ve aktarımlarındaki farklılıklar dikkate alınmıştır. Bazı konularda aynı olaya dair farklı rivayetlere birlikte yer verilmiş; bu rivayetler, müelliflerin konumları ve dönemin siyasî ve toplumsal şartları göz önünde bulundurularak kendi bağlamları içinde değerlendirilmiştir. Böylece mezhep hareketlerine dair bilgilerin tek bir anlatıya indirgenmeden, farklı bakış açıları çerçevesinde ele alınması amaçlanmıştır.

Çalışma, genel itibarıyla Sultan I. Melikşah dönemiyle sınırlandırılmış olup bu dönem içerisinde ortaya çıkan mezhep hareketlerini konu edinmektedir. İnceleme yapılırken mezhep hareketleri, dönemin genel siyasî ve toplumsal şartlarıyla ilişkilendirilerek ele alınmış; Selçuklu tarihinin bütünlüğü içinde değerlendirilmiştir.

2. Araştırmanın Kaynakları

Büyük Selçuklu Devleti Sultan I. Melikşah Dönemi mezhep hareketlerini inceleyen bu çalışmada klasik ve çağdaş eserlerden istifade edilmiştir. Bununla birlikte, bu bölümde yalnızca çalışmanın temelini oluşturan kaynaklar ele alınmıştır.

Araştırma sürecinde sıklıkla başvurulacak kaynaklardan biri olan İbnü'l-Esîr'in tam adıyla Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-

Cezerî'nin (ö. 630/1232-1233) *el-Kâmil fî't-Târih* adlı eseri 13. yüzyılda yazılmış ve aslı Arapça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir. Dönemin sosyal ve mezhebî yapısını anlamada önemli katkılar sunmaktadır. Müellifin mezhep faaliyetlerini detaylı bir biçimde ele alması, çalışmamızda incelenen dönemin daha açık ve anlaşılır bir çerçevede değerlendirilmesine imkân tanımıştır.

Çalışmada başvuru olan temel kaynaklardan bir diğeri ise İbn Kesîr'in (Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî) (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseridir. Bu eser 14. yüzyılda yazılmış ve aslı Arapça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir. Her ne kadar bu eser geç döneme ait tarih kaynakları arasında yer alsada da müellifin olayları aktarırken eleştirel bir bakış açısını sergilemesi ve yer yer değerlendirmelerde bulunması, eseri araştırmamız açısından değerli kılmaktadır. Şunu da belirtmek gerekirse, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* eseri, önemli şahsiyetlerin hayatlarını ayrıntılı biçimde ele alması bakımından dikkat çekmektedir. Buna karşılık İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-Târih* adlı eseri daha çok siyasî olaylara ve tarihî süreçlere yoğunlaşmıştır. Her iki eser de farklı yönleriyle araştırmamız için temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Tarihî kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olan İbnü'l-Cevzî'nin (Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî) (ö. 597/1200) *el-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)* adlı eseri 12. yüzyılda yazılmıştır ve aslı Arapça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir. Hadiseleri kronolojik bir düzen içinde ele almaktadır. Bu yönüyle eser, dönemin mezhep faaliyetlerine ilişkin kayda değer veriler içermektedir.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö. 603/1207) tarafından kaleme alınan *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* aslı Farsça olup Türkçeye de çevrilmiştir ve 13. yüzyıllarının başlarında kaleme alınmıştır. Selçuklu tarihini başlangıcından 1194 yılına kadar ele alan önemli eserlerden biridir. Büyük Selçuklu Devleti tarihini ihtiva eden bu çalışma, erken dönem sultanları hakkında sınırlı bilgi sunmasına rağmen, Bâtınîler ile ilgili kayda değer bazı veriler içermektedir.

Alâeddin Atâ Melik b. Muhammed el-Cüveynî (ö. 681/1283), *Târîh-i Cihân Güşâ* adlı eseri aslı Farsça olup Türkçeye de çevrilmiştir ve 13. yüzyıllarının başlarında kaleme alınmıştır. İsmâîlîlik, Bâtınîlik ve Hasan Sabbâh konularına geniş

bir şekilde yer vermektedir. Bu çalışmada da söz konusu eserin özellikle Bâtınîlik bölümünden istifade edilmiştir.

Urfalı Mateos Urhayetsi (ö. 530/1136)'un *Vekâyinâme* adlı eseri aslı Ermenice olup Türkçeye de çevrilmiştir ve 13. yüzyıllarının başlarında yazılmıştır. Ermeni tarih kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Eserde Selçuklulara dair dikkat çekici bilgiler yer almakta olup anlatım 952–1136 yılları arasını kapsamaktadır. Ayrıca Papaz Grigor tarafından kaleme alınan zeyl ile olaylar 1162 yılına kadar tamamlanmıştır. Bu çalışma kapsamında söz konusu eserden yararlanılmıştır.

İbnü'l-Adîm diye bilinen Kemâleddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed el-Halebî (ö. 660/1262) tarafından kaleme alınan *Buğyetü't-taleb fî Târîh-i Haleb* 13. yüzyılda yazılmış ve aslı Arapça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir. Sultanlar, devlet adamları ve tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini içeren mühim bir eserdir. Dönemin siyasî, sosyal ve dinî hadiselerine de yer veren bu kaynakta Selçuklu–Abbâsî ve Selçuklu–Fâtımî münasebetleri önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmada ilgili kısımlarından yararlanılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşâh'a sunulan *Siyâsetnâme*(*Siyerü'l-Mülûk*), Vezir Nizâmülmülk (ö. 485/1092) diye bilinen Ebû Ali Hasan b. Ali et-Tûsî tarafından kaleme alınmış olup 11. yüzyılda yazılmış ve aslı Farsça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir ve elli bir bölümden oluşmaktadır. Nizâmülmülk bu eserinde devlet adamlarına yönelik öğütlerle yetinmemiş; devlet teşkilatı, sultanlık, vezirlik, kadılık ve idarî yapıya dair pek çok konuya da yer vermiştir. Bunun yanı sıra Selçuklu Devleti bünyesinde yaşanan siyasî, kültürel ve dinî gelişmeleri ele alan müellif, Bâtınîler meselesine de özel bir önem atfetmiş ve bu hareketin faaliyetleri hakkında dikkat çekici bilgiler sunmuştur.

Osmanlı tarihçilerinden Ahmet b. Mahmud (ö. 977/1569-1570) tarafından kaleme alınan *Selçuknâme* 16. yüzyılda yazılmış ve aslı Osmanlı Türkçesi olmakla beraber Türkiye Türkçesine de çevrilmiştir, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar uzanan süreci ele almaktadır. Eserde Selçuklu sultanları ve devlet adamlarına dair önemli bilgiler yer almakta olup, dönemler arası tarihî sürekliliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Gregory Abû'l - Farac (Bar Hebraeus) (ö. 685/1286), Süryanîlerin büyük tarihçilerindendir. Eserinin adı *Abû'l -Farac Tarihi* (*Târîhu'z-Zamân*) olmakla beraber

13. yüzyılda yazılmış ve aslı Süryanice bazı bölümleri Arapçadır. Türkçeye de çevrilmiştir ve Selçuklular dönemine dair önemli Süryanî kaynaklar arasında yer almaktadır. Müellif, Süryanice olarak yazdığı bu eseri, yakın çevresinin talebi üzerine daha sonra bizzat kendisi Arapçaya da tercüme etmiştir. Üç bölümden oluşan eserin ilk kısmı, Türklerin Anadolu'ya yönelişi ve bu süreçte gerçekleştirdikleri faaliyetleri de içine alan siyasî tarih konularını ele almaktadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise ağırlıklı olarak kilise tarihi anlatılmakta olup, bu yönüyle eser Selçukluların ilk dönemlerine dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Nizâmiye Medresesinde Arapça ve fıkıh eğitimi alan İmâdüddin el-İsfahânî (ö. 597/1201)'nin *Nusratü'l-Fetre* adlı eseri, Feth b. Ali el-Bundârî (ö. 643/1245) tarafından kısaltılarak 1126 yılında *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi) adıyla yeniden tertip edilmiştir. Aslı Arapça olmakla beraber Türkçeye de çevrilmiştir. Selçuklu tarihinin en eski ve önemli kaynakları arasında yer alan bu eser, özellikle Hasan Sabbâh'ın faaliyetleri ile Selçuklu sultanlarına dair verdiği bilgiler bakımından dikkat çekmektedir. Çalışmamızda, söz konusu eserden istifade edilmiştir.

Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî'nin (ö. 718/1318) *Câmiu't-Tevârih* adlı eseri aslı Farsça olup Türkçeye de çevrilmiştir ve 14. yüzyıllarının başlarında yazılmıştır, geniş kapsamlı bir dünya tarihi olarak kaleme alınmıştır. Eserde Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna ilişkin önemli bilgiler yer almakta olup, Selçuklulara ayrılan bölüm müstakil bir eser niteliği taşımaktadır.

Seyfullah Kara'nın *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* adlı eseri, Büyük Selçuklu Devleti döneminde yaşanan mezhebî çekişmeleri çok yönlü şekilde değerlendiren önemli araştırmalardan biridir. Eserde özellikle Sünnî-Şîî ilişkileri, Bâtınî hareketler ve dönemin ilmî çevreleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Eser, Selçuklu dönemindeki mezhebî mücadelelerin siyasî yapıya yansımalarını ortaya koyması bakımından çalışmamızda faydalandığımız önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Ahmet Ocak tarafından kaleme alınan *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Sultan Melikşah döneminin sonuna kadar geçen süreçte devletin din politikalarını inceleyen önemli bir araştırmadır. Eserde Selçukluların Sünnîliği güçlendirme çabaları, Abbâsî hilafetiyle ilişkileri, Şîî ve Bâtınî

hareketlere karşı yürüttükleri mücadeleler, medrese faaliyetleri, tasavvuf hareketleri ve gayrimüslim tebaanın durumu ana kaynaklara dayanılarak ele alınmıştır. Çalışma, Selçuklu dönemi din-siyaset ilişkilerini ve mezhep politikalarını anlamak için temel başvuru eserlerinden biri kabul edilmektedir. Çalışmamızda, söz konusu eserden ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir.

Osman Turan (ö. 1978) tarafından kaleme alınan *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî tarihini Türk-İslâm medeniyetinin oluşum ve gelişim süreciyle birlikte ele alan kapsamlı bir araştırma eseridir. Türkçe olarak yazılan bu çalışma, Selçuklu dönemi kurumları, devlet anlayışı ve kültürel yapıyı ayrıntılı biçimde incelemekte; Türk-İslâm medeniyetinin teşekkülünde Selçukluların rolünü ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da söz konusu eserden Selçuklu tarihi ve medeniyet unsurlarına ilişkin bölümlerden istifade edilmiştir.

Araştırmamız kapsamında tabakat ve biyografi eserleri de incelenmiştir. Bunlar arasında Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282) diye bilinen İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, İslam biyografi tarihçiliğinin en önemli kaynaklarından biri kabul edilmektedir. Müellifi İbn Hallikân, eserinde devlet adamları, âlimler, edipler ve çeşitli tarihî şahsiyetlerin hayatlarını alfabetik bir düzen içerisinde ele almıştır. Eser, özellikle Orta Çağ İslam dünyasının ilmî, kültürel ve siyasî şahsiyetleri hakkında güvenilir ve ayrıntılı bilgiler sunması bakımından temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.

Ebû Abdullah Şemsüddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348) tarafından kaleme alınan *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, İslam tarihinin en önemli tabakat ve biyografi eserlerinden biridir. Müellif eserde sahâbeden başlayarak muhaddisler, fakihler, devlet adamları, edipler ve çeşitli ilmî şahsiyetlerin hayatlarını ayrıntılı şekilde ele almıştır. Eser, rivayetlere dayalı geniş bilgi birikimi ve tenkitçi yaklaşımı sebebiyle İslam tarihçiliği ve hadis ilmi açısından temel kaynaklar arasında kabul edilmektedir.

Tacuddin Abdulvahhab b. Ali b. Abdulkafi es-Sübkî (ö. 771/1370) tarafından kaleme alınan *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Şâfiî mezhebine mensup âlimlerin biyografilerini konu alan en önemli tabakat eserlerinden biridir. Müellif, eserde Şâfiî

fakihlerinin ilmî şahsiyetlerini, hocalarını, talebelerini, eserlerini ve ilmî faaliyetlerini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Yine başka bir tabakat eseri olan, İbn Ebî Ya‘Lâ diye bilinen Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya‘lâ el-Ferrâ el-Bağdâdî (ö. 526/1131) kaleme aldığı *Tabakâtü'l-Henâbile* ve İbn Ebi'l-Vefâ diye anılan Ebû Muhammed b. Adulkadir b. Muhammed el-Karşî el-Haneî (ö. 775/1373) yazmış olduğu *el-Cevâhirü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Haneîyye* eserinden istifa ettik.

Araştırmamızda, konuya ışık tutması bakımından yakın dönemde Batılı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış çalışmalara da yer verilmiştir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, klasik İslâmî kaynaklarla mukayese edilerek doğruluk ve tutarlılık açısından incelenmiş, uygun görülen veriler tezin ilgili bölümlerine dâhil edilmiştir. Söz konusu çalışmaların sunduğu farklı yaklaşımlar, yorumlar ve metodolojik değerlendirmeler, araştırmanın analiz boyutunu zenginleştirmek amacıyla dikkate alınmıştır. Bunun yanı sıra, günümüzde Türkiye’de Büyük Selçuklu Devleti Sultan I. Melikşah dönemi mezhep hareketleri üzerine hazırlanmış makale ve tezler taranmış; bu çalışmaların ulaştığı sonuçlar ve ortaya koyduğu tespitler, araştırmamızın çerçevesini destekleyecek şekilde değerlendirilmiştir.

3. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın konusu, Büyük Selçuklu Devleti’nde Sultan I. Melikşah’ın hüküm sürdüğü 1072-1092 yılları arasında faaliyet gösteren mezhep hareketleridir. Çalışmada, dönemde etkili olan Sünnî, Şîî ve Bâtınî unsurların faaliyetleri ile bu faaliyetlerin devletin siyasî ve dinî yapısı üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Araştırmanın amacı, Sultan I. Melikşah döneminde faaliyet gösteren mezhep hareketlerini tarihî kaynaklar çerçevesinde incelemek ve bu hareketlerin ortaya çıkış sebeplerini ortaya koymaktır. Bununla birlikte söz konusu hareketlerin Büyük Selçuklu Devleti’nin siyasî ve dinî yapısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Araştırma, Büyük Selçuklu tarihinin önemli bir dönemine ışık tutması ve mezhep hareketlerinin dönemin siyasî ve dinî gelişmeleri üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bunun yanında çalışma, Sultan I. Melikşah dönemindeki mezhebî yapının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması amaçlamaktadır.

B. Büyük Selçuklu Devleti'nin I. Melikşah Dönemi Öncesi Siyasî ve Tarihî Gelişmeleri ile Sultan I. Melikşah

1. Sultan I. Melikşah Dönemi Öncesi Siyasi ve Tarihî Gelişmeler

Büyük Selçuklu Devleti, Türk-İslâm tarihinin en etkili devletlerinden biri olarak yalnızca bulunduğu bölgeyi değil, dünya tarihini de etkileyen önemli bir siyasî güç olmuştur. XI. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Selçuklular, kısa zamanda geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurarak büyük bir devlet yapısı oluşturmuşlardır. Türkistan'dan başlayıp Horasan, Afganistan, İran ve Irak üzerinden Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanan bu hâkimiyet sahası, bölgenin siyasî dengeleri kadar askerî ve kültürel yapısının da şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹

Selçuklu Hanedanı'nın kökeni, Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Kınık boyuna dayanmaktadır.² Kaynaklarda hanedanın en eski atası olarak Dukak (ö. IV. /X. yüzyılın ilk yarısı) ismi zikredilmektedir.³ X. yüzyılda Oğuz toplulukları Hazar Denizi'nin doğusundan Seyhun Nehri havzasına kadar uzanan bölgede yabgu idaresi altında yaşamış, Selçuklular da bu siyasi yapı içerisinde ortaya çıkmıştır. Oğuzların Hazar Kağanlığı ile askerî ve kültürel ilişkiler kurduğu bu dönemde, Selçuk Bey (ö. 397/1007?) Oğuz Yabgusu ile yaşadığı siyasi gerilimler sonucunda Cend'e gitmiş, burada İslamiyet'i kabul ederek gaza faaliyetlerine başlamıştır. Bu gelişmeler, Selçukluların Cend ve çevresindeki nüfuzunun giderek artmasını sağlamıştır.⁴

Selçuk Bey'in artan itibarı, Selçukluların bölgesel siyasette daha etkili bir konuma gelmesini sağlamıştır. Samanoğulları Devleti'ne verilen askerî destek karşılığında Mâverâünnehir çevresinde yurtluklar elde eden Selçuklular, bölgeye

¹ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/370; Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2009), 53.

² Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982), 20; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 54; İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017), 60; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972), 4.

³ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 55; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 4; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 15.

⁴ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 67-68; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 9-10; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 16.

yerleşme imkânı bulmuştur. Selçuk Bey'in vefatının ardından Arslan Yabgu (ö. 423/1032) liderliğinde varlığını sürdüren Selçuklular, Samanoğulları Devleti'nin yıkılmasıyla Karahanlılar ve Gazneliler ile mücadele etmek zorunda kalmış, bu süreçte Çağrı Bey'in (ö. 451/1059) Anadolu seferi önemli bir gelişme olmuştur. Gazneliler ve Karahanlılar ise artan Oğuz nüfusundan duydukları endişe nedeniyle Arslan Yabgu'yu (ö. 423/1032) hapsederek Selçukluların güçlenmesini engellemeyi amaçlamıştır.⁵

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra Selçuklu topluluklarının liderliği Tuğrul Bey (ö. 455/1063) ve Çağrı Bey'e geçmiştir. Mâverâünnehir'deki siyasi mücadeleler Selçukluları Ali Tegin (ö. 426/1035 civarı) ile ittifak ve çatışmaların içine çekmiştir. Bu süreçte yaşanan askerî kayıplar ve bölgedeki baskılar nedeniyle Selçuklular zayıflamış, sonunda Karahanlılar ve Gazneliler'in baskılarıyla Mâverâünnehir'i terk ederek Hârizm tarafına yönelmek zorunda kalmışlardır.⁶

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, Hârizm ve Mâverâünnehir'de kalıcı olamayacaklarını anlayarak 1035 yılında Horasan'a yönelmiştir. Gaznelilerden yurt taleplerinin reddedilmesi üzerine Nesa yakınlarında Gazne kuvvetlerini mağlup eden Selçuklular, Horasan'da askerî ve siyasî bir güç olarak öne çıkmış ve bağımsız bir siyasî yapı kurma sürecini hızlandırmıştır. Gaznelilerle devam eden mücadelelerde bozkır savaş taktikleriyle üstünlük sağlamıştır.⁷ Selçuklular, Sultan Mesud'un (ö. 432/1041) gönderdiği orduyu Serahs ve Telhâb civarında gerçekleşen savaşlarda mağlup ederek başarılarını sürdürmüştür.⁸

Selçukluların Horasan'da Gaznelilere karşı kazandığı zaferler bölgedeki güç dengelerini değiştirmiş, bunun üzerine Sultan Mesud yeni bir orduyla harekete geçmiştir. Ancak Selçuklular, Çağrı Bey'in önderliğinde uyguladıkları hareketli savaş taktikleri ve çöl şartlarını etkili kullanmaları sayesinde Dandanakan Kalesi önünde üç gün süren muharebeyi kazanmıştır. Bu yenilginin ardından Gazneliler Horasan ve Hârizm'i kaybederken, Selçuklular Merv'de düzenledikleri kurultayda fethedilen

⁵ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 17-18; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 75; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 16; Sümer, "Selçuklular", 36/365.

⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 1/96; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 22.

⁷ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 23; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 19.

⁸ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 97-98; Ömer Çiftçi, "Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 330.

toprakları hanedan üyeleri arasında paylaşmış ve Tuğrul Bey'i sultan ilan ederek Büyük Selçuklu Devleti'ni resmen kurmuştur.⁹

Dandanakan Zaferi'nin ardından Selçuklular, kazandıkları zaferi çevre devletlere bir zafernâme ile duyurmuş ve siyasi meşruiyetlerini güçlendirmek amacıyla Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'a (ö. 467/1075) elçi göndermiştir. Sultan Tuğrul Bey adına kaleme alınan mektupta, Selçuklu hâkimiyetinin halifelik makamı tarafından tasdik edilmesi talep edilmiştir.¹⁰ Tuğrul Bey, Nişâbur merkezli hâkimiyetini Curcan ve Taberistan'ı topraklarına katarak genişletmiş, İbrahim Yinal'ın (ö. 451/1059) 1042 yılında Rey'i fethetmesi üzerine başkenti Rey'e taşımıştır.¹¹ Selçuklu Devleti'nin Horasan'da kurulmasıyla bölgeye yönelen Oğuz kitlelerinin yol açtığı sorunlar üzerine Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh, Tuğrul Bey'den bölgede düzenin sağlanmasını istemiş, Tuğrul Bey ise bu grupların tamamı üzerinde denetim kuramadığını ve sorunların temelinde geçim sıkıntısının bulunduğunu belirtmiştir.¹²

Tuğrul Bey, Bizans'ın 1045 yılında başlattığı sefer karşısında Selçuklu kuvvetlerini bölgeye sevk etmiş ve Bizans ordusu Gence yakınlarında mağlup edilmiştir. Selçuklu şehzadesi Hasan'ın (ö. 440/1048) Doğu Anadolu'daki akınlar sırasında ağır kayıplar vermiştir.¹³ Bunun üzerine İbrahim Yinal ve Kutalmış'ı (ö. 456/1064) Anadolu seferiyle görevlendirmiştir. 1048 yılında Hasankale önlerinde yapılan savaş Selçukluların kesin zaferiyle sonuçlanmış ve Bizanslı kumandan Liparit (ö. 457/1065 civarı) esir alınmıştır.¹⁴ Ardından İmparator IX. Konstantinos'un (ö. 446/1055) barış girişimi üzerine Liparit serbest bırakılmış, İstanbul'a gönderilen elçilik heyeti sonucunda cami ve medresenin tamiri ile Abbâsî halifesi ve Selçuklu

⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 1/365; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 24-26.

¹⁰ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 26-27; Sümer, "Selçuklular", 36/368.

¹¹ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 111; Enver Behnan Şapolya, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 45; Ali Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 3; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 27-28.

¹² Muhammed ibn 'Ali Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 1/102-103; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 113-114.

¹³ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 34-35.

¹⁴ Şapolya, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 49-50; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 34-35; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 9/414-415.

sultanı adına hutbe okunması kabul edilerek Selçukluların meşruiyeti Bizans tarafından dolaylı biçimde tanınmıştır.¹⁵

Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında güç kazanması, Şîî Büveyhoğullarının hâkimiyet endişesini artırmış ve Abbâsî Halifesi, Tuğrul Bey'den yardım istemiştir. Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girerek son Büveyhî hükümdarı Melikürrahim'i (ö. 450/1058) etkisiz hâle getirmiş ve Büveyhoğullarının Irak'taki hâkimiyetine son vermiştir.¹⁶ Fâtımîler ve Arslan Besâsîrî'nin (ö. 451/1059) faaliyetleri üzerine Musul seferine çıkan Tuğrul Bey (ö. 455/1063), dönüşünde Abbâsî halifesi tarafından çeşitli unvanlarla taltif edilmiş, böylece Selçuklular siyasi ve askerî otoriteyi üstlenirken halifenin dinî liderliği korunmuştur.¹⁷ Tuğrul Bey'in Musul seferinin ardından Bağdat'a vali olarak tayin ettiği kardeşi İbrahim Yinal'ın isyan eğilimleri, Selçuklu Devleti açısından ciddi bir iç güvenlik sorunu teşkil etmiştir. İbrahim Yinal'ın isyanını bastıran Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'nin Abbâsî halifesini esir alması üzerine ikinci kez Bağdat'a sefer düzenleyerek halifeyi kurtarmış ve şehirde siyasi istikrarı yeniden sağlamıştır.¹⁸

Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî ve Fâtımî tehdidini bertaraf ederek Abbâsî hilafetini siyasi baskılardan kurtardıktan sonra, hanedanını Hz. Peygamber soyuyla akrabalık bağı kuracak bir evlilik yoluyla dinî ve siyasi meşruiyetini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Halifenin temkinli yaklaşımına rağmen, Altuncan Hatun'un (ö. 455/1063) vasiyeti doğrultusunda bu girişimlerini sürdürmüş ve hanedan evliliklerini meşruiyetini pekiştiren önemli bir siyaset aracı olarak değerlendirmiştir.¹⁹ Halife Kâim Biemrillâh, Tuğrul Bey'in Abbâsî hanedanıyla akrabalık kurmaya yönelik evlilik

¹⁵ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 36.

¹⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/106; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 17-18; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler: I İslâmî Türk Tarihine Giriş* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005), 147-148; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 40-41; Ahmet Bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, ed. Erdoğan Merçil (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), 1/38; İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 1-2.

¹⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, 9/480-481; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 39.

¹⁸ Ebu'l-Fida İmamuddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 12/191-192; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 72-73; Şapolya, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 57; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 139; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/39-41; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/106; İbn Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, 9/484.

¹⁹ İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 4; Zekeriya Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1994), 57-58.

teklifini kabul etmemiş, doğrudan bir reddin doğurabileceği siyasi sonuçları dikkate alarak süreci temkinli ve oyalayıcı bir diplomasiyle yürütmüştür.²⁰ Yaklaşık üç yıl süren görüşmeler sırasında halifenin yüksek çeyiz talebi Selçuklu yönetimiyle ilişkileri germiş, Tuğrul Bey'in ikta gelirlerini kesmesi üzerine halife geri adım atarak kızı Seyyide Hatun'un (ö. 495/1102) evliliğine onay vermek zorunda kalmıştır.²¹ Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin kızıyla evliliğinin ardından Bağdat'tan ayrılarak Rey'e doğru yola çıkmış, ancak dönüş yolunda hastalanmıştır. Bu hastalık sonucu 1063 yılında yaklaşık yetmiş yaşında vefat eden Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'nin kurucu sultanı olarak Rey'de defnedilmiştir.²²

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine başlayan taht mücadelesinden başarıyla çıkan Alparslan (ö. 465/1072) Selçuklu tahtının yeni sahibi oldu (m. 1064).²³ Alparslan, Tuğrul Bey döneminde başlatılan Anadolu fetihlerini sürdürmek amacıyla 1064 yılında Anadolu ve Azerbaycan'a sefer düzenlemiş, Tuğ Tekin'in (ö. 522/1128) de katılımıyla Aras Nehri'ni geçerek Nahçıvan'ı askerî üs hâline getirmiştir.²⁴ Bizans'ın bölgedeki otorite kaybından yararlanan Alparslan (ö. 465/1072), Lori merkezli Ermeni Prensliği'nin yöneticisi Davidoğlu Giorg'u (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı) vergiye bağlamış, ardından Gürcistan'a yönelerek birçok kaleyi ele geçirmiş ve Gürcü Kralı IV. Bagrat'ı (ö. 464-465/1072-1073) geri çekilmek zorunda bırakmıştır.²⁵

Kafkasya seferlerinin ardından Anadolu'ya yönelen Alparslan, 16 Ağustos 1064 tarihinde Ani Kalesi'ni fethederek Selçukluların Anadolu'daki hâkimiyetini güçlendirmiştir.²⁶ Kardeşi Kavurt'un (ö. 466/1074) isyanı nedeniyle seferlerini yarıda

²⁰ George Makdisi, "Tuğrul Bey'in Evliliği", *Tarih Okulu Dergisi* 2009/3 (Mart 2009), 141.

²¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/109; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/36-38; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 46; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/44-45.

²² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/200-201; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 41; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/50; Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfahani Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 24; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/110.

²³ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/114; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/43-44; İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 10-11; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 26-27.

²⁴ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 154.

²⁵ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 50; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/527.

²⁶ R. A. Hüseyinof, "Malazgird ve Kafkaslar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 10 (Mayıs 1968), 67; Sümer, "Selçuklular", 36/369.

kesen Alparslan, isyanı bastırdıktan sonra Melikşah'ı (ö. 485/1092) Karahanlı hanedanından Terken Hatun (ö. 487/1094) ile evlendirerek dış ilişkilerini akrabalık bağlarıyla güçlendirmiş, ayrıca Melikşah'ı veliaht ilan ettirerek bu kararını Abbâsî halifesine tasdik ettirmiştir.²⁷

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (ö. 465/1072), Selçukluların Anadolu'daki ilerleyişini durdurmak amacıyla Peçenek, Uz, Bulgar, Frank, Alman, Ermeni ve Gürcü birliklerinden oluşan çok uluslu büyük bir orduyla kapsamlı bir sefer düzenlemiş, böylece Selçuklu tehdidini kesin biçimde ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.²⁸ Sultan Alparslan, Romanos Diogenes'in komutasındaki Bizans ordusunu geleneksel Türk savaş taktikleriyle mağlup etmiş, kontrollü geri çekilme ve kuşatma manevraları sonucunda Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak imparatoru esir almıştır. Alparslan'ın Romanos Diogenes'e karşı sergilediği müsamahakâr ve diplomatik tutum, askerî başarının siyasî kazanca dönüştürülmesini amaçlayan Selçuklu siyaset anlayışını yansıtmıştır.²⁹

Malazgirt Zaferi'nin ardından Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile Selçuklu Sultanı Alparslan arasında bir barış antlaşması imzalanmış, Bizans tarafı vergi ödemeyi kabul etmiştir. Ancak Diogenes'in İstanbul'a dönüş sürecinde bir saray darbesiyle tahttan indirilmesi, antlaşmanın fiilen uygulanmasını engellemiştir. Tahta geçen Mihail Dukas'ın (ö. 486/1093) emriyle Diogenes'in gözlerine mil çektirilerek öldürülmesi, Selçuklularla yapılan barışın da geçerliliğini yitirmesine yol açmıştır.³⁰

²⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/59; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 52; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 30; Kafesoğlu, "Alparslan", 2/527-528.

²⁸ Cevdet Yakupoğlu, "Malazgirt Zaferi ve Anadolu'da Yeni Türk Vatanının Yükselişi", *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Aralık 2021), 9; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 77; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/92; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 37.

²⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/117; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/72-73; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 67-68; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 84; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/104; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 40; Yakupoğlu, "Malazgirt Zaferi ve Anadolu'da Yeni Türk Vatanının Yükselişi", 12-13.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 105-106; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 71; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), 1/324; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/106; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt D. Andreasyan (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 144; İbnü'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 12-13; Şapolya, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 84.

Malazgirt Zaferi'nin ardından İsfahan'a dönen Sultan Alparslan, Karahanlı hükümdarı Şemsülmülük Nasr'ın (ö. 472/1079) oğlu Ayaz'a (ö. 465/1073) karşı harekete geçmesi üzerine Mâverâünnehir seferine çıkmıştır. Selçuklu ordusu Ceyhun Nehri'ni aşarak ilerlemiş, ancak Berzem Kalesi'nin teslimi sırasında Hârezmlî Yusuf'un (ö. 465/1072) düzenlediği suikast sonucu Alparslan ağır yaralanmış ve kısa süre sonra vefat etmiştir. Bu olay, Selçuklu Devleti'nde ani bir liderlik boşluğu meydana getirmiştir.³¹

2. Sultan I. Melikşah ve Hayatı

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun üçüncü hükümdarı Melikşah 447/ 1055 tarihinde dünyaya gelmiştir.³² Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî yükseliş sürecinde doğmuş ve henüz çocukluğundan itibaren devlet yönetimine hazırlanmıştır. Sultan Alparslan'ın halefi olarak yetiştirdiği Melikşah hem taşıdığı isim hem de kendisine gösterilen hususi ihtimam sayesinde erken yaşlardan itibaren veliaht konumuna yerleştirilmiştir. “Melik” ve “şah” unvanlarının bir arada kullanılması, onun ileride Selçuklu tahtına geçeceğine dair güçlü bir siyasî mesaj niteliği taşımaktadır. Melikşah'ın annesinin Karahanlı hanedanına mensup olması ise Selçuklu–Karahanlı ilişkilerinin siyasî ve hanedanlık boyutunu güçlendiren önemli bir unsur olmuştur.³³

Sultan Alparslan, Mâverâünnehir ve 456/1064 tarihli Kafkas seferlerine oğlu Melikşah'ı da götürerek onun askerî ve idarî bakımdan yetişmesini sağlamıştır. Melikşah'ın henüz dokuz yaşındayken Vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) nezaretinde ordugâhta vekil bırakılması ve sefer sırasında ilk defa düşmanla fiilî temas kurması, geleceğin hükümdarı olarak yetiştirildiğini göstermektedir.³⁴

456/1064 tarihli Kafkasya seferinde Melikşah, Surmari ve Meryem-Nişin kalelerinin kuşatmalarına Vezir Nizâmülmülk'ün nezaretinde fiilen katılmıştır.

³¹ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/111-112; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/118-119; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/78-79; İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 23; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 73-74; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/226-227; Ali Sevim, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)”, *Belgeler* 29/33 (Aralık 2008), 8; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/325.

³² Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadir, 1398/1978), 5/288.

³³ Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Türkiyat* 1/1 (Mart 2007), 13.

³⁴ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 50-51; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 43.

Tahkimatı güçlü kalelerin kuşatılmasındaki ısrarı, Melikşah'ın askerî tecrübesinin erken yaşta şekillendiğini ve hükümdarlığa bilinçli şekilde hazırlandığını göstermektedir.³⁵

Sultan Alparslan, Râdgân'da devlet erkânı ve kumandanların huzurunda oğlu Melikşah'ı resmen veliaht ilan ettirmiş ve kendisine biat edilmesini sağlamıştır. Ardından Melikşah'ı ata bindirip atın örtüsünü omzuna alarak önünde yürümesi, Selçuklu siyasî geleneğinde hükümdarlık yetkisinin meşruiyetini ve hanedanın devamlılığını simgeleyen önemli bir uygulama olmuştur.³⁶

Selçuklu Devleti'nde veliahtlığın geçerlilik kazanabilmesi için Abbâsî halifesinin onayı gerekli görülmekteydi. Bu doğrultuda Sultan Alparslan, oğlu Melikşah'ın veliahtlığını Halife Kâim-Biemrillâh'a tasdik ettirmiş, halife de tevkî' ve hil'atleri Amîdüddeve b. Cüheyr (ö. 463/1071) aracılığıyla göndermiştir. Alparslan, vefatından sonra taht mücadelelerini önlemek amacıyla Melikşah'ı veliaht tayin etmiş; onun askerî ve idarî yetkinliğinin yanı sıra Karahanlı hanedanına mensup bir prensesin oğlu olması da bu tercihin meşruiyetini güçlendiren unsurlar arasında yer almıştır.³⁷

Melikşah, henüz çocuk yaşta iken Selçuklu-Karahanlı ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han'ın kızı Celâliye Hatun (Terken Hatun) ile evlendirilmiştir. Bunun yanında Melikşah'ın Zübeyde Hatun (ö. 492/1099) ile olan evliliğinden doğan Berkyaruk (ö. 498/1105), Selçuklu tahtında önemli bir rol üstlenecek olup bu evlilik de hanedan içi süreklilik açısından dikkat çekmektedir.³⁸

Sultan I. Melikşah'ın Terken Hatun ile evliliğinden Davud (ö. 474/1082), Ahmed (ö. 481/1088) ve Mahmud (ö. 487/1094) adlı üç erkek çocuk ile Mâh-Melek Hatun (ö. 482/1089) adlı bir kız çocuk dünyaya gelmiştir. Ancak Melikşah'ın vefatını takip eden

³⁵ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 43; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 50-51.

³⁶ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", 14; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 76-77; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/59.

³⁷ Bunderî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 43; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/208; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 188; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54.

³⁸ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", 14; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 129.

süreçte bu erkek evlatlardan yalnızca Mahmud'un hayatta kalması, Selçuklu hanedanında veraset dengelerini belirleyen önemli bir unsur hâline gelmiştir.³⁹

Bununla birlikte, Melikşah'ın hanedan içerisindeki konumunu ve daha sonra yaşanacak veraset mücadelesinin arka planını doğru değerlendirebilmek için onun tahta çıkış sürecine değinmek gerekmektedir. Bu kapsamda Sultan Alparslan'ın vefatının ardından Melikşah, devlet erkânının huzurunda resmen hükümdar ilan edilmiştir. Melikşah'ın tahta oturdu. Sonra toplanan divanda bütün emîrler ve ileri gelen devlet adamları hazır bulundular. Nizâmülmülk, Melikşah'a “Ey, Sultan Melikşah konuş” dedi. Sultan Melikşah, “İhtiyarlarınız bana baba, orta yaşlılarınız kardeş, küçükleriniz ise oğul gibidir. Daha önce kimseye yapmadığım iyilikleri sizlere yapacağım ve daha önce göstermediğim faaliyetleri sizinle birlikte göstereceğim.” dedi.⁴⁰ Divan meclisinde Melikşah'ın iradesini açık biçimde ortaya koyması üzerine, başlangıçta sessiz kalan emîrler ve devlet erkânı sultanın kararlılığı karşısında itaatlerini bildirmiştir. Bu süreçte Melikşah, siyasi istikrarı sağlamak amacıyla devlet yönetimini fiilen Nizâmülmülk'e bırakarak merkezî otoriteyi güçlendirmeyi hedeflemiştir. Nizâmülmülk'ün askerî maaşlarda kayda değer bir artış yapması, merkezî otoriteye duyulan bağlılığın güçlenmesini sağlamıştır.⁴¹

Sultanın devlet yönetimindeki başarısının yanı sıra, kaynaklarda dikkat çeken şahsî özellikleri de hükümdarlık anlayışını tamamlayan unsurlar arasında yer almaktadır. Melikşah, fiziki yapısı itibarıyla geniş omuzlu, orta boylu ve yuvarlak sakallı olup, güçlü ve heybetli bir görünüme sahipti. Askerî kabiliyetiyle öne çıkan sultan, dönemin silahlarının tamamını etkin biçimde kullanabilmektedir. Özellikle ok atmada ve mızrak kullanmada üstün bir maharet göstermekteydi. Avcılığa duyduğu ilgi ise hem askerî yeteneklerini canlı tutan bir faaliyet hem de hükümdarlık geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.⁴²

³⁹ Gülay Öğün Bezer, “Terken Hatun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/510.

⁴⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/227.

⁴¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/80; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 77-78; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi* (952 -1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), 146; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/113-114; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/325.

⁴² Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/122; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/282; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), 68; Reşidüddin Fazlullâh, *Selçuklu Devleti: Cami'ü't-Tevarih*, çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 132.

Büyük Selçuklu Sultanı I. Melikşah'ın hükümrânlığı, siyasî kudret, idarî istikrar ve toplumsal adaletin en dengeli biçimde sağlandığı dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Kaynaklarda Melikşah, askerî ve siyasî başarılarının yanı sıra adalet ve merhametiyle övülmüş; farklı din ve mezheplere mensup topluluklara eşit yaklaşarak güven ortamı tesis etmiştir. Seferler sırasında ordunun halkın malına zarar vermemesi de onun otoritesi ile hukuk ve disiplin anlayışının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.⁴³

Sultan I. Melikşah, Selçuklu hanedanının diğer mensupları gibi İran edebiyatına ve şiirine ilgi göstermiştir. Bununla beraber âlim ve şairleri himaye ederek ilmî ve kültürel hayatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle gözlem ve inceleme faaliyetlerine verdiği önem doğrultusunda İsfahan ve Bağdat'ta rasathaneler inşa ettirmiş, dönemin matematikçi ve astronomlarını bu merkezlerde toplamıştır. Bununla birlikte Melikşah, Farsça şiirler kaleme almıştır. Saray ve ordu dili olan Türkçenin imparatorluğun farklı bölgelerinde yaygın biçimde kullanılmasını sağlamıştır.⁴⁴

Kaynaklarda Melikşah, faziletli kişilerin sığınağı ve adaletin timsali bir sultan olarak öne çıkmaktadır. Uzun sayılabilecek hükümdarlığı süresince siyasal otoriteyi etkin biçimde elinde bulundurmuş ve halkın her kesiminin işlerini yakından gözetmiştir. Onun adalet merkezli yönetim anlayışı, toplumsal barışın ve genel huzurun tesisinde belirleyici bir rol oynamıştır.⁴⁵

Sultan I. Melikşah vefat ettiğinde, Çin hudutlarından Boğaziçi'ne, Kafkasya'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan son derece geniş bir coğrafyaya hâkim güçlü bir imparatorluk bırakmıştır. Tıpkı babası Sultan Alparslan'da olduğu gibi, genç yaşta gerçekleşen ölümü, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî istikrarını ve tarihî seyrini derinden etkileyen dönüm noktalarından biri olmuştur.⁴⁶

C. Sultan I. Melikşah ile Abbâsî Halifeliği Arasındaki İlişkiler

Selçukluların Sünnî dünyanın liderliğini üstlenmesinin ardından halife–sultan ilişkileri en yoğun biçimde Sultan I. Melikşah döneminde gelişmiştir. Bunun

⁴³ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 218-219; Özaydın, "Melikşah", 29/57.

⁴⁴ Özaydın, "Melikşah", 29/57; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 219.

⁴⁵ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 220.

⁴⁶ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 136; Sümer, "Selçuklular", 36/370; Özaydın, "Melikşah", 29/57.

temelinde, Melikşah'ın uzun süren hükümdarlığı boyunca Selçuklu Devleti'ni siyasî ve askerî bakımdan zirveye taşıması, Abbâsî Halîfesi ile akrabalık tesis etmesi ve hilâfet ile saltanat kurumlarını birleştirmeye yönelik siyasî beklentileri bulunmaktadır. Sultan Alparslan, hayattayken Melikşah'ın veliahtlığını Abbâsî Halîfesi Kâim Biemrillâh'a tasdik ettirmiş, Alparslan'ın vefatından sonra Melikşah ordu ve devlet erkânının biatiyle tahta çıkarak kısa sürede otoritesini sağlamlaştırmıştır. Abbâsî Halîfesi ile ilişkilerini güçlendiren Melikşah, Bağdat'ta hutbelerin kendi adına okunmasını sağlayarak siyasî meşruiyetini pekiştirmiş, ardından Selçuklu emîrleri de hutbelerde sultanın adını zikrederek bağlılıklarını ilan etmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte Melikşah, hilâfet nezdindeki konumunu güçlendirme sürecinde devletin farklı bölgelerinde merkezî otoriteyi tehdit eden gelişmelere de müdahale ederek siyasî hâkimiyetini pekiştirmeye çalışmıştır.

Sultan I. Melikşah'ın Bağdat ziyareti öncesindeki Kuzey Suriye seferi, Selçuklu hanedanı içindeki güç mücadelesini kontrol altına alma amacını taşımıştır. Süleyman Şah (ö. 479/1086) ile Suriye Selçuklu Meliki Tutuş (ö. 488/1095) arasındaki mücadele, Süleyman Şah'ın yenilgisiyle sonuçlanmış; Tutuş'un Halep üzerindeki iddiasına rağmen şehrin Sultan I. Melikşah'a bağlı kalması merkezî otoritenin gücünü göstermiştir. Sultan'ın bölgeye yaklaştığını öğrenen Tutuş'un Şam'a çekilmesi de Melikşah'ın siyasî ve askerî nüfuzunu ortaya koymuştur.⁴⁸

Sultan I. Melikşah, Aralık 1086'da Halep'i teslim alarak Suriye'de Selçuklu merkezî hâkimiyetini pekiştirmiş ve Aksungur'u Kasîmüddevle (ö. 487/1094) unvanıyla şehre vali tayin etmiştir. Tutuş bağlılığını bildirince onu Şam'daki görevinde bırakmış, ardından Antakya'yı da Selçuklu hâkimiyetine katmıştır. Süveydiye üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan Melikşah, devletin sınırlarının genişlediğini görerek memnuniyetini ifade etmiş, bir süre sonra yeniden Halep'e dönmüştür.⁴⁹

⁴⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 146; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 48; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı yayınları, 2002), 370; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/80; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/227.

⁴⁸ Ali Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XX/24 (1999), 68-69; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/264; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/135-156.

⁴⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/126-127; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 171-172; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/137; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/264; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/334; Sevim, "İbnü'l-Kalânî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı

Sultan I. Melikşah'ın Bağdat'a gelişi üzerine Abbâsî halifesinin Veziri Zahîreddin Ebû Şücâ (ö. 488/1095), Akarkuf'ta askerî birlikler ve devlet erkânıyla Sultan'ı karşılamış, halifenin selamlarını ve hediyesini takdim etmiştir. Sultan I. Melikşah adına görkemli bir tören ve ziyafet düzenlenmiş, ardından Sultan Bağdat'a girerek halkın yoğun ilgisiyle karşılanmış ve hilafet sarayına geçmiştir. Bu ziyaret, Selçuklu Sultanlığı ile Abbâsî Halifeliği arasındaki uyum ve iş birliğinin önemli bir göstergesi olmuştur.⁵⁰

Sultan I. Melikşah'ın Bağdat ziyareti öncesinde şehirde askerî yoğunluğun ekonomik sıkıntılara yol açacağı endişesi oluşmuşsa da Vezir Nizâmülmülk'ün askerleriyle birlikte şehir dışında konaklaması bu kaygıları ortadan kaldırmış, beklenenin aksine fiyatlarda düşüş yaşanmıştır. Melikşah ayrıca ticaretten alınan vergiler ile hac yoluna ilişkin gümrük resimlerini ve muhafız ücretlerini kaldırarak halkın mali yükünü hafifletmiş, halkın doğrudan kendisine şikâyetle bulunabilmesine imkân tanıyarak şehirde huzur ve güven ortamının güçlenmesini sağlamıştır.⁵¹

Sultan I. Melikşah, Bağdat'a girişinin ardından hipodromda askerî-sportif faaliyetlere katılmış, Abbasî Halifesi el-Muktedî Biemrillâh'a (ö. 487/1094) nakdî yardım, ipek elbiseler ve atlar göndermiş, halifenin de Arap atları hediye etmesi Selçuklu-Abbâsî ilişkilerindeki karşılıklı saygıyı göstermiştir. Sultan I. Melikşah ve Nizâmülmülk daha sonra önemli İslâm büyüklerinin kabirlerini, ardından Kûfe'de Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) türbelerini ziyaret etmiş; surların onarılmasını emrederek halka sadaka dağıttırıştır. Bu uygulamalar, Selçuklu yönetiminin Ehl-i Beyt'e duyduğu saygıyı ve kamu hizmetine verdiği önemi yansıtmaktadır.⁵²

Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 14; İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 63; Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 130.

⁵⁰ Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 70-71; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 81; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/141; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/153.

⁵¹ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/153-154; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 71; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 140; Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 132.

⁵² Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/153-154; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/264; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 82; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 71; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 111; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/142.

Halife el-Muktedî Biemrillâh, Sultan I. Melikşah'ı huzuruna davet etmiş, Sultan'ın Bağdat'a gelişi halk tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Hilâfet Sarayı'ndaki kabulde Melikşah, Halife'nin makamına duyduğu saygı gereği oturmaktan kaçınmış, Halife'nin ısrarı üzerine kendisine ayrılan yere geçmiştir. Merasimi Vezir Nizâmülmülk yönetirken, Halife Sultan'a hil'at giydirip taç taktırmış, kılıç kuşatarak onu "Doğunun ve Batının Hükümdarı" olarak ilan etmiştir.⁵³

Büyük Selçuklu Sultanı I. Melikşah, Bağdat'a ilk ziyaretinden yaklaşık dört yıl sonra, 5 Kasım 1091 tarihinde ikinci kez gelmiştir. Sultan'a bu ziyarette Vezir Nizâmülmülk ve çok sayıda devlet adamı eşlik etmiştir. Bu sırada Abbâsî Halifesi'nin Veziri Ebû Şucâ görevden alınmıştır. Ebû Şucâ'nın azledilmesinde, gayrimüslimlere karşı sergilediği tutumun yanı sıra halkın kendisine yönelik artan şikâyetleri ve Sultan I. Melikşah'ın Semerkant'ı fethetmesini küçümseyen yaklaşımının etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Sultan I. Melikşah, Vezir Nizâmülmülk ile birlikte Bağdat'a girdiğinde, Kadıkudât Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 507/1113) ve İbn Mûsâla (ö. VI./XII. yüzyılın ilk yarısı) tarafından resmî törenle karşılanmıştır. Ayrıca çevredeki melikler de Sultan'a bağlılıklarını sunmak ve görüşmek üzere Bağdat'a gelmişlerdir. Bu isimler arasında Dimaşk valisi olan kardeşi Tâcüddevle Tutuş ile Halep valisi ve atabegi Kasîmü'd-Devle Aksungur da yer almıştır.⁵⁵ Bağdat'ta düzenlenen şenlikler kapsamında Dicle Nehri üzerinde daha önce benzeri görülmemiş bir gece tertip edilmiştir. Gece boyunca nehrin her iki yakasında fener alayları düzenlenmiş ve güverteleri ışıklarla süslenen gemi ve sandallar, eğlenen kalabalıklarla birlikte sabaha kadar nehir üzerinde kalmıştır. Dönemin kaynaklarında, Bağdat halkının bu ölçekte ve görkemde bir eğlenceye daha önce şahit olmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Söz konusu o gece, yalnızca halk üzerinde değil, dönemin edebî çevrelerinde de derin bir etki bırakmış ve birçok şair için ilham kaynağı olmuştur.⁵⁶

⁵³ Bunderî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 82; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (Aralık 2008), 330; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 111-112; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/264-265; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/156; Özaydın, "Melikşah", 29/56; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/142.

⁵⁴ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/334; Bunderî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 81; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/165; Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", 331.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 150; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/275; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/173-174.

⁵⁶ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/162; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/173; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 124-125; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/275.

Sultan I. Melikşah, Bağdat'taki ikinci ziyareti sırasında Sultan Cami'nin inşasını emretmiş, yapımına 485 yılı Muharrem ayında (Şubat–Mart 1092) başlanmış ve kible yönü Sultan'ın münecciminin başkanlığındaki rasatçılar tarafından belirlenmiştir. Aynı dönemde Nizâmülmülk, Tâcülmülk (ö.486/1093) ve diğer emîrlerin Bağdat'ta konaklar inşa ettirmesi, Selçukluların şehirdeki kalıcı varlığını güçlendirme amacını göstermektedir.⁵⁷

Selçuklu kumandanları Suriye ve Mısır'da beklenen başarıyı elde edememekle birlikte, Hicaz ve Yemen'de hâkimiyet kurmayı başarmışlardır. Sultan I. Melikşah'ın Mısır siyaseti, Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırarak Şîî siyasî varlığı sona erdirmeyi ve İslâm dünyasında birliği sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda Bağdat'a gelişinin ardından kumandanlarını merkeze çağıran Sultan, öncelikle Yemen ve Aden'e sefer düzenlenmesini, ardından Anadolu ve Suriye kuvvetlerinin katılımıyla Mısır ve Kuzey Afrika'nın Sünnî hâkimiyet altına alınmasını planlamıştır.⁵⁸

Tüm bu faaliyetlere rağmen, Sultan I. Melikşah'ın Halife ile bu ziyaret sırasında doğrudan bir görüşme gerçekleştirememesi, ikinci Bağdat ziyaretinin diplomatik açıdan ilk ziyarete kıyasla daha sınırlı bir başarı sağladığını düşündürmektedir. Buna karşın Sultan'ın Bağdat'ta yaklaşık beş ay gibi uzun bir süre kalmış olması, burayı Selçuklu Devleti için fiilî bir başkent hâline getirme ve hilâfet merkezini doğrudan denetim altına alma yönündeki niyetini açık biçimde ortaya koymaktadır.⁵⁹

Selçuklu sultanları ile Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkiler yalnızca siyasî boyutla sınırlı kalmamış, evlilik yoluyla da güçlendirilmiştir. Tuğrul Bey döneminde başlayan bu uygulama, Alparslan'dan sonra Sultan I. Melikşah devrinde de devam etmiştir. Nitekim 1081 yılında Halîfe Muktedî, Veziri Fahru'd-Devle b. Cehîr'i (ö. 478/1085) değerli hediyeler ve yüklü miktarda para ile İsfahan'a göndererek, Sultan I.

⁵⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fî 't-Tarih*, 10/174; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/275; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târihi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 152.

⁵⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 1/197.

⁵⁹ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/196; Özgür Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyâseti* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015) (Tez No:399485), 72.

Melikşah'ın kızını kendisi için istemiştir. Bu gelişme, aynı yıl Sultan'ın oğlu Davud'un vefatı sebebiyle sarayın derin bir üzüntü yaşadığı hassas bir döneme rastlamıştır.⁶⁰

Fahru'd-Devle, İsfahan'da Nizâmülmülk ile görüşerek halifenin evlilik talebini iletmiştir. Sultan I. Melikşah'a aktarılan bu talep, Arslan Hatun'un halifeyle yapılacak evliliğin siyasî ve sembolik önemini vurgulaması üzerine kabul edilmiştir. Yapılan görüşmelerde mehir ve süt hakkı belirlenmiş, halifenin bu evlilik süresince başka bir hanımla evlenmemesi şartı kararlaştırılmıştır. Anlaşmanın tamamlanıp nikâhın kılılmasının ardından Fahru'd-Devle, 1082 yılı Ekim ayında Bağdat'a dönmüştür.⁶¹

Sultan I. Melikşah'ın kızı Mâh-Melek Hatun'un Abbâsî Halifesi ile evliliği dolayısıyla hazırlanan çeyiz, 1087 yılı Muharrem ayında (Nisan) büyük bir merasimle Bağdat'a götürülmüştür. 130 deve ve 74 katırdan oluşan çeyiz alayı, altın, gümüş, mücevher ve değerli kumaşlarla Selçuklu sarayının ihtişamını yansıtmış; Mâh-Melek Hatun mücevherlerle süslü bir hevdeç içinde Bağdat'a getirilmiştir. Düğün dolayısıyla şehir süslenmiş ve halkın katılımıyla görkemli kutlamalar gerçekleştirilmiştir.⁶²

Halife Muktedî Biemrillâh, düğün merasimlerinin ardından Sultan I. Melikşah ve Selçuklu devlet erkânı için görkemli bir ziyafet düzenlemiş, emîr ve devlet adamlarına hil'atler, Terken Hatun başta olmak üzere saray mensuplarına ise değerli hediyeler takdim etmiştir. Bu merasim, Abbâsî Halifeliği ile Selçuklu hânedanı arasındaki akrabalık bağının siyasî önemini göstermektedir. Ziyafetlerin ardından Sultan I. Melikşah, Veziri Nizâmülmülk ile birlikte İsfahan'a dönmek üzere Bağdat'tan ayrılmış, Halife'nin Veziri Fahru'd-Devle de Nehrevan'a kadar kendisine refakat etmiştir.⁶³

⁶⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/251; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 44; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/140; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/115.

⁶¹ Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 72; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/105; Murat Akbaş, "Selçukluların Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Mefkûresi Bağlamında Bağdat'a Yönelik Faaliyetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 14 (Temmuz 2021), 162; Bülent Kaçın, "Büyük Selçuklular'da Evlilik Merasimleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2017), 99-100; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 132-134.

⁶² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/145-146; Nazlı Altunsoy, "Selçuklu-Abbâsî Hanedanları Arasında Güç, İktidar ve Evlilik İlişkisi", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Temmuz 2019), 154-155; Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, 138-139; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/157.

⁶³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/267; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 74.

Abbâsî Halifesi el-Muktedî ile Mâh-Melek Sultan arasındaki evlilik başlangıçta sorunsuz sürmüştü, ancak Halife'nin zamanla sergilediği sert tutum evlilik ilişkisini olumsuz etkilemiştir. Bunun üzerine Mâh-Melek Sultan durumu babası Sultan I. Melikşah'a bildirince, Sultan'ın gönderdiği elçiyle İsfahan'a dönmüştür. Ancak burada çiçek hastalığına yakalanarak vefat etmiş, ölümü hem İsfahan'da hem de Bağdat'ta büyük üzüntüyle karşılanmıştır.⁶⁴

Hicri 480 yılında Sultan I. Melikşah'ın bir oğlu dünyaya gelmiş ve kendisine Mahmud adı verilmiştir. Mahmud, ilerleyen dönemde Selçuklu tahtına çıkmıştır. Sultan I. Melikşah ayrıca oğlu Ebû Şücâ 'Ahmed'i kendisinden sonraki dönem için veliyet ilan etmiştir. Ona Melikü'l-Mülûk, Adudü'd-Devle, Tâcü'l-Mille ve 'Uddetü Emîri'l-Mü'minîn gibi unvanlar vermiştir. Bu gelişmelerin ardından, Ahmed'in adı söz konusu lakaplarla birlikte hutbelerde okunmuş, hutbe esnasında hatiplere altınlar saçırmıştır.⁶⁵ Melikşah'ın saltanatının son yıllarında ise devletin siyasî geleceğini derinden etkileyecek önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Nizâmülmülk'ün suikast sonucu ölümü,⁶⁶ Selçuklu Devleti'nde iç siyasetin yanı sıra dış ilişkileri de olumsuz etkilemiş, özellikle Abbâsî Halifeliği ile sürdürülen dengeli ilişkiler zayıflamıştır. Vezirliği boyunca halifelikle karşılıklı saygı ve iş birliğine dayalı bir ilişki kuran Nizâmülmülk, 1064 yılında Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh tarafından "Nizâmülmülk" lakabıyla taltif edilmiş, Halife el-Muktedî Biemrillâh ise kendisine istisnai olarak "Emîrü'l-Mü'minîn" unvanını vermiştir.⁶⁷

Sultan I. Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin bozulmasında Ebu'l-Ganâim Tâcümülk'ün saray içindeki faaliyetleri etkili olmuştur. Vezirlik makamını hedefleyen Tâcümülk, Nizâmülmülk'ü itibarsızlaştırmaya çalışırken,

⁶⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/157; Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, 145-147; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/271-272.

⁶⁵ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/158; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/267-268; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/146; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihîl-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 74; Sevim, "İbnü'l-Kalânî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 15.

⁶⁶ Sevim, "İbnü'l-Kalânî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 16; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 555; Sümer, "Selçuklular", 36/370; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 161-162.

⁶⁷ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973), 186.

Terken Hatun da oğlu Mahmud'un veliahtlığını desteklemiş, buna karşılık Nizâmülmülk Berkjaruk'un veliahtlığını savunmuştur. Bu görüş ayrılığı sarayda ciddi bir siyasî gerilime yol açmış, Nizâmülmülk Sultan'a yazdığı mektupla veliahtlık meselesinin dinî ve ahlâkî sorumluluk taşıdığını vurgulamış, Tâcülmülk ise Mahmud'un veliahtlığını destekleyerek Sultan nezdinde Nizâmülmülk aleyhindeki faaliyetlerini sürdürmüştür.⁶⁸

Sultan I. Melikşah'ın Bağdat'a üçüncü ziyareti sırasında yanında Terken Hatun, Vezir Nizâmülmülk ve Tâcülmülk de bulunmaktaydı. Bu sefer esnasında Nihâvend civarında konaklandığı sırada, Bâtınîler mensubu bir fedaî sûfî kılığına girerek Nizâmülmülk'e yaklaşmış ve bir mektup verme bahanesiyle onu hançerlemiştir. Ağır yaralanan Nizâmülmülk çadırına taşınmış, ancak kısa bir süre sonra aldığı yara sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Bu suikast, Selçuklu siyasî tarihinde derin etkiler bırakan bir dönüm noktası olmuştur.⁶⁹

Nizâmülmülk suikastına ilişkin tartışmalar, eylemin arkasındaki iradenin kim olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kaynaklar failin Hasan Sabbâh'a (ö. 518/1124) bağlı bir Bâtınî dâî olduğu konusunda büyük ölçüde birleşirken, suikastın planlayıcısı hakkında farklı görüşler ileri sürmektedir. Selçuklu Devleti'ndeki güç mücadelesi dikkate alındığında, Hasan Sabbâh, Tâcülmülk ve Terken Hatun suikasttan en fazla fayda sağlayan isimler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Nizâmülmülk'ün yakın çevresinin Tâcülmülk'ü sorumlu tutarak öldürmesi, suikast emrinin Hasan Sabbâh tarafından verildiği ve Tâcülmülk'ün süreci desteklediği ihtimalini güçlendirmektedir.⁷⁰

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün dinî vecibelere büyük bir hassasiyetle bağlı olduğu ifade edilmektedir. Namazlarını vaktinde eda etmeye özen göstermiş, ezan okunduktan sonra hiçbir dünyevî meşguliyetin kendisini ibadetten alıkoymasına izin vermemiştir. Bunun yanında sûfilere karşı saygılı bir tutum sergilemiş, ilmî ve dinî

⁶⁸ Bunderî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 83-84; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/130; İbn Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, 10/184-186; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 367; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/278; Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/194-195.

⁶⁹ Bunderî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 83; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/277; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 162; Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 134.

⁷⁰ Mustafa Akkuş, "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 183-184; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 177-178.

çevrelerle yakın ilişkiler kurmuştur. Âlim, adil, cömert ve yumuşak huylu bir şahsiyet olarak tanıtılan Nizâmülmülk'ün meclislerinin kurrâ, fakihler, imamlar ve salih kimselerle dolu olduğu belirtilmektedir.⁷¹

Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkilerin gerilmesinde, Sultan I. Melikşah'ın hilâfet kurumuna yönelik siyasî hedefleri etkili olmuştur. İsfahan'dan Bağdat'a hareket eden Sultan, Vezir Nizâmülmülk'ün öldürülmesine rağmen seferini sürdürerek 28 Ekim 1092'de Bağdat'a üçüncü kez ulaşmış ve yerine Tâcülmülk'ü vezir tayin etmiştir. Sultan ile Halife arasında dengeleyici bir rol üstlenen Nizâmülmülk'ün ölümüyle bu denge ortadan kalkmış, Selçuklu–Abbâsî ilişkileri daha gergin bir döneme girmiştir.⁷²

Sultan I. Melikşah ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkilerin bozulmasında en önemli etken veliahtlık meselesi olmuştur. Sultan, kızı Mâh-Melek Hatun ile Halife Muktedî'nin evliliğinden doğan Cafer'in (ö. 486/1093) veliaht ilan edilmesini istemiş, ancak Mâh-Melek Hatun'un İsfahan'a dönerek kısa süre sonra vefat etmesi bu bağı zayıflatmıştır. Halife Muktedî'nin Sultan'ın isteği yerine önceki evliliğinden olan çocuğunu veliaht tayin etmesi, iki taraf arasındaki siyasî gerginliği daha da artırmıştır.⁷³

Sultan I. Melikşah ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkilerin bozulması, Selçuklu–Abbâsî münasebetlerinde kritik bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bu süreçte Sultan I. Melikşah, hilâfet kurumu üzerindeki nüfuzunu artırmayı ve Bağdat'ı Selçuklu siyasî merkezi hâline getirmeyi hedeflemiş, Bağdat ziyaretlerini de bu doğrultuda kalıcı bir siyasî düzen kurma girişimi olarak değerlendirmiştir. Şehirde başlatılan imar faaliyetleri ile emîr ve vezirlerin konaklar inşa ettirmesi de bu amacın göstergesi olmuştur. Sultan'ın sert tutumu karşısında Halife Bağdat'ı terk etmeyi düşünmüşse de Melikşah'ın ani ölümü bu sürecin gerçekleşmesini engellemiş, böylece hem Selçuklu–Abbâsî gerginliği sona ermiş hem de Selçuklu Devleti'nin merkezî

⁷¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/280; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/180; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 37; Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/195.

⁷² Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/132; Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", 332; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/164.

⁷³ Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, 149-152; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/186-187; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 189; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/158; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/334; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 178.

yönetim anlayışında önemli bir kırılma yaşanmıştır. Sultan I. Melikşah'ın Bağdat politikası, Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin hilâfet kurumu üzerinden yeniden tanımlanmasına yönelik önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. Ancak Sultan'ın vefatı, bu sürecin tamamlanmasını engellemiş ve Selçuklu-Abbâsî ilişkilerindeki gerginliği doğal bir biçimde sona erdirmiştir.⁷⁴

Sultan I. Melikşah'ın vefatı hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı tarihçiler, av eti yedikten sonra hastalanarak yapılan tedaviye rağmen vefat ettiğini belirtirken, bazıları ise zehirlenerek öldürüldüğünü ve bu olayda Terken Hatun ile çevresinin rolü bulunduğunu ileri sürmektedir. Sultanın naaşı daha sonra İsfahan'a nakledilerek kendi yaptırdığı medresedeki türbeye defnedilmiştir.⁷⁵

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 152; Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", 333; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyâseti*, 76; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133.

⁷⁵ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/334; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 555; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 188-189; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/285; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 69; Sevim, "İbnü'l-Kalânî'sinin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 17; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 178-179.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA SULTAN I. MELİKŞAH ÖNCESİ MEZHEP FAALİYETLERİ VE FÂTİMÎLER'E GENEL BİR BAKIŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin yükselişi, sadece siyasî ve askerî alanlarda değil, aynı zamanda İslâm dünyasında mezhep yapılarının güçlenmesinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Selçukluların Sünnî İslâm dünyasının lideri konumuna gelmesi Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinin geniş coğrafyalarda yayılmasına önemli katkı sağlamıştır.⁷⁶ Büyük Selçuklu Devleti'nin liderliği, Sünnî mezheplerin yayılmasını ve güçlenmesini sağlamıştır. Hem dinî hem de siyasî otoriteyi bir araya getirerek İslâm dünyasında uzun süreli bir istikrar zemini oluşturmuştur. Bu durum, Selçuklu sultanlarının mezhepler üzerindeki etkisini sadece koruyucu değil, aynı zamanda yönlendirici bir biçimde de ortaya koyduğunu göstermektedir.⁷⁷

Bu süreçte Selçukluların en yoğun mücadele yürüttüğü alan ise Şîî kökenli hareketler olmuştur. Farklı coğrafyalarda ve değişik yöntemlerle yürütülen bu mücadele, dönemin şartları içerisinde kaçınılmaz bir süreç olarak ortaya çıkmıştır. Zira o dönemde Şîî yapılar, teşkilatlanma bakımından oldukça güçlü bir konumda bulunmaktaydı. Bu mücadelede başarısız olunması halinde, kısa süre sonra başlayan Haçlı Seferleri'nin İslâm dünyası üzerindeki etkisinin çok daha ağır olabileceği düşünülebilir. Öte yandan, çeşitli siyasî ve askerî tehditlere rağmen Sünnî İslâm'ın varlığını koruyabilmesi, büyük ölçüde fikrî alanda sağlanan bütünlükle ilişkilidir. Sünnî düşünceye yönelen eleştirilere karşı verilen ilmî mücadele, zamanla ortak bir anlayışın oluşmasına ve bu sayede daha sağlam bir düşünce yapısının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁸ Bu bölümde, Sultan I. Melikşah öncesi dönemde Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetindeki coğrafyada etkili olan Sünnî mezhepler ile Şîî gelenek içerisinde önemli bir yere sahip olan İmâmiyye, Bâtınîlik ve Fâtımî Devleti ele alınacaktır.

⁷⁶ Feyzullah Dündar, "Büyük Selçuklular Döneminde Mezhep-Siyaset İlişkisi: Vezir Amîdülmülk Kündürî Örneği", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/2 (Aralık 2025), 586; Abdurrahman Gülmez, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Şîî - Bâtınîlerle Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Aralık 2021), 343.

⁷⁷ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 53.

⁷⁸ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)* (Malatya: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999), 172.

1.1. Hanefilik

İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Kûfe ehline mensup olup Hanefî mezhebinin kurucusu kabul edilmektedir. Kaynaklarda doğum tarihi konusunda farklı rivayetler bulunmakla birlikte, hicrî 80 yılında doğduğu görüşü daha sahih kabul edilmektedir. Kaynaklarda, İmam Ebû Hanîfe'nin kadılık görevini kabul etmemesi sebebiyle Bağdat'ta hapsedildiği ve vefatının da bu süreçte gerçekleştiği belirtilmektedir. Bazı rivayetlerde hapiste ölmediği ifade edilse de genel kabul onun bu baskı döneminde hayatını kaybettiği yönündedir. Ayrıca dikkat çekici bir rivayet olarak, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) doğduğu gün vefat ettiği de nakledilmektedir. Kabri, Bağdat'ta bulunan Hayzuran Mezarlığı'ndadır.⁷⁹ Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, imparatorluk coğrafyasında yaşayan farklı etnik ve sosyal grupların İslâm'a intisabı belirgin biçimde artmıştır.⁸⁰ Bu İslamlaşma süre zarfında, Abbâsî Devleti'nin benimsemiş olduğu himâyeci politikaların etkisinin yanı sıra, dönemin hâkim mezhebi konumunda bulunan Hanefiliğin geniş kapsamlı ve müsamahakâr yapısının da anahtar rol oynadığı görülmektedir.⁸¹

Sâmânoğulları'nın Sünnî mezhebi benimsemiş olması ve giderek artan şekilde Türk askerî gücüne duydukları ihtiyaç, Türklerle olan ilişkilerin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Özellikle Türklerin henüz yıpranmamış ve dinamik askerî potansiyeline yönelinmesi, bu temasları daha da güçlendirmiştir. Bu çerçevede, ticaret faaliyetleriyle bölgeye ulaşan tüccarların yanı sıra uç bölgelerdeki medreselerde yetişen mutasavvıf dervişler, Türk toplulukları arasında İslâm'ın yayılmasında ve Sünnî inanç sisteminin benimsenmesinde etkili olmuşlardır. Bu gelişmeler neticesinde Türk toplulukları arasında İslâmiyet süratle yayılmıştır.⁸² Büyük Selçukluların benimsedikleri mezhebin şekillenmesinde, tarihî koşullar ile hâkim oldukları coğrafyanın etkisi önemli rol oynamıştır. Nitekim tarihî kaynaklarda Selçuklular için genel bir ifade olarak "Sünnî", daha dar anlamda ise "Sünnî-Hanefî" nitelendirmesinin kullanıldığı görülmektedir. Selçuklu hâkimiyetinin Bağdat'ta tesis edilmesinin ardından Tuğrul Bey ve halefleri, halifenin güvenliğini sağlamak amacıyla bir mütemed (şihne) tayin etmiştir. Bu

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 5/413-414.

⁸⁰ Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi, 1989), 2/552.

⁸¹ Fazlur Rahman vd., *İslam* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1993), 115; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2/610; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 53.

⁸² Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 138; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 16-17.

uygulama sonucunda Abbâsî halifesi siyasî otoritesini fiilen kaybederek yalnızca İslâm dünyasının dinî lideri konumunda kalmıştır.⁸³ Fert ve devlet hayatında hürriyete son derece önem veren Türkler için, söz konusu özellikleri sebebiyle Hanefilik ilgi çekici bir mezhep olarak öne çıkmış ve bu nedenle benimsenmiştir. Hanefilik, bununla birlikte hukukî yönlerini büyük ölçüde Türk çevrelerinden besleyerek gelişmiş olmanın yanında sahip olduğu felsefî ve düşünsel yapının Türklerin toplumsal ve idarî anlayışıyla örtüşmesi, bu mezhebin Türkler arasında kabul görmesinde belirleyici rol oynamıştır.⁸⁴

1.1.1. Sünnî Dengenin Adı: Hanefî-Mâturîdîlik Birlikteliği

İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Ehl-i Sünnet kelâmının en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kaynaklarda onun büyük âlimler arasında sayıldığı ve ilmî konumu sebebiyle “İmâmü’l-Hüdâ” unvanıyla anıldığı ifade edilmektedir. Rivayetlere göre Ebû Mansûr el-Mâturîdî hicrî 333 yılında vefat etmiştir. Kabri, Semerkant’ta yer almaktadır.⁸⁵ İlmî faaliyetlerini hicrî üçüncü yüzyılın son üçte birlik döneminde yoğunlaştıran Mâturîdî, Mu‘tezililerin hicrî üçüncü yüzyılın ilk üçte birlik kısmında fıkıh ve hadis âlimlerine karşı sergiledikleri olumsuz tutumlar nedeniyle toplum gözünde itibar kaybettikleri bir ilmî ve sosyal atmosferde yetişmiştir. Mâturîdî’nin yaşadığı Semerkant ve çevresi, fıkıh ve usûl-i fıkıh alanlarında canlı ilmî tartışmalara sahne olan önemli bir merkezdi. Bu bağlamda Hanefî ve Şâfiî fakihler arasında gerçekleştirilen münazaralar, bölgenin mezhebî ve ilmî çeşitliliğini yansıtmaktadır. Kaynaklarda, matem günleri gibi dinî merasimler sırasında dahi mescitlerde bu tür ilmî müzakerelerin yapıldığına dair rivayetlere yer verilmektedir. Mâturîdî, itikad alanında Ebû Hanîfe’nin çizgisini takip etmiş ve onun görüşlerini şerh ederek kelâm ilmi çerçevesinde sistematik bir bütünlük kazandırmıştır.⁸⁶

⁸³ Adem Arıkan, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultani Mesud’un Faaliyetleri”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, (2008), 154; Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, ed. Adnan Müderrisoğlu - Şükrü Kaya Seferoğlu (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983), 60.

⁸⁴ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 157-158; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 55.

⁸⁵ Ebû Muhammed b. Adulkadir b. Muhammed el-Karşî el-Hanefî İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü’l-Mudîe fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv (Cize: Daru Hecer, 1413/1993), 3/360-361.

⁸⁶ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm’da Siyasî ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 214; Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik* (Ankara: Yayınevi, 2009), 70-71.

Selçuklu döneminde fikhî yapı içerisinde en geniş yayılma alanına sahip mezhep Hanefî mezhebi olmuştur.⁸⁷ Mâtürîdîlik de zamanla Hanefî mezhebi çatısı altında değerlendirilmeye başlanmıştır. İki yapı arasındaki yakın ilişki öyle güçlü bir seviyeye ulaşmıştır ki bazı kaynaklarda mezhep, “Hanefiyye-Mâtürîdiyye” adıyla birlikte anılmıştır.⁸⁸ İmam Mâtürîdî’nin, Sâ mânîler hâkimiyetinde bulunan Semerkant’ta yetişmiş olması ve onun görüşleri doğrultusunda şekillenen Mâtürîdîliğin bölgede yaygınlık kazanması, bu yakınlaşmada etkili olmuştur. Selçukluların Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde elde ettikleri siyasî ve askerî başarılar neticesinde İslâm coğrafyasının merkezî bölgelerine doğru genişlemeleri, Hanefî-Mâtürîdîliğin güçlenmesine katkı vermiştir. Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Melikşah başta olmak üzere Selçuklu sultanlarının tamamı Sünnîliğin Hanefî-Mâtürîdî yorumunu benimsemiş ve devlet politikası çerçevesinde Ehl-i sünneti destekleyerek bu mezhebin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan’ın Hanefî mezhebine bağlı olduğu bilinmekte olup, Sultan I. Melikşah’ın Bağdat’ta bulunduğu sırada bayram namazını Hanefî mezhebine göre kıldırması bu duruma somut bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹

Mâtürîdîlik, kurucusunun Türkistan coğrafyasında yetişmiş olması sebebiyle, büyük ölçüde bu bölgede ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Akla belirli ölçüde önem veren ve Hanefî fikhî anlayışıyla büyük ölçüde örtüşen Mâtürîdîlik, bu özellikleri sayesinde Türk toplulukları arasında ilgi görmüştür. Söz konusu uyum, mezhebin Selçuklu hâkimiyeti altında geniş coğrafyalara yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁹⁰

1.1.2. Hanefî Mezhebi ile Mu‘tezile Arasındaki İlişkiler

Mu‘tezile’nin akli merkeze alan düşünce yapısı ile Hanefî mezhebinin hukukî ve metodolojik yaklaşımı arasında önemli bir paralellik mevcuttur. Bu düşünsel yakınlaşma, ilerleyen süreçte Mu‘tezile mezhebine mensup bazı çevrelerin ameli meselelerde Hanefî mezhebine ilgi duymalarına yol açmıştır.⁹¹ Selçuklu döneminde Mu‘tezile ile Hanefîler arasında genel olarak yakın ilişkiler görülse de bu gruplar

⁸⁷ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 58.

⁸⁸ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 75.

⁸⁹ Feyzullah Dünder - Sayın Dalkıran, “Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları”, *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2024), 12-13.

⁹⁰ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 57-58; Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, 192.

⁹¹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 28.

zaman zaman Eş‘arîler ile Şâfiîlere karşı mücadele etmiş ve aralarında belirgin bir rekabet ortamı oluşmuştur. Mezhepler arası geriliminin somut bir örneği olarak, Mu‘tezile’ye mensup olmayan Hanefî âlimlerden Kadı Muhammed el-Balasagunî’nin (ö. VI./XII. yüzyılın ilk çeyreği) “Eğer elimde yetki olsaydı bütün Şâfiîlerden cizye alırdım” demesi ve Şâfiîlere yönelik sert tutumu, dönemin ilmî ve mezhebî atmosferini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu dönemde Mâverâünnehir ve Semerkant bölgesinde Hanefî-Mâturîdî görüşe mensup âlim ve çevreler çoğunluğu oluşturmakla beraber kaynaklarda bunlar genellikle “Hanefî kelâmcılar” olarak isimlendirilmektedir. Mâturîdîliğin müstakil ve sistemli bir mezhep hâline gelmesinden önce, Hanefî çevrelerin önemli bir bölümünün kelâm alanında Mu‘tezile anlayıştan etkilendiği ve bu etkinin XI. yüzyıl boyunca sürdüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Hanefîler arasında Mu‘tezile’yi Ehl-i sünnet dışında değerlendiren bir yaklaşımın da varlığını koruduğu görülmektedir. Hanefî mezhebinin ehl-i rey olarak kabul edilmesi, Mu‘tezile mensuplarının önemli bir kısmının amelî konularda bu mezhebe yönelmesine sebep olmuştur. XI. yüzyılda Şâfiîlerin ağırlıklı olarak Eş‘arî, Hanefîlerin ise büyük ölçüde Mu‘tezile bir kelâm anlayışına sahip olmaları, kelâm alanındaki Eş‘arî–Mu‘tezile mücadelenin fikhî düzlemde Hanefî–Şâfiî rekabeti şeklinde de tezahür ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hanefîlik ve Şâfiîlik, dönemin ilmî ve toplumsal yapısında en görünür iki mezhep olarak öne çıkmış ve mezhepler arası mücadele büyük ölçüde bu iki yapı üzerinden şekillenmiştir.⁹²

980 yıllarından itibaren Büveyhîler, Ehl-i sünnet karşısında güçlenmesi amacıyla Mu‘tezile’yi desteklemeye başlamışlardır. Büveyhîler Devleti varlığını sürdürdüğü müddetçe, Mu‘tezile düşünce Ehl-i sünnet aleyhine siyasî ve ilmî bakımdan himaye edilmiştir. Daha sonraki süreçte meydana gelen siyasî değişimlerle birlikte Mu‘tezile, Büveyhîlerin yanında yer alırken, Eş‘arîlik ve onun temsil ettiği Ehl-i sünnet anlayışı ise Selçuklular tarafından desteklenmiştir.⁹³

Sultan Tuğrul Bey’den Horasan minberlerinde Râfızîlere lanet okunması için izin alan Vezir Kündürî (ö. 456/1064), bu uygulamaya Şâfiî ve Eş‘arîleri de dâhil ederek minberlerde onlara yönelik lanet okutmaya başlamıştır. Bu durum ülkede ciddi

⁹² Abdulhamit Sinanoğlu, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bilim ve Düşünce Sempozyumu: Selçuklular Döneminde Mezhep Mücadeleleri Arasında Mu‘tezile’nin Konumu*, 19-22 Ekim 2011 Konya/Türkiye (Konya: Selçuklu Belediyesi, 2012), 526-527.

⁹³ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 59.

fitnelere yol açmış ve pek çok Sünnî âlim baskı ve eziyete maruz kalmıştır.⁹⁴ Sultan Alparslan'ın 1063 yılında tahta çıkmasıyla birlikte mezhebî politikalarda önemli bir değişim yaşanmıştır. Kaynaklarda farklı rivayetler bulunmakla beraber Alparslan, halkın Kündürî'ye yönelik artan hoşnutsuzluğunu dikkate alarak vezirini görevden aldirmiş ve önce hapse attırmış ardından da ölüm emrini vermiştir. Kündürî'nin yerine vezirliğe getirilen Nizâmülmülk ise, Sünniliğin savunucusu bir devlet adamı olarak mezhebî istikrarı yeniden tesis etmiş ve Ehl-i sünnet âlimlerini himaye ederek ilmî faaliyetlerin canlanmasına yol açmıştır.⁹⁵

1.1.3. Büyük Selçuklu Uygulamaları Bağlamında Hanefî Ulemanın Etkisi

Büyük Selçukluların Sünniliğin Hanefî yorumunu tercih etmeleri, büyük ölçüde yaşadıkları coğrafyanın sosyo-kültürel yapısı ile tarihsel tecrübelerinin şekillendirdiği düşünce anlayışlarının bir sonucu olarak tezahür etmiştir. Türklerin Sünniliği benimsemesini açıklamaya çalışan Batılı araştırmacılardan C. Cahen'e (ö. 1412/1991) göre, Türklere çeşitli dinî akımlar ulaşmış olmakla beraber, onlar din adamları arasındaki kelâmî tartışmalara ilgi göstermemiş olup daha ziyade kendi inanç dünyaları veya siyasî gereklilikler doğrultusunda tutucu bir din anlayışının bilinçli bir tercih olarak benimsemişlerdir. Cahen, bu tutumun Selçukluların Horasan'daki fetihlerini kolaylaştırdığını ve onların siyasî amaçları doğrultusunda, dönemin İslâm dünyasında yaygınlık kazanan bu tutucu anlayışı benimsediklerini iddia etmektedir. Cahen'in bu yaklaşımı, Sünniliği büyük ölçüde "tutuculuk" kavramı üzerinden değerlendirdiğini ve Türklerin Sünniliği benimsemelerini siyasî kaygılar ile yeni topraklar fethetme arzusu ile açıklamaktadır.⁹⁶ Ancak bu izah, Türk göçebe toplum yapısının yeterince kavranmadığını ve göçebeliliğin çoğu zaman yüzeysel biçimde "nomadlık" kavramıyla özdeşleştirildiğini ortaya koymaktadır.⁹⁷

⁹⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/163; Sabri Yılmaz - Muhammed Selim Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli's- Sünne Başlıklı Risalesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/40 (2018), 207-208.

⁹⁵ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/115-116; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/180; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 29; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 42; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/203; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 91; Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 110.

⁹⁶ Cahen Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, çev. Yıldız Moran (İstanbul: E Yayınları, 1979), 58-59; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 62-63.

⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 1998), 34; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 32.

Büyük Selçukluların sağladığı siyasî desteğin, söz konusu Kâdılkudâtın ve temsil ettiği mezhebin arkasında yer almasından dolayı bu dönemde Hanefilik kolaylıkla yayılma ve gelişme fırsatı bulmuştur. Hanefiliğin yükselişi açısından, Tuğrul Bey'den itibaren Melikşah'ın son dönemlerine kadar hilâfet merkezinde Hanefî bir Kâdılkudâtın görev yapmış olması dikkat çekici bir durumdur. Nitekim ed-Dâmiganî'nin (ö. 478/1085 civarı) vefatının ardından Bağdat Kâdılkudâtlığına yeniden Şâfiî mezhebine mensup bir âlim olan Ebû Bekr eş-Şâşî (eş-Şâmî) (ö. 507/1114) getirilmiş olsa da hilâfet merkezi Bağdat'taki Hanefî etkinliğinin Melikşah sonrasında da varlığını sürdürmüştür. Aksi bir durum söz konusu olsaydı, bir Hanefî âlimin bu makamda yirmi dokuz yıl boyunca görev yapması mümkün olmazdı. Selçuklu sultanlarının Hanefî mezhebine mensup olmaları, mezhep politikalarının yalnızca idarî atamalarla sınırlı kalmamasını sağlamıştır. Hanefiliğin ilmî ve toplumsal düzeyde güçlendirilmesi hedefiyle medrese inşası teşvik edilmiş ve bu kurumlar aracılığıyla Hanefî mezhebine mensup âlimlerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Tuğrul Bey'in Nîşâbur'da inşa ettirdiği medrese ile Bağdat'ta açılan Hanefî medresesi, bu yaklaşımın somut örnekleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, Hanefî mezhebine sıkı bağlılığıyla bilinen Sultan Alparslan'ın desteğiyle Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta Şâfiîler için Nizâmiye Medresesini inşa ettirmeye başlaması (1064), Selçukluların mezhep politikalarında denge gözetten bir tutum benimsediklerini de göstermektedir. Bu bağlamda Sultan'ın elçisi olarak Halife'ye gönderilen Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Hârezmî (ö. 494/1101), Sultan'ın mektubunun yanı sıra kıymetli hediyeler ve değerli bir mushaf takdim etmiştir.⁹⁸

Büyük Selçuklu sultanlarının himayesi ve desteğiyle güç kazanan Hanefî mezhebi, Kuruluş Dönemi içerisinde en geniş müntesip kitlesine sahip mezhep konumuna yükselmiştir. Türklerin sağladığı siyasî ve kurumsal destek sayesinde yaygınlık kazanan bu mezhep, daha sonraki Türk devletleri tarafından da adeta resmî mezhep olarak benimsenmiş ve Sünnî mezhepler arasında en yaygın olma özelliğini uzun süre muhafaza etmiştir.⁹⁹

⁹⁸ Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve Nizâmülmülk Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Talha Ayar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 1/135; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 34; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/234; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/58.

⁹⁹ Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Journal of Turkology* 17 (Aralık 2010), 112.

1.2. Şâfîlik

İmam Şâfî'nin hicrî 150 yılında doğduğu kabul edilmektedir. Kaynaklarda, onun İmam Ebû Hanîfe'nin vefat ettiği gün dünyaya geldiği de rivayet edilmektedir. Doğum yeri konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte, en yaygın kabul gören rivayete göre Gazze'de doğmuştur. Bunun yanında Askalan veya Yemen'de doğduğuna dair rivayetler de nakledilmiş, ancak Gazze rivayeti daha sahih kabul edilmiştir. Henüz iki yaşındayken Mekke'ye götürülen İmam Şâfî, burada yetmiş ve Kur'an eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra ilim yolculuklarına başlamış; hicrî 195 yılında Bağdat'a giderek bir süre burada yaşamıştır. Ardından yeniden Mekke'ye dönmüş, daha sonra tekrar Bağdat'a uğrayıp Mısır'a geçmiştir. Mısır'a geliş tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte, hayatının son dönemini burada geçirdiği bilinmektedir. İmam Şâfî, hicrî 204 yılının Receb ayının son cuma günü vefat etmiştir. İkinci namazından sonra Küçük Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁰ Şâfî mezhebi, Irak bölgesinde önemli bir yayılma göstermiştir. Bu çerçevede Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde de etkisini hissettirmiştir. Her ne kadar söz konusu bölgelerde Hanefîlik yaygın mezhep konumunda bulunsaydı da Şâfîlik de belirli ölçüde yayılma imkânı bulmuştur. Ancak Abbâsîlerin resmî mezhebinin Hanefîlik olması sebebiyle, Hanefî mezhebi bölgede hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu bağlamda Şâfîîlerin, Hanefîlerle birlikte iftâ ve tedris faaliyetlerini paylaşmaları özellikle Selçuklular döneminde belirginleşmiştir. Nitekim Nizâmiye Medreselerinin açılmasıyla birlikte Şâfîlik açısından yeni bir dönem başlamış ve mezhep kurumsal bir gelişim sürecine girmiştir.¹⁰¹

1.2.1. Şâfî-Eş'arî Birlikteliği

Kelâmî mezheplerden Eş'arîliğin kurucusu olan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), Ehl-i Sünnet kelâmının sistemleşmesinde etkili olan en önemli şahsiyetlerden biri kabul edilmektedir. Kaynaklar onu, akide ve usûl alanında öne çıkan, Ehl-i Sünnet düşüncesini savunup güçlendiren bir isim olarak tanıtmaktadır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin doğum tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Genel kabul gören görüşe göre hicrî 270 yılında Basra'da doğmuştur. Bir diğer

¹⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 4/165.

¹⁰¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 358; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 71.

rivayete göre ise doğumunun hicrî 260'lı yıllarda gerçekleştiği ifade edilmektedir. Vefat tarihi konusunda da farklı rivayetler nakledilmiş; hicrî 324 veya 330 yıllarında vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁰² Selçuklular Dönemi'nde Nizâmiye medreselerinde yürütülen ilmî faaliyetler, Eş'arîliğin etkisini artırmasına zemin hazırlamıştır. Bağdat Nizâmiye Medresesinde görev yapan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ile hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) ilmî çalışmaları, bu düşünce ekolünün gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.¹⁰³ Şâfiîlik ve Eş'arîlik, özellikle Arapların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde daha hızlı kabul görmüştür. Eş'arîliğin teşekkülünde ve gelişiminde etkili olan başlıca iki isim, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine mensup âlimler arasından çıkmıştır. Bu durum, Eş'arîliğin ağırlıklı olarak söz konusu mezheplerin yaygın olduğu bölgelerde, onlarla paralel biçimde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Eş'arîlik, itikadî esaslar bakımından Hanbelî anlayışıyla da belirli ölçülerde örtüştüğünden, Hanbelîler arasında da benimsenmesine ve yayılma imkânı bulmuştur.¹⁰⁴

Hanbelî ve Eş'arî mezhepleri arasındaki yakınlık ve birliktelik, Hanbelî geleneğin önemli temsilcilerinden Ebû Ya'lâ el-Hanbelî'nin (ö. 458/1066) vefatına kadar sürmüştür. Bu dönemden sonra Hanbelîler, Eş'arî itikadî çizginin dışında müstakil bir konumda ele alınmaya başlanmıştır.¹⁰⁵

1.2.2. Büyük Selçuklu Kuruluş Döneminde Şâfiî Mezhebi

X. ve XI. yüzyıllarda belirgin bir şekilde güçlenen Şîî hareketler, özellikle İsmâîlîlik aracılığıyla Sünnî inanç ve kurumlara yönelik sistemli bir muhalefet geliştirmiştir. Bu gelişmeler karşısında Selçuklu yönetimi, Sultan Alparslan döneminde söz konusu hareketin etkisini sınırlamaya yönelik çeşitli siyasî ve idarî önlemler alma yoluna gitmiştir.¹⁰⁶ Sultan Alparslan döneminde, Şâfiî mezhebine mensup olan Vezir Nizâmülmülk'ün öncülüğünde ve sultanın doğrudan desteğiyle Nizâmiye Medreseleri 1066 (h. 459) yılında hayata geçirilmiştir. Selçuklu siyasî ve

¹⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 3/284.

¹⁰³ Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, 54.

¹⁰⁴ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 72-73.

¹⁰⁵ Mehmed Şerefeddin, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (Eylül 2002), 270.

¹⁰⁶ Alparslan, önde gelen adamlarından Erdem'in maiyetinde Bâtınî mezhebinden birisinin çalıştırdığını duyunca ona hiddetlenmişti. Erdem'in bu şahsın Bâtınî olmayıp Şîî olduğunu açıklaması üzerine Sultan: "Ey kötü adam, Rafizî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira, her iki gruba da lanet olsun" diyerek, bu mezheplere karşı olan tavrını göstermiştir. Bkz: Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 1/232-233; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 74.

dinî politikalarının bir uzantısı olarak kurulan bu medreseler, Sünnî düşüncüyü tahkim etmeyi ve devlet tarafından tehdit olarak algılanan mezhep ve zümrelere karşı ilmî bir karşı duruş geliştirmeyi hedeflemiştir.¹⁰⁷

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Hanefî âlimlere, Veziri Nizâmülmülk'ün ise Şâfiî âlimlere iltifat ve ikramlarda bulunması, bu mezheplere mensup ilim adamlarının devlet nezdinde itibar kazanmasına ve fikirlerini daha geniş çevrelere yaymalarına imkân sağlamıştır. Özellikle Nizâmiye Medreselerinin açılmasının ardından Şâfiîlik ve onunla birlikte Eş'arîlik belirgin bir gelişme göstermiştir. Bu süreçte, Eş'arî âlimlerin Selçuklu Devleti tarafından desteklenmesi ve Nizâmiye Medreselerinin faaliyetleri, söz konusu gelişmede önemli rol oynamıştır.¹⁰⁸

1.3. Hanbelîlik

Rivayetlere göre İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) annesi, ona hamileyken Merv'den ayrılarak Bağdat'a gelmiş ve İmam Ahmed hicrî 164 yılı Rebûlevvel ayında burada dünyaya gelmiştir. Kaynaklar, onun İmam Şâfiî ile yakın ilişkiler içerisinde bulunduğunu ve Şâfiî'nin seçkin dostları arasında yer aldığını belirtmektedir. İmam Şâfiî'nin Mısır'a gitmesine kadar bu yakınlığın devam ettiği anlaşılmaktadır. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte, yaygın kabul gören görüşe göre hicrî 241 yılı Rebûlevvel ayının sonlarına doğru, cuma günü kuşluk vakti vefat etmiştir. Ardından Bağdat'ta bulunan Bâbü Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁹ Hanbelî mezhebi, diğer büyük fikhî mezheplerle mukayese edildiğinde daha sınırlı bir yayılma alanına sahip olmuş ve genellikle azınlık konumunda kalmıştır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, diğer mezheplerin daha erken dönemlerde ve büyük ilmî merkezlerde, çoğu zaman siyasî otoritelerin desteğiyle yayılma imkânı bulmuş olmalarıdır. Buna karşılık Hanbelî mezhebinin yayılma sahası dar kalmış, ayrıca diğer mezhepler için söz konusu olan şekilde, bu mezhebi yayacak kadı ve idarî kadroların yeterince yetişmemesi de etkili olmuştur. Diğer bir önemli etken ise, Hanbelîlerin

¹⁰⁷ Beytullah Kaya, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Haziran 2019), 53; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/63.

¹⁰⁸ İbrahim Coşkun, "Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 2020), 10; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 78.

¹⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 1/64.

mezhep anlayışından kaynaklanan yorumlar sebebiyle zaman zaman taassup ve sert tutumlara meyilli bir görüntü arz etmeleridir.¹¹⁰

Hanbelî mezhebinin etkin olduğu merkezlerden biri Harran olmakla beraber bu şehir özellikle Ebû'l-Feth el-Harrânî (ö. 515/1121) aracılığıyla mezhebin önemli bir temsil alanı hâline gelmiştir. Bağdat'ta Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan fıkıh eğitimi alan Ebû'l-Feth, Harran'a geldikten sonra kadılık, vaizlik ve müftülük görevlerini üstlenmiştir. Bu konumu sayesinde Hanbelî mezhebinin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır. Harran'ın Musul Emîri Şerefuddevle Müslim b. Kureyş'in (ö. 478/1085) hâkimiyetinde bulunduğu bu dönemde, Müslim'in Antakya meselesi nedeniyle Tutuş ile ihtilafa düşmesi ve Mısır Halîfesi'nden destek alarak Şam'ı ele geçirme girişiminde bulunması, şehirde siyasî ve mezhebî gerilimi artırmıştır. Bu gelişmeler üzerine, Harran'ı Râfîzî bir idarecinin kontrolünden kurtarmayı amaçlayan Kadı Ebû'l-Feth, Türkmen Emîri Çubuk Bey (ö. 490/1097 civarı) ile iş birliğine yönelmiştir. Ancak Müslim'in hızlı müdahalesi sonucunda Harran kuşatılmış ve şehir ele geçirilmiştir. Ebû'l-Feth el-Harrânî ve taraftarları idam edilmiştir. Harran'daki kabri günümüze kadar ulaşan Ebû'l-Feth, Hanbelîliğin bölgede temsil ve yayılmasında önemli bir figür olarak öne çıkmaktadır.¹¹¹

Bağdat, Hanbelî mezhebi açısından hem kuruluş döneminde hem tarih boyunca merkezî konumunu korumuş, Selçuklular döneminde de bu durum değişmemiştir. Selçukluların ilk dönemlerde Suriye, Anadolu ve Horasan bölgelerinde Hanbelî mezhebine mensup kimselere rastlanmakla birlikte, bu bölgelerde diğer mezhepler karşısında genellikle azınlık durumunda kaldıkları görülmektedir. Söz konusu durum, Hanbelî mezhebinin kurumsallaşma ve yayılma süreçlerine özgü yapısal özelliklerden kaynaklanmaktadır.¹¹²

1.4. Mâlikîlik

Büyük Selçukluların hâkimiyet sahası dikkate alındığında, üç büyük Sünnî mezhebin bölgede yaygın biçimde varlıklarını sürdürdükleri ve toplumsal yapıyı etkiledikleri görülmektedir. Bununla birlikte, Ehl-i sünnet mezhepleri yalnızca bu üç mezheple sınırlı değildir. Günümüzde müntesibi kalmamakla birlikte, söz konusu

¹¹⁰ Ebu Zehra, *İslamda Fıkî Mezhepler Tarihi*, 433-434.

¹¹¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/255; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/122-123; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 202.

¹¹² Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 51.

dönemde fakihleri ve bağlıları bulunan Evzâî ve Zâhirî mezhepleri gibi diğer Sünnî ekoller de mevcuttu. Her ne kadar bu mezhepler, görüşleri ve faaliyetleri bakımından sınırlı bir etki alanına sahip olmuşlarsa da ilgili dönem açısından yaşayan mezhepler konumundaydılar. Bu küçük mezheplerin yanı sıra, mensupları diğer üç büyük Sünnî mezhebe kıyasla daha az olmakla birlikte, dördüncü büyük Sünnî mezhep olarak kabul edilen Mâlikî mezhebi de Kuruluş dönemi ile birlikte Selçuklu coğrafyasında varlık göstermiştir. Hicaz bölgesinin bedevî ağırlıklı hayat tarzı, Mâlikî mezhebinin yapısıyla uyumlu olduğundan, bu mezhep söz konusu yaşam biçimiyle örtüşmüştür.¹¹³

İmam Mâlik'in (ö. 179/795), doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Çoğu rivayet onun hicrî 93 veya 94 yılında doğduğunu belirtirken, bazı kaynaklarda hicrî 95 yılında dünyaya geldiği aktarılmaktadır. İmam Mâlik, hicrî 179 yılının Rebûlevvel ayında vefat etmiş ve yaklaşık seksen dört yıllık bir ömür sürmüştür. Medine'de vefat eden büyük imam, Cennetü'l-Bakî Mezarlığı'na defnedilmiştir. Rivayetlere göre kabri, Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in kabrine yakın bir yerde bulunmaktadır. Kaynaklarda onun ilmî şahsiyeti özellikle *Muvatta'* adlı eseri üzerinden övülmektedir. Bu eserin kısa sürede İslâm dünyasının farklı bölgelerine yayıldığı ve geniş kabul gördüğü ifade edilmektedir. Ayrıca onun etrafında doğruluk ve güvenilirlikleriyle tanınan seçkin âlimlerin bulunduğu belirtilmekte, bu kimselerin ilmî maharetleri de övgüyle zikredilmektedir.¹¹⁴ Mezhebin tarihsel yayılma alanlarına bakıldığında Kuzey Afrika ve Endülüs gibi bölgelerde geniş ölçüde yayıldığı görülmektedir.¹¹⁵

1.5. Mezhep İhtilaflarına Selçukluların Yaklaşımı

Selçuklular dönemi, İslâm dünyasının uzun süredir devam eden mezhep temelli iç çekişmelerden sıyrılarak hem dış tehditlere hem de iç istikrarsızlık unsurlarına karşı yeniden toparlandığı bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde, özellikle İslâm dünyasını hedef alan Hristiyan güçlere ve bazı durumlarda Sünnîliğe muhalif tutumlarıyla bu güçlerle gizli bir iş birliği içinde görülen Şîî unsurlara karşı ortak bir savunma bilinci oluşmuştur. Selçukluların siyasî liderliği üstlenmeleriyle birlikte

¹¹³ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 83.

¹¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 4/137-138.

¹¹⁵ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/524.

devlet otoritesi güçlenmiş, ülke genelinde güvenlik ve düzen büyük ölçüde sağlanmış, merkezi yapıyı sarsacak nitelikte ciddi isyan ve başkaldırıları ortaya çıkmamıştır.¹¹⁶

1.5.1. Selçuklu Mihnesi ve Eş'arîlere Yönelik Baskılar

Tarihî kaynaklar, Selçuklu Mihnesi'nin 445/1053–455/1063 yılları arasında cereyan ettiğini ve yaklaşık on yıl süren bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu dönemin başlangıcı, Amîdûlmülk el-Kündürî'nin vezirliğe getirilmesine, sona erışı ise Sultan Tuğrul Bey'in vefatına tekabül etmektedir. Kaynaklarda aktarılan hâkim anlatıya göre mihne süreci, Kündürî'nin Nîşâbur'da minberlerden Râfızîlere lânet okunması için Sultan Tuğrul Bey'den izin almasıyla başlamıştır. İlerleyen safhalarda İmam Eş'arî'nin de hedef alınmasıyla yalnızca Şîî unsurlarla sınırlı kalmayıp Sünnî itikadî çevrelere de yönelmiştir. Bu uygulamalara karşı Eş'arî taraftarları şiddetle itiraz etmiştir. İmam Eş'arî'nin Ehl-i sünnet çizgisinde yer aldığını ve bid'at ehli olarak nitelendirilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Ancak söz konusu itirazlar, mihne sürecinin durdurulmasına katkıda bulunmamış bilakis karşı çıkan âlimler sorgulama, tutuklama ve çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Bu süreçte bazı âlimler, Horasan'ın en önemli ilmî merkezlerinden biri olan Nîşâbur'u terk etmek zorunda kalmışlardır. Mihne uygulamaları, Sultan Tuğrul Bey'in vefatına kadar kararlılıkla sürdürülmüş ve böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminin sonuna kadar devam etmiştir.¹¹⁷

Bu süre zarfında, Eş'arîlerin camilerde ders ve vaaz vermelerinin engellenmesine ve resmî görevlerinden uzaklaştırılmalarına kadar varmıştır. Vezir, başlangıçta Bâtınîler ve Râfızîler aleyhine minberlerde lânet okunması için Sultan Tuğrul Bey'den izin almıştır. Ancak daha sonra bu yetkinin sınırlarını kendi takdiri doğrultusunda genişleterek uygulamayı Eş'arîler ve Şâfîîleri de kapsayacak şekilde sürdürmüştür. Kündürî'nin bu yaklaşımında, Tuğrul Bey'in Hanefî mezhebine olan yakınlığını diğer mezheplere karşı siyasî bir araç olarak kullanmasının etkili olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Selçuklu Mihnesi, Abbâsî Devleti dönemindeki mihne uygulamalarını andıran bir nitelik taşımaktadır. Her ne kadar Sünnî çizgide yer alsalar da özellikle Eş'arîlik ve Şâfîî mezhebi mensubu alimler bu baskılardan ciddi şekilde etkilenmiştir. Bu süreçte, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi dönemin önemli kelâm

¹¹⁶ Dündar - Dalkıran, "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları", 19; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 53-54.

¹¹⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/46; Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname* 2017/34 (Aralık 2017), 521-523.

ve fıkıh alimleri, üzerlerindeki siyasî ve mezhebî baskılar sebebiyle Horasan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Nitekim el-Cüveynî, daha güvenli bir ortam bulabilmek amacıyla Mekke ve Medine'ye hicret etmiş; bu baskı ortamı ise Nizâmülmülk'ün vezirlik dönemine kadar devam etmiştir.¹¹⁸

Kündürî'nin Eş'arî-Şâfiî karşıtı bir siyaset benimsemesinin arkasında yatan sebeplerden biri, mezhep taassubudur. Bunun yanı sıra, dönemin önde gelen Eş'arî âlimlerinden Ebû Sehl b. el-Muvaffak (ö. 456/1064) ile arasında yaşanan siyasal rekabetin de bu tutumda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kündürî, Horasan bölgesindeki minberlerde başlangıçta Râfızîlere yönelik lânet okutma uygulamasını başlatmıştır. Akabinde bid'at ehli olarak nitelendirdiği Şâfiîler ve Eş'arîleri de bu uygulamanın kapsamına dâhil etmiştir. Söz konusu siyasetten yalnızca Eş'arî ve Şâfiî çevreler değil, bu gelişmelerden rahatsızlık duyan bazı Hanefîler de dolaylı biçimde etkilenmiştir. Neticede Eş'arî-Şâfiî âlimler vaaz etmeleri, hutbe okumaları ve ders vermeleri yasaklanmış, ilmî faaliyetleri sekteye uğratılmış ve resmî görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.¹¹⁹

1.5.2. Hanbelî-Eş'arî İlişkileri

Selçuklu döneminde yaşanan mezhep ihtilaflarının en belirgin örnekleri, Hanbelîler ile Şâfiîler arasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Şâfiî çizgide yer alan Eş'arîler arasında meydana gelmiştir. Bu gruplar arasındaki gerilimler özellikle Bağdat ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Tartışmaların temelinde, kelâmî meselelerin farklı şekillerde yorumlanması yer almakta olup, bu ihtilaflar zamanla ilmî tartışma zemininin dışına taşarak toplumsal huzuru tehdit eden şiddet olaylarına dönüşmüştür. Bu gelişmeler karşısında devlet, düzenin yeniden tesis edilmesi ve asayişin sağlanması amacıyla müdahalede bulunma gereği duymuştur.¹²⁰

Selçuklu hâkimiyetinden çok önce de Hanbelîlerin Bağdat'ta kamu düzenini bozacak nitelikte faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Nitekim 934 yılında

¹¹⁸ Çağfer Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İSTEM* 2 (Aralık 2003), 100; Cemalettin Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", *İslami İlimler Dergisi* 8/2 (Kasım 2012), 10.

¹¹⁹ Cengiz Çuhadar vd. (ed.), "IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu. Cilt 1" (Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017), 323; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 29.

¹²⁰ Dündar - Dalkıran, "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları", 14; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 60.

Bağdat'ta Hanbelî gruplar, bazı komutanların evlerini basarak içkileri dökmüş, çalgı aletlerini kırmış, sokaklarda kadın ve erkeklerin birlikte bulunmalarına müdahale ederek halka baskı uygulamışlardır. Bu baskılar zamanla artmış, Şâfiîlere yönelik şiddet eylemlerine dönüşmüş ve hatta bazı Şâfiîlerin öldürülmesine varan olaylar yaşanmıştır. Ayrıca namazlarda “besmelenin açıktan okunmasını” engellemeye yönelik müdahalelerde bulunmuşlardır. Dönemin emniyet görevlilerinden Bedrû'l-Hurşenî (ö. 495/1102), Hanbelîlerin bir araya gelmelerini ve diğer mezhep mensuplarıyla münazaralarda bulunmalarını yasaklamıştır. Ancak alınan bu önlemler, Hanbelî çevrelerin faaliyetlerini tamamen engelleyememiştir. Bunun üzerine Halife er-Râdî (ö. 329/940), bir ferman yayımlayarak söz konusu uygulamaların yanlış olduğunu bildirmiş ve vazgeçilmemesi hâlinde kendilerine karşı güç kullanılacağını ilan etmiştir.¹²¹

1.6. İmâmiyye

Selçuklu mihnesinin 445/1053–455/1063 yılları arasında meydana geldiği ve yaklaşık on yıllık bir dönemi kapsadığını önce ifade etmiştik. Bu sürecin başlangıcı Amîdûlmülk el-Kündürî'nin vezirliğe getirilmesine, bitişi ise Sultan Tuğrul Bey'in vefatına denk gelmektedir. Mihnenin, Kündürî'nin Nîşâbur'da minberlerden Râfızîlere lanet okunması için Sultan Tuğrul Bey'den izin almasıyla başladığı aktarılmaktadır.¹²² İlk etapta yalnızca Bâtınîler ve Râfızîleri hedef alan bu uygulamanın, daha sonra vezirin müdahalesiyle Eş'arîler ve Şâfiîleri de kapsayacak şekilde genişletildiği belirtilmektedir.¹²³

Tuğrul Bey'in devletin kuruluş evresindeki bu yaklaşımı, Selçukluların ilerleyen yıllarda Şiîliğe karşı daha sistemli bir siyaset geliştireceğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Büveyhîler döneminde İran'ın Cibâl bölgesi ve Irak'ta siyasi destek bulan Şiîler, dinî faaliyetlerini geniş bir özgürlük alanı içinde sürdürmekteydi. Ancak Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesiyle birlikte bu durum tersine dönmüştür. Bu dönemde cami minberlerinde yapılan tel'in uygulamaları, Şiî faaliyetlerin kamusal alandan çekilerek daha dar bir çerçeveye sıkışmasına yol açmıştır.¹²⁴

¹²¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/256-257.

¹²² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/46; Yavuz, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, 521.

¹²³ Karadağ, “Selçuklular'ın Din Politikası”, 100.

¹²⁴ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 91.

Selçukluların Şîî politikaları, Abbâsî hilâfeti ve Bağdat'ın toplumsal yapısı üzerinde belirleyici sonuçlar doğurmuştur. 447/1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi sırasında yaşanan bir olay, kısa sürede Selçuklu askerleri ile şehir halkı arasında geniş çaplı bir çatışmaya dönüşmüştür. Kerh mahallesindeki Şîîler dışında Bağdat halkı Selçuklulara karşı tavır almış, çatışmalarda iki taraf da ciddi kayıplar vermiştir. Bu süreçte Kerh Şîîlerinin Selçuklu askerlerini koruması dikkat çekicidir. Büveyhî hâkimiyetinin sona erdiğini bilen İmâmî Şîîler, yeni siyasi otoriteyle olumlu ilişkiler kurma eğiliminde olmuşlardır. Nitekim Tuğrul Bey bu tutumu takdir etmiş, Veziri Amîdülmlük el-Kündürî de Alevî nakibine teşekkürlerini iletmiştir. Daha sonra Büveyhî Sultanı Melik Rahîm'in (ö. 487/1094) tutuklanmasıyla bölgedeki Şîî-Büveyhî siyasi hâkimiyet tamamen sona ermiştir.¹²⁵ Tuğrul Bey'in Bağdat'ta bulunduğu süreçte Şîîlere yönelik bir baskı politikası uygulamadığı görülmektedir. Ancak Kerh Mahallesi halkından, sabah ezanında Sünnî gelenekte yer alan “es-salâtü hayrun mine'n-nevm” ifadesini kullanmaları talep edilmiştir.¹²⁶

Büveyhî hâkimiyetinden kurtulan el-Kâim, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden yaklaşık bir yıl sonra (h. 448) Kerh, Meşhed ve Şîîlerin yaşadığı diğer bölgelerde sabah ezanına “es-salâtü hayrun mine'n-nevm” ifadesinin eklenmesini emretmiştir. Ayrıca vakit ezanlarında Şîîliğe özgü kabul edilen “hayye alâ hayri'l-amel” uygulamasının kaldırılmasını talep etmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre Şîîler, Sultan'dan duydukları endişe sebebiyle Halife'nin bu emirlerini yerine getirmiştir.¹²⁷

Bir yıl sonra İmâmî Şîîlerin önde gelen fakih ve kelâmcılarından Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) evi saldırıya uğramış, evi talan edilerek evinde ne varsa alınmıştır. Saldırıyı önceden haber alan Tûsî, olay yerinden ayrılarak kurtulmuştur.¹²⁸

Büveyhîler döneminde kurumsallaşan Âşûrâ matemî ve Gadîr-i Hum gibi Şîî merasimler, Selçuklu hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte önemli ölçüde kesintiye uğramıştır. Büveyhî sultanı Muizzü'd-Devle (ö. 356/967) tarafından resmî hale getirilen bu uygulamalar, Selçuklu baskısının artmasıyla uzun süre icra edilememiştir. İmâmî Şîîler, Tuğrul Bey'in ölümünden yaklaşık üç yıl sonra Âşûrâ matemîni yeniden

¹²⁵ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/463-465; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 91.

¹²⁶ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 92; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/466.

¹²⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/479.

¹²⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/483.

canlandırabilmiştir. Kerh Mahallesi'nde gerçekleştirilen bu uygulamalar, Halife el-Kâim'in tepkisine yol açmış ve Tâhir Ebü'l-Ganâim (ö. 444/1052) sert bir şekilde uyarılmıştır. Buna karşılık Bağdat'ta özellikle Hanbelîlerin yoğun olduğu kesimler Halife'ye baskı yapmış, olaylar kısa süreli bir siyasi krize dönüşmüştür. Sonuçta Şîîler bir süre tutuklanmış, daha sonra ise özür beyanlarıyla serbest bırakılmıştır.¹²⁹

Şîî merasimlerin terk edilmesi, her ne kadar bazı tartışmalı sonuçlar doğursa da toplumsal çatışmaların azalması açısından etkili olmuştur. Büveyhîler döneminde bu tür ritüeller, Şîîler ile Hanbelîler arasında sık sık şiddetli çatışmalara neden olurken, Selçuklu döneminde bu gerilimler büyük ölçüde sona ermiştir. 448/1056 yılında ezanın Şîî versiyonunun Bağdat'ta yasaklanması, Şîî siyasi görünürlüğüne zayıfladığını göstermiş ve bunu izleyen otuz yıllık süreç nispeten sakin bir ortamda geçmiştir.¹³⁰

1.7. Bâtınlilik

Arapça bir kelime olan Bâtınîyye terim olarak “batn” veya “butûn” yani “gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” köklerinden türemiştir. Bâtın kelimesine sıfat yapmak üzere nispet ekinin eklenmesiyle oluşan bir sözcüktür. İstilahı olarak ise “her zâhirin bir bâtını ve her âyet ve hadisin bir te'vilinin olduğunu, bunların gerçek anlamlarını ise sadece Tanrının belirlediği, onunla ilişki kurabilen mâsum bir imamın bilebileceği temel görüşünü savunan gruplar” şeklinde tarifi yapılabilir. İslâm düşünce tarihinde Bâtınîyye kavramı, dinî nasları bâtınî anlamlar doğrultusunda yorumlayan ve İslâm'ın temel hükümlerini hâkim Sünnî anlayıştan farklı şekilde te'vil eden itikadî hareketleri ifade etmek için kullanılan ortak bir adlandırma olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bu tabir için kaynaklar, dış görünüşte tasavvuf ehline benzeyen ancak bâtıl inanç ve düşüncelere yönelen gruplar hakkında da kullanılmaktadır.¹³¹

Selçukluların Sünnî İslâm dünyasında liderliği üstlenmelerinin ardından, en yoğun mücadele ettikleri grup Şîîlik olmuştur. Farklı bölgelerde bu yapıyla çeşitli biçimlerde mücadele yürütülmesi zorunlu hale gelmiştir. O dönemde Şîîliğin teşkilat yapısı bakımından güçlü olduğu ve bazı yönleriyle Sünnîlerden geri kalmadığı ifade

¹²⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 93.

¹³⁰ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/479; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 94.

¹³¹ Avni İlhan, “Bâtınîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahruc, ed. Refik el-Acem, çev. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/307.

edilebilir. Şîî hareketlerin ardından ortaya çıkan Haçlı tehdidi, İslâm dünyası için daha büyük bir risk oluşturmıştır. Buna rağmen Sünnî yapının ayakta kalabilmesi, büyük ölçüde fikrî birlik ve ortak düşünce zemininin oluşmasıyla mümkün olmuştur. Bu süreçte muhalif fikirlerle mücadele edilerek bir bütünlük sağlanmıştır. Selçukluların karşılaştığı Şîî kaynaklı hareketlerin başında ise Bâtınîlik yer almaktadır.¹³²

Selçuklular, Sünnî düşünceyi koruma ve güçlendirme çabası içinde muhalif fikirlerle yoğun bir mücadele yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Şîî kökenli hareketlerin en önemlisi Bâtınîlik olmuştur. Sünnîliğin savunucusu konumundaki Selçuklu yönetimi, Hasan Sabbâh'ın propaganda faaliyetlerine karşı oldukça hassas davranmıştır. Ancak Alparslan döneminde istihbarat teşkilatının dağıtılması, devletin Bâtınî faaliyetleri kontrol etmesini zorlaştırmış ve bu durum Bâtınîler için bir avantaj oluşturmıştır. Yine de Hasan Sabbâh'ın faaliyetleri dikkat çekmiş, Nizâmülmülk tarafından Rey'deki yetkililere onun yakalanması yönünde talimat verilmiştir.¹³³

Alp Arslan'dan önceki Selçuklu hükümdarları, ülkenin tamamında casus ve haber ağı kurarak devlet içindeki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Ancak Sultan Alp Arslan, tahta geçmesinin ardından Veziri Nizâmülmülk'ün önerilerine rağmen bu sistemi gerekli görmemiştir. Hafiyelik teşkilatının güvenilir olmadığını düşünen Sultan, habercilerin taraflı davranabileceğini ve bu durumun devlet için risk oluşturacağını ifade etmiştir. Bu nedenle istihbarat sistemine mesafeli yaklaşmıştır. Bu durum, özellikle güvenlik zafiyetine yol açmış ve Bâtınîlerin faaliyet alanlarını genişletmesine zemin hazırlamıştır.¹³⁴ Bununla birlikte Bâtınî görüşlere sahip kimselerin faaliyet göstermelerine ya da devlet kademesinde herhangi bir görev üstlenmelerine kesinlikle izin verilmemiştir. Sultan Alp Arslan, bir Türk emîrinin veya devlet görevlisinin herhangi bir Râfîzîyi huzuruna kabul ettiğini işittiğinde onu şiddetle azarlamıştır. Sultan Alp Arslan döneminde Zerdüşterin, Hristiyanların ve Râfîzîlerin Türk emirlerinin huzuruna çıkmaya cesaret edemedikleri ifade edilmektedir.¹³⁵

¹³² Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 210.

¹³³ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 217.

¹³⁴ Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, XV; Pınar Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / klasik Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003) ((Tez No:262755)), 9.

¹³⁵ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 3: Alp Arslan ve Zamanı", *Türk Tarih Kurumu yayınları* 7. dizi 23 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 191-192.

Alp Arslan dönemine ait bir olay, Selçuklu devletinin mezhep politikalarını anlamak açısından dikkat çekicidir. Nizâmülmülk'ün aktardığına göre Sultan, bir devlet görevlisinin maiyetinde Bâtînî eğilimli bir kişinin bulunduğunu öğrenince sert bir tepki vermiştir. Söz konusu kişi kendisini Şîî olarak tanımlasa da bu açıklama Sultan'ı tatmin etmemiş ve görevden uzaklaştırılmasına engel olmamıştır. Sultan ayrıca bu durumdan, onu göreve alan emiri sorumlu tutmuştur. Bu rivayet, Selçuklu yönetiminin özellikle Bâtînî ve benzeri gruplara karşı katı bir yaklaşım benimsediğini ortaya koymaktadır.¹³⁶

1.8. Fâtımîler

Selçuklular, Horasan ve Fars'ta güçlerini sağlamlaştırdıktan sonra, Bağdat'a ulaşmadan önce Fâtımîler'e karşı nasıl bir siyaset izleyeceklerini netleştirmişlerdir. Abbâsî hilâfetiyle kurdukları meşruiyet ilişkisi, Fâtımîler'i doğal bir rakip haline getirmiştir. Bu nedenle Fâtımîler, Selçuklular için sadece siyasî değil, aynı zamanda ideolojik bir tehdit olarak görülmüştür.¹³⁷ Bu doğrultuda Tuğrul Bey, Fâtımîler'in Bizans ile olan temaslarını kesmeye yönelik bir politika izlemiştir.¹³⁸

Büyük Selçukluların Şîîlerle mücadelesinde temel hedef Fâtımî Devleti olmakla birlikte, ilk ciddi çatışma bir başka Şîî siyasî yapı olan Büveyhîler ile gerçekleşmiştir. Irak'ta Abbâsî hilafetini kontrol eden bir konumda bulunmaları ve Abbâsî halifelerinin Büyük Selçuklularla yakınlaşmasını engellemek amacıyla Fâtımîlerle iş birliğine yönelmeleri, Sultan Tuğrul Bey'in dikkatini çekmiş ve Büveyhîlere karşı izlenen siyasetin belirlenmesinde etkili olmuştur. Büveyhîler ayrıca Ebû Kâlicâr (1044-1048) döneminde Fâtımî dâîlerinin etkisiyle İsmâiliyye mezhebine yönelmeye başlamışlardır.¹³⁹

Abbâsî Halifesi Kâim bi-Emrillâh, Bağdat'ta Büveyhîler ve Fâtımîlerle iş birliği yapan Arslan Besâsîrî'nin baskısı altında kalınca Tuğrul Bey'den yardım istemiştir. Halife, Fâtımî destekli Şîî etkinliğinin ortadan kaldırılması için Selçuklu desteğini zorunlu görmüştür. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişiyle birlikte Besâsîrî bölgeden

¹³⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 1/232-233; Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 3: Alp Arslan ve Zamanı", 192-193.

¹³⁷ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 65.

¹³⁸ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 49.

¹³⁹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 159; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 8.

çekilmiş, Selçuklu kuvvetleri Büveyhî hâkimiyetini sona erdirmiştir. Böylece Abbâsî hilafeti, Selçuklu desteğiyle yeniden Sünnî siyasi koruma altına girmiştir.¹⁴⁰

Fâtımîler'e karşı dış politikada üstünlük sağlayan Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin davetiyle Bağdat'a girerek bu başarıyı iç siyasete de taşımıştır. Bağdat'ın Selçuklular tarafından kontrol altına alınması, Fâtımîler'le olan rekabeti yeni bir boyuta taşımıştır. Irak'ta Abbâsî hilafeti adına hâkimiyet kuran Selçuklular, Şam bölgesini kontrol eden Fâtımî Devleti ile doğrudan karşı karşıya gelmiştir. Bu gelişme sonucunda Tuğrul Bey'in politik hedefleri, Fâtımî hilafet topraklarına yönelmiştir.¹⁴¹

Halife el-Kâim döneminde Abbâsî sarayındaki bazı güçlü figürler, mezhebi farklılıkları siyasi nüfuz aracı olarak kullanmıştır. Türk komutan Arslan el-Besâsîrî, bu süreçte Fâtımîler'le ilişkiler kurarak konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Öte yandan Vezir İbnü'l-Mesleme (ö. 463/1071), halifeyi yönlendirerek Besâsîrî'nin yükselişine karşı bir siyasi denge oluşturmaya çalışmıştır.¹⁴²

Selçuklu- Abbâsî yakınlaşmasını tehdit eden gelişmeleri öğrenen Besâsîrî, halife ile bağlarını kopararak Vâsıt'a çekilmiştir. Bu süreçte İbnü'l-Mesleme, halifeyi Besâsîrî aleyhine yönlendirmiş ve onun Fâtımîler'le iş birliği içinde olduğunu ileri sürmüştür. Halk ve askerler de bu doğrultuda kışkırtılmıştır. Sonunda halifenin verdiği izinle Besâsîrî'ye ait mallar yağmalanmış, kendisi ise Irak'ı terk ederek Rahbe'ye yönelmiştir.¹⁴³ Bu süreçte Tuğrul Bey Bağdat'a girerek Büveyhîlerin bölgedeki hâkimiyetini sona erdirmiştir.¹⁴⁴

İbrahim Yınal'ın Hemedan'ı ele geçirmesi ve Tuğrul Bey'in isyanı bastırmak için bölgeden ayrılması, Irak'ta güç dengesini değiştirmiştir. Bu durumdan yararlanan Besâsîrî, Bağdat'a girerek Fâtımîler adına hutbe okutmuştur. Mansur Cami'nde okunan hutbe ile Abbâsî hilafeti fiilen sona ermiş, Fâtımî siyasi otoritesi kısa süreli de olsa Bağdat'ta etkili olmuştur. Şîilerin yoğun yaşadığı Kerh yerine hutbenin Mansur

¹⁴⁰ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak 'Bâtınlık' ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar* 7/20 (Haziran 2004), 164-165; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 8-9; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 47-48.

¹⁴¹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 47; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 66.

¹⁴² Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 46-47.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 17-18; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 47-48; İbn Esîr, *el-Kamil fî t-Tarih*, 9/465.

¹⁴⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 47.

Cami’nde okutulması, sadece siyasî otoritenin değil, aynı zamanda mezhebî üstünlüğün de sembolik düzeyde sona erdiğine işaret etmektedir.¹⁴⁵

İbrahim Yınal’ın Tuğrul Bey tarafından mağlup edilmesi ve öldürülmesi, Bağdat’a ulaşan haberler üzerinden özellikle Fâtımî Devleti’nde ciddi bir endişe doğurmuştur. Fâtımî Devleti, Besâsîrî’nin Musul ve Bağdat’ta merkezî otoritenin izni olmaksızın hareket ettiğini, halifenin adamlarını öldürdüğünü ve ganimetleri Mısır’a ulaştırmadığını belirterek bu durumu isyan olarak nitelendirmiştir.¹⁴⁶

Selçuklu ordusu, halifenin izniyle Besâsîrî isyanını bastırmak üzere harekete geçmiş ve Kûfe civarında yapılan çatışmada isyancı güçleri mağlup etmiştir. Besâsîrî’nin öldürülmesiyle birlikte isyan son bulmuş, Abbâsî yönetimi uzun süredir devam eden bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştır.¹⁴⁷

Tuğrul Bey’in ölümünden sonra Selçuklu Devleti’nin başına Çağrı Bey’in oğlu Alp Arslan geçmiştir. Sultan Alp Arslan döneminde de Şîî gruplara karşı mücadele, önceki döneme benzer bir şekilde sürdürülmüştür.¹⁴⁸ Alp Arslan, Fâtımî Devleti’ne karşı yürüttüğü siyaset kapsamında Mısır seferine çıkmış, sefer tam olarak sonuçlanmasa da Suriye’de Fâtımî etkisini zayıflatmıştır. Bu süreçte Halep’te Mirdâsîler üzerinde baskı artmıştır. Selçuklu ilerleyişini dikkate alan Halep Emîri, Fâtımîler adına okutulan hutbeyi Abbâsî halifesi adına değiştirmiş ve böylece şehir, Selçuklu hâkimiyetine geçiş sürecine girmiştir.¹⁴⁹

Vezirlik makamında bulunan Nâsirü’l-Devle b. Hamdan (ö. 465/1073), Mısır’da nüfuzunu artırdıktan sonra Fâtımî yönetimini tamamen ele geçirmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu süreçte Alp Arslan’a gönderdiği elçi aracılığıyla Mısır’ın teslim edileceğini ve Şîî hutbenin kaldırılarak Sünnî hutbenin okutulacağını bildirmiştir. Bu teklif üzerine Alp Arslan Mısır seferi hazırlıklarına başlamış, ancak süreç Anadolu ve Suriye’deki askerî hareketlilik nedeniyle farklı bir yöne evrilmişti.¹⁵⁰

¹⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem’de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 35-36; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler’de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 71; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 52.

¹⁴⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 52.

¹⁴⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fî’t-Tarih*, 9/491-492; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 54.

¹⁴⁸ Aydın Çelik, “Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri”, *Yeni Türkiye* 22/83 (2016), 262.

¹⁴⁹ Çelik, “Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri”, 262; İbn Esîr, *el-Kamil fî’t-Tarih*, 10/70.

¹⁵⁰ İbnü’l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü’t-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 13-14; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 28-29; Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 3: Alp Arslan ve Zamanı”, 25.

Bu sırada Suriye bölgesinde faaliyet gösteren Selçuklu komutanı Emir Atsız (ö. 471/1079), Filistin, Remle ve Kudüs'ü fethederek bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini güçlendirmiştir. Ancak Dimaşk kuşatması sonuçsuz kalmış ve şehir ele geçirilememiştir.¹⁵¹

Sultan Alp Arslan, Mısır'dan gelen elçi fakih Ebû Cafer Muhammed (ö. 466/1074) aracılığıyla Halep hâkimi Mahmud b. Nasr b. Salih'e (ö. 467/1075) bir mesaj iletmıştır. Bu mesajda, çeşitli yerel emirlerin örnek gösterilerek sultana itaat etmeleri gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵² Emir Mahmud, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmiş ve Alp Arslan adına hutbe okutmuş olmasına rağmen, sultanın huzuruna gitmekten kaçınmıştır. Bunun yerine hediyeler göndermeyi tercih etmiştir. Alp Arslan ise bu durumu yeterli görmemiş ve gönderdiği mektupla doğrudan itaati talep etmiştir. Emir Mahmud daha sonra ailesini hediyelerle birlikte sultana göndermiştir.¹⁵³ Alp Arslan, Halep civarına ulaştığında Emir Mahmud'u tekrar huzuruna davet etmiş, ancak bu davete karşılık alamamıştır. Bunun üzerine Selçuklu ordusu bölgede sert bir askeri hareket başlatmış; Halep çevresi yağmalanmış, Humus'a kadar ilerlenmiş ve Kılaboğulları kabilesi bölgeden uzaklaştırılmıştır.¹⁵⁴

Sultan Alp Arslan ile Emir Mahmud arasında iki ay süren diplomatik yazışmalar sonuç vermemiştir. Bunun üzerine Alp Arslan, 1071 yılında Halep önlerinde karargâh kurarak şehri kuşatmıştır. Mahmud kaleye çekilip savunmayı güçlendirmiş ve çevredeki bazı Arap kabilelerinden destek istemiştir. Ancak Selçuklu ordusunun baskısı Halep'te ciddi bir endişe oluşturmuştur. Buna rağmen Selçuklu ordusunun üstünlüğü nedeniyle Halep uzun süre kuşatma altında kalmış, ancak şehir ciddi bir çatışmaya sahne olmamıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/73-74.

¹⁵² İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 14.

¹⁵³ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 29.

¹⁵⁴ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 30.

¹⁵⁵ İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 14-15; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 31-32.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN I. MELİKŞAH DÖNEMİNDE MEZHEP HAREKETLERİ VE BÜYÜK SELÇUKLU-FÂTİMÎ MÜCADELESİ

Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki geniş coğrafyada farklı itikadî ve fikhî mezhepler bir arada bulunmaktaydı. Bu mezhepler zamanla kendi içlerinde alt kollara ayrılmış olsa da temel mezhep ekolleri toplum içinde belirleyici olma özelliğini korumuştur.¹⁵⁶ İbadet ve muamelât alanındaki yorum farklılıklarından doğan fikhî mezhepler, Selçuklu hâkimiyetindeki bölgelerde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Hanefîlik ve Şâfiîlik başta olmak üzere Mâlikîlik, Hanbelîlik ve Zâhirîlik gibi mezheplere mensup âlimler ve topluluklar, devletin farklı merkezlerinde ilmî faaliyetlerde bulunmuş, kadılık, müderrislik ve fetva gibi görevlerde yer alarak toplumsal yapının şekillenmesinde etkili olmuşlardır.¹⁵⁷ Bununla birlikte Selçukluların hâkimiyeti altındaki topraklarda en yaygın siyasî ve itikadî düşünce akımları arasında Eş'arîlik, Mâturîdîlik, Mu'tezile, Şîîlik, Bâtınîlik ve Hanbelîlik yer almaktadır. Selçuklu coğrafyasında varlık gösteren bu mezhep ve düşünce ekolleri, içtimaî hayatı olumsuz etkilemedikleri ve kamu düzenini tehdit etmedikleri sürece devlet yöneticileri tarafından genellikle serbest bırakılmış, doğrudan bir müdahale ile karşılaşmamışlardır. Selçuklu Devleti'nde itikadî ve fikhî mezhep çeşitliliğinin oldukça fazla olması, zaman zaman yöneticiler açısından idarî zorluklar doğurmuş ve farklı gruplar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bununla birlikte Selçuklu sultanları ve idarecileri, Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer din mensuplarına tanıdıkları görece özgürlükçü ve hoşgörülü ortamı, genel olarak İslâm mezheplerine mensup topluluklar için de sürdürmeye çalışmışlardır.¹⁵⁸ Bu bölümde, Sultan I. Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetindeki coğrafyada etkili olan Şîî gelenek içerisinde önemli bir yere sahip Bâtınîlik, Karmatîlik, İmâmiyye ile İsmâilî-Şîî karakterli Fâtımî Devleti; ayrıca Sünnî mezhepler ele alınacaktır. Ayrıca dönemin önde gelen mezhep alimlerine yer verilmiştir.

¹⁵⁶ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 56.

¹⁵⁷ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 56-57; Dündar - Dalkıran, "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları", 8; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 15.

¹⁵⁸ Dündar - Dalkıran, "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları", 8; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 322-323.

2.1. Bâtînîlik

Bâtînîler, tarih boyunca tek bir isimle anılmamışlardır. Her ismin farklı bir sebebi ve anlamı vardır. Şîa'da altıncı imam olarak kabul edilen Cafer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) vefatından sonra imametin Cafer'in büyük oğlu İsmail'in (ö. 138/755-56?) ve ondan sonra soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia ederek Şîî ana bünyesinden ayrılmışlardır. Kurucu kabul edilen İsmâil b. Cafer'e nispetle İsmâilliyye,¹⁵⁹ Masûm İmâm'ın tâlimi ile insanın sır ve hakikate ulaşacağını iddia etmiş oldukları ve insanları tâlim yoluna davet etikleri için "Ta'limiyye",¹⁶⁰ yedi imam kabul ettikleri için¹⁶¹ veya bir diğer iddia ise İsmâillilerin yedi devirden oluşan bir döngüsel tarih çizelgesine sahip oldukları için "Seb'iyye",¹⁶² Kûfe'deki aşırı Şîî İsmâilî dâîsi Hamdân b. Eş'as Karmat'a (ö. 293/906) nisbetle "Karmatîyye (Karâmita)",¹⁶³ bazı mezhep mensupları tarafından aşırı görüşlerini benimsemesi ve bu sebeple dinden çıkmış anlamında "Melâhide ve Zenadika",¹⁶⁴ Babek zamanında kırmızıya boyadıkları elbiseler giyerlerdi bu yüzden veya kendi görüşlerini kabul etmeyip karşı çıkan herkese hamîr (eşek) dedikleri için "Muhammira",¹⁶⁵ Hasan Sabbâh'ın görüşleri etrafında birleşenlerden dolayı "Sabbâhiyye",¹⁶⁶ Fatımiler adıyla bir devlet kurmaları sebebiyle "Fâtımiyye"; her şeyi mubah saymaları görüşleri nedeniyle ve eski din ve mezheplere benzetilmesinden dolayı "Mezdekiyye, Babekiyye ve Hürriyye"¹⁶⁷ olarak da adlandırılmışlardır.

2.1.1. Bâtînîler'in Doğuşu ve Gelişimi

Hiz. Muhammed'in (ö. 11/632) vefatından sonra ortaya çıkan hilâfet meselesi, Müslümanlar arasında siyasî tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) vefat etmesinin ardından henüz naaşı defnedilmeden Ensâr'dan bazı kimseler, Sakîfetü Benî Sâide mevkinde Hazrecîlilerin reisi Sa'd b. Ubâde'ye (ö. 14/635) biat etmek için bir araya geldiler. Ensâr'ın bu girişiminin haberini verdiler. Hâşimîler, Hiz. Peygamber'den sonra devlet başkanlığına Onun damadı ve ilk

¹⁵⁹ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 137.

¹⁶⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Batıniliğin İcyüzü: Fedaihu'l-Batıniyye, El-Mustazhiri*, çev. Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 10.

¹⁶¹ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2020), 298.

¹⁶² Hasan Onat - Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 240.

¹⁶³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 137.

¹⁶⁴ Onat - Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 240.

¹⁶⁵ Gazzâlî, *Batıniliğin İcyüzü*, 10; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 137.

¹⁶⁶ İlhan, "Bâtıniyye", 5/190.

¹⁶⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 137.

Müslümanlardan olan Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Şîatû Ali b. Ebî Talib (Hz. Ali'nin taraftarları) olarak bilinen bu grup daha sonra Şîa (Şîlik) adıyla bilinen itikadî bir mezhep olarak ortaya çıktı. Bu mezhep mensupları hilâfetin (imâmet) Hz. Ali ve evlâdının hakkı olduğunu iddia ediyorlardı. Hz. Ali'nin vefatından sonra halifelik Muaviye (ö. 60/680) liderliğinde Emevîler'e ve sonra da Abbasîler'e geçtiyse de Şîiler, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin nesline olan bağlılıklarını sürdürmeye devam ettiler. Hz. Ali ve evlâdının dışında bu göreve gelenleri gasıp olarak görmüşlerdir. Hz. Hüseyin'in 10 Ekim 680'de Kerbelâ'da katledilişi, Şîiler için bir dönüm noktası olarak kabul edilir ve bu olay bir arada yaşamayan Şîileri birleştirdi. Hz. Ali soyundan gelen imâmlara olan bağlılıklarını daha da arttırdı.¹⁶⁸

Bir süre sonra Şîiler arasında da anlaşmazlıklar meydana geldi. Anlaşmazlık konusu Hz. Ali soyundan altıncı imâm Ca'fer es-Sâdık'tan sonra yerine oğullarından hangisinin imam olacağıdır. Şîa taraftarlarından bir kısmı büyük oğlu İsmâil'in imâm olduğunu iddia ettiler.¹⁶⁹ Bu gruba göre babası kendisinden sonra oğlu İsmâil'in imâm olacağını belirtmiş, taraftarlarına oğlunun, naibi olacağını haber vererek aday olarak açıklamıştı. Ama bu görev İsmâil'den alınarak Mûsâ el-Kâzım'a (ö. 183/799) verildi. Bu konuda farklı rivayetler mevcuttur. İsmâil'in şaraba düşkün olmasından dolayı babasının gözünden düşmüş olduğu: "İsmâil benim oğlum değildir. O insan suretinde ortaya çıkmış bir şeytandır, onunla ilgili fikrimi Allah değiştirdi. İmâmette benim yerimi almak üzere ikinci oğlum Mûsâ'yı seçtim" dediği söylenir.¹⁷⁰ İsmâil'in imâmetini kabul edenler arasında da onun hayatta olup olmadığı konusunda da fikir ayrılığı yaşanmış sayıca az olan taraf onun hayatta olduğunu, ölmüş gibi gösterildiğini belirtmiştir. İsmâil'in Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünden sonra beş yıl yaşadığını, o sırada onu Basra çarşısında gördüklerini, orada ona denk gelen eli ayağı tutmayan felçli birinin ondan yardım istemesi üzerine İsmâil'in elini tutması sonrasında sağlığına kavuşup yürümeye başladığını ileri sürmüşlerdir. Hatta yine İsmâil'in bir âmâyâ dua

¹⁶⁸ İlhan, "Bâtîniyye", 5/190-191; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 2; Hüseyin Yılmaz, "Kerbela Olayı ve Günümüze Yansıması", *MANAS Journal of Religious Sciences* 2/2 (Aralık 2023), 75.

¹⁶⁹ Abdülbâkîy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîilik* (İstanbul: Der yayınları, 1987), 89.

¹⁷⁰ Hasan Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/92; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 525; Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (Fatih, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 179.

etmesi üzerine âmânın görmeye başladığını iddia ettiler.¹⁷¹ Onun babasından önce ölmüş olduğunu iddia eden grup asıl İsmâîliyye'yi oluşturan topluluk da imâmetin İsmâîl'in oğlu Muhammed b. İsmâîl'e (ö. 179/795?) geçtiğini söylemişlerdir.¹⁷² Bir süre sonra bu fırka da Muhammed b. İsmâîl'in ölmediğine inananlar ve Bâtînîyye olarak kabul edilen Muhammed b. İsmâîl'in öldüğünü kabul edip imâmetin onun soyundan gelen gizli imâmlara geçtiğini düşünenler olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁷³ Ebû'l-Hattâb (ö. 138/755?) bu topluluğun önderliğine geçtikten sonra Bâtînîyye ve İsmâîliyye şeklinde gelişecek olan akîdeyi oluşturmuş ve fırkanın devrimci teşkilâtının temellerini atmıştır. Ebû'l-Hattâb'dan sonra da Meymûn el-Kaddâh (ö. II. /VIII. yüzyılın son çeyreği) ve oğlunun hareketin başına geçerek Orta Doğu'nun eski dinleri ile yeni Eflâtuncu felsefeden eklektik bir şekilde tasarladıkları ve Bâtînî dedikleri denen bir akîdenin temsilcileri olmuşlardır.¹⁷⁴

Bâtînîler belli bir dönem faaliyetlerini gizli yürüttükten sonraki süreçte kendi dâîlerinin ve imamlarının güçlenmesiyle beraber bölge halkını kışkırtma eylemlerinde bulunarak ve Abbasî halifelerinin de güç kaybetmesiyle Bâtînîler yeni bir aşamaya girmiş oldular. Abbasî devletinde iktidarın zengin zümrenin elinde olması sınıflarlar arasındaki sosyal ve iktisadî değişimlerin sonuncunda büyük eşitsizliğe yol açarak işçi sınıfı doğmaya başlamıştı. Bâtînîler, özellikle mevcut iktidardan hoşnut olmayan, ekonomik sıkıntılarla mücadele eden ve şehirlerde yaşayan yoksul kesimleri hedef alarak, imâmın liderliğinde yeni bir düzen kurulacağı vaadiyle bu kitleleri etkilemeye çalışmışlardır. Bâtînîler, ciddî düzeyde önceden planladıkları mesajları yaymaya başlamışlardı. Abbasî Devletinde yaşanan bu ve buna benzer adaletsizlikleri propaganda olarak kullandılar. Adaletin geleceği düşüncesini halka o kadar inandırdılar ki ve bunu da gizlenmiş son imâm ve mehdîyle başarabileceklerini iddia ettiler. Bu düşünceler o kadar ilerledi ki Kuzey Afrika'ya Yemen'den gönderilen dâîlerin başarısıyla Abdullah b. Meymûn'un (ö. 261/874) neslinden olduğu halde Hz.

¹⁷¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 527; Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâîliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/128.

¹⁷² Farhad Daftary, "Muhammed b. İsmâîl el-Mektûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/544.

¹⁷³ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtînîler ile Yapılan Mücadeleler*, 4.

¹⁷⁴ Mustafa Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, *İstanbul, İSAV Yayınları*, (1993), 605; İlhan, "Bâtînîyye", 5/190-191; Mustafa Öz, "Meymûn el-Kaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/505; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtînîler ile Yapılan Mücadeleler*, 4; Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, 139.

Ali'nin soyundan geldiğini iddia ettikleri mehdîyi ortaya çıkartarak 297/909 yılında Fâtımî Devleti'nin kurulmasını başardılar.¹⁷⁵ Fâtımîlerle birlikte bir müddet sonra Muhammed b. İsmâil'in âleme huzur, sükûn ve adalet getiren mehdî olarak döneceği inancı bırakılmış yerine imâm kavramı getirilmiştir.¹⁷⁶ Fâtımîler gerek geliştirdikleri propaganda merkezleri gerekse Ebû Hatim er-Râzî (ö. 277/890), Ebû Hanife Nu'man el-Mağribî (ö. 363/974), Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) gibi felsefe ve fıkıh dallarında ün kazanmış dâîleri sayesinde Bâtınîyye davetini son derece güçlendirmeyi başarmışlardır. Bâtınîler bu amaç doğrultusunda faaliyetlerini yoğunlaştırarak saraylarda, kütüphanelerde ve mescitlerde özel toplantılar düzenlemişlerdir. Bu faaliyetlerin sonucunda Bâtınî hareket, Bağdat Halifeliği ve Sünnî düşünce çevreleri açısından açık bir tehdit hâline gelmiş, mevcut dinî ve siyasî yapıyı sarsacak bir boyuta ulaşmıştır.¹⁷⁷

2.1.2. Hasan Sabbâh'ın Bâtınî Hareket İçindeki Faaliyetleri: Alamut Kalesi'ne Giden Yol

Sultan I. Melikşah dönemi, Bâtınîler ile yalnızca fikrî ve siyasî düzlemde değil, aynı zamanda uzun yıllar devam edecek askerî mücadelenin de fiilen başladığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu süreçte, Selçuklu devlet adamı Nizâmülmülk ile Bâtınî hareketinin önde gelen ismi Hasan Sabbâh arasında yaşanan rekabet ve karşıtlık, devletin Bâtınîler'e yönelik politikasının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁷⁸ Bâtınîliğin lideri olması münasebetiyle Hasan Sabbâh'ın hayatından bahsetmek yerinde olacaktır.

Hasan Sabbâh, aslen Güney Yemen'de hüküm süren Himyerî krallarının soyuna mensup olduğu iddia edilir. 438 (1046-47) veya 445 (1053-54) yılında İran'da İmâmiyye Şîası'nın önemli merkezlerinden kabul edilen Kum şehrinde dünyaya geldiği rivayet edilir.¹⁷⁹ Hasan Sabbâh, zekâsı, öğrenme kabiliyeti ve ilme olan ilgisiyle küçük yaşlardan itibaren dikkat çekmiş ve bu durum babası Ali b.

¹⁷⁵ Neşet Çağatay, "Fatimîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1960), 63-77; Öz - eş-Şek'a, "İsmâiliyye", 23/130; Bernard Lewis, *Haşhaşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*, ed. Cahit Akın, çev. Kemal Sarısözen (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 60.

¹⁷⁶ Öz - eş-Şek'a, "İsmâiliyye", 23/130-131.

¹⁷⁷ Bernard Lewis, *Haşhaşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, çev. Ali Aktan (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 27; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 5.

¹⁷⁸ Özaydın, "Melikşah", 29/56.

¹⁷⁹ Abdülkerim Özeydın, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/347.

Muhammed'in (ö. V./XI. yüzyılın ikinci yarısı) onun eğitimiyle yakından ilgilenmesine vesile olmuştur. Hasan Sabbâh, çocukluk ve ilk gençlik yıllarında babasından felsefe, kelâm, fıkıh ve riyâziyyât gibi ilimleri tahsil etmiş, ardından eğitim hayatını sürdürmek üzere III/IX. yüzyıldan itibaren İsmailî dâîlerinin İran'daki önemli merkezlerinden biri hâline gelen Rey şehrine gitmişti. Kendisi Şîa'nın İsnâaşeriyye koluna mensup olan Hasan Sabbâh, Rey'e geldikten sonra burada Emîre Zarrâb (Amire Darrab) (ö. V./XI. yüzyılın ikinci yarısı) ismindeki Fâtımî dâsiyle tanışmış ve devam eden süreçte İsmailiyye mezhebine geçmiştir.¹⁸⁰ Bir iddiaya göre Hasan Sabbâh'ın Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ile Ömer Hayyâm'ın (ö. 515/1121 veya 526/1131) arkadaşı olduğu ve birlikte Muvaffak-Lidînillâh en-Nîsâbü'rî'den (ö. V./XI. yüzyılın ikinci yarısı) eğitim aldığı ve samimi arkadaş olduğudur. Nizâmülmülk'ün doğumu, Tûs şehrinin kasabalarından biri olan Nûkân'da, hicrî 21 Zilkade 408 (10 Nisan 1018) Cuma günü gerçekleşmiştir.¹⁸¹ Hasan Sabbâh'ın doğum tarihi 438 (1046-47) veya 445 (1053-54) arasında olduğu kesin olmamakla birlikte tahmin edilmektedir ama 1124'te öldüğü kesindir, Hasan Sabbâh doğduğunda Nizâmülmülk 30'lu yaşlarda bulunmaktadır o yüzden tarihsel olarak bir yakınlık söz konusu değildir.¹⁸² Ömer Hayyam 1039-1048 (430-439) yılları arasında Horasan eyaletinin merkezi Nîşâbur'da doğdu ve 1132 yılında vefat etmiştir.¹⁸³ Bu rivayetler dikkate alındığında, söz konusu şahısların çocukluk döneminde bir arada bulunmaları ve yakın bir arkadaşlık ilişkisi kurmaları tarihsel açıdan oldukça zordur.

Arkadaş oldukları rivayetine göre aralarında kim daha önce yüksek makama ve servete ulaşırsa onun diğerlerine yardım edeceğine dair sözleşmezlerdi.¹⁸⁴ Yıllar sonra Nizâmülmülk içlerinden ilk olarak başarıyı yakalayıp vezirlik makamına gelince Hasan Sabbâh'a valilik teklif ettiği, ancak onun merkezden uzaklaşmamak için sarayda bir görev istediği, bu isteği kabul edilince Hasan Sabbâh ise vezir olmak istediğinden kendisine verilen görevlerle yetinmemiş her fırsatta Nizâmülmülk'ün kötülemeye başlamış Nizâmülmülk'ün görevine göz dikmiş, bunu fark eden

¹⁸⁰ Ahmed Said Yalçinkaya, "Sultan Melikşâh Döneminde İran İsmâilî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh", *Maruf İktisat İslâm İktisadî Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2023), 23.

¹⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 2/130.

¹⁸² Özaydın, "Hasan Sabbâh", 16/347.

¹⁸³ Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/66.

¹⁸⁴ Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbah ve Haşîşiler (Hasan-i Sabbah and the Assassins)", çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 217.

Nizâmülmülk'ün onu Sultan I. Melikşah'ın gözünden düşürüp kötü göstererek saraydan uzaklaştırdığı ve Hasan Sabbâh'ın da Mısır'a kaçtığı rivayet edilmektedir.¹⁸⁵

Hasan Sabbâh'ın mezhebe katılmasının ardından İsmailî çevrelerde kısa sürede öne çıktığı görülmektedir. Nitekim 464/1072 yılı Ramazan'ında Rey'i ziyaret eden İsfahan başdâisi Abdülmelik b. Attâş (ö. 487/1094), Hasan Sabbâh'ın kabiliyetlerini fark etmiş ve onu yakından desteklemiştir. Bu süreçte Hasan Sabbâh, dâilik naipliği görevine getirilmiştir. Hasan Sabbâh'ın ilmî ve teşkilatçı yönleri sebebiyle Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın (ö. 487/1094) huzuruna çıkması tavsiye edilmiştir.¹⁸⁶

Hasan Sabbâh, Kahire'ye gitmek amacıyla çıktığı yolculuk sırasında Azerbaycan üzerinden Silvân'a ulaşmıştır. Bu süreçte katıldığı dinî sohbet ve münazaralarda, dinî hükümlerin yorumlanmasının yalnızca imamın yetkisinde olduğunu ileri sürmüş ve Sünnî ulemânın üstünlüğünü kabul etmemiştir. Söz konusu görüşleri, Silvân'daki dinî çevrelerle ciddi bir gerilime yol açmış ve neticede şehir kadısının kararıyla Silvân'dan çıkarılmıştır.¹⁸⁷ Hasan Sabbâh, Mısır'da Fâtımî Halife Müstansır-Billâh'ın huzuruna çıktı ve onun gözetiminde davette bulunmaya başladı.¹⁸⁸ Hasan Sabbâh kısa süre sonra Mısır'da siyasî kargaşanın ortasında kaldı. İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre halifeye: "Senden sonra kim imam olacak? diye sordu, o da oğlu Nizâr'ı gösterdi." Hasan Sabbâh halifenin diğer oğlu Müsta'li'ye karşı Nizâr'ın yanında yer almayı seçmişti. Siyasi çekişmeler artınca Müsta'li taraftarlarınca zarar görmemek için Mısır'ı terk etmek zorunda kalmış ve Fas'a yelken açan bir gemiye bindirilmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁹

Hasan Sabbâh'ı taşıyan gemi denize açıldıktan bir süre sonra şiddetli bir fırtınaya yakalanmıştır. Herkes korku ve telaş içindeyken Hasan Sabbâh sakin bir tavırla fırtınayı izlemiş, böylesine sakin kalabilmesinin nedenini soran birine: "el-Müstansır daha önce bana olacakları haber verdi. Onun için korkulacak bir şey yok" cevabını vermişti. Birkaç dakika sonra fırtınanın bitmesi üzerine gemide bulunan kimseler

¹⁸⁵ Özeydın, "Hasan Sabbâh", 16/347; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 15.

¹⁸⁶ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, çev. Özgür Çelebi (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2008), 56; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyaseti*, 33.

¹⁸⁷ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 215.

¹⁸⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261.

¹⁸⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261; Abdülkerim Özeydın, "Hasan Sabbâh ve Fidâiler", *İstanbul Müftülüğü Dergisi* 15 (2012), 102; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 2020), 169.

Hasan Sabbâh'ın müridi olmuşlardı. Hasan Sabbâh, geminin Suriye'ye doğru sürüklenmesiyle Halep'e, daha sonra Bağdat ve Hûzistan üzerinden İsfahan'a ulaştı.¹⁹⁰

2.1.3. Hasan Sabbâh'ın Deylem Bölgesi Dâîliğine Tayin Edilmesi

Selçuklu otoritesinin belirgin biçimde hissedildiği Orta ve Batı İran şehirlerinde istediği karşılığı bulamayan Hasan Sabbâh, faaliyet alanını zamanla farklı bölgelere kaydirmiştir. Deylem dâîliğine getirilmesinin ardından, Selçuklu etkisinin zayıf olduğu ve Şîî nüfusun yoğunlaştığı Gîlân, Mâzenderân ve özellikle dağlık Deylem bölgesi onun dikkatini çekmiştir. Bu coğrafya hem siyasî hem de mezhebî yapısı itibarıyla Hasan Sabbâh'ın daveti açısından uygun bir ortam sunmuştur. Özellikle Dâmgân taraflarında kendisine çok sayıda taraftar bulan Hasan Sabbâh, bu aşamadan sonra çevre bölgelere dâîler göndererek faaliyetlerini sistemli hâle getirmiştir. Bu faaliyetler sırasında kendisini zâhid bir kimse olarak tanıtmıştır.¹⁹¹ Onun çok zaman geçmeden halkın zayıf ve güçsüzlerini hak yoldan ayırıp yanlış yola saptıracağını söyleyen Nizâmülmülk yakalanması için Rey Reisi Ebû Müslim'e emir verdi.¹⁹² Böylelikle Hasan Sabbâh Alamut Kalesi'ni ele geçirmesinden çok daha önce Nizâmülmülk yaklaşan tehlikeyi fark etmiş ve bazı önlemler almıştır. Ancak aldığı önlemler yetersiz kalınca tehlikenin önüne yeterince geçmekte başarısız olunmuştur.¹⁹³

Bu sırada Hasan Sabbâh, İsfahan'da gizlice Reis Ebu'l-Fazl'ın (ö. V/XI. yüzyılın son çeyreğinden sonra) evinde saklanmıştı. Ebu'l-Fazl, kendisine hürmet ve saygı gösterip sık sık sohbet ederken Reis'e: “Kendime iki taraftar bulsam, bu memleketin altını üstüne getiririm” dediği kaynaklarda geçmektedir.¹⁹⁴ Bu sözler üzerine ruhi bunalım geçirdiğini hatta aklını kaçırdığını düşünen Reis, Hasan Sabbâh'a bildiği tedavi yöntemleriyle onu iyileştirmek üzere harekete geçti. Ancak bunu gizlice yapmayı düşündü. Bu tür hastalıklara iyi gelen şerbetler, beyni güçlendiren yiyecekler hazırlayıp önüne getirince Hasan Sabbâh, Ebu'l-Fazl'ın asıl niyetini anlayarak İsfahan'dan ayrılmayı tercih etmiş ve artık kendisine kalıcı bir şekilde yerleşeceği yeni bir merkez aramaya başlamıştır.¹⁹⁵ Ancak Cüveynî, Ebu'l-Fazl ile Hasan Sabbâh

¹⁹⁰ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 17.

¹⁹¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/310; Özaydın, “Hasan Sabbâh”, 16/347.

¹⁹² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261.

¹⁹³ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 17.

¹⁹⁴ Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dini Siyâseti*, 33.

¹⁹⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 555; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 19.

arasında geçen olayların bu şekilde son bulmadığını anlatmıştır. Yıllar sonra Reis Ebu'l-Fazl bir fırsatını bulup devletten kaçıp Alamut'a gelerek Hasan Sabbâh'a sığınmıştır. Hasan Sabbâh'a inananlar arasına katılmıştır ve bir gün Hasan Sabbâh, ona dönerek: "Kimin aklını kaçırdığı belli oldu mu? Görüyorsun ki iki uygun dost buldum ve dediklerimi yaptım" deyince Ebu'l-Fazl, Hasan'ın ayaklarına kapanarak ondan af dilemiştir.¹⁹⁶ Hasan Sabbâh daha sonra güvenli yer olan Kazvin'e geçmiştir.¹⁹⁷

2.1.4. Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi Üzerindeki Hâkimiyeti Ele Geçirmesi

Hasan Sabbâh'ın sık sık yer değiştirmesi, yalnızca davet faaliyetlerini farklı bölgelere taşımakla açıklanamaz. Bu hareketliliğin arka planında, Nizâmülmülk'ün adamlarının takibinden uzak durma isteği kadar, Selçuklu yönetimine karşı faaliyetlerini güvenli bir zeminde sürdürebileceği korunaklı bir merkez bulma arayışı da bulunmaktaydı. Bu nedenle Hasan Sabbâh hem savunması kolay hem de stratejik açıdan avantajlı bir kale keşfetmeyi temel hedeflerinden biri hâline getirmiştir. Bâtînliliğin merkezi yapmayı düşündüğü yeri ise arayıp sonunda buldu. Elburz Dağının tam ortasında, büyük bir kayanın 1800 metreyi geçen zirvesinde bulunan Alamut Kalesi tam istediği yerd. Vadi verimli bir arazide bulunmaktadır. Alamut Kalesi aynı zamanda dışardan gelebilecek tehlikelere karşı mümkün olduğu kadar kapalıydı. Uzunluğu 54 kilometreyi bulmakla beraber eni ise 5.4 kilometreye ulaşmaktadır. Bu vadiye, Alamut ırmağından, çok dik ve girintili-çıkıntılı kayalıklar arasından dar bir boğazdan girilmekteydi. Daha sonra ise çok dar ve dolambaçlı bir yol yardımıyla, vadinin üzerinden, çok yüksek bir yere yapılmış olan kaleye ulaşılmıyordu.¹⁹⁸ Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre Alamut Kalesi'nin inşası, Deylem krallarından birinin av merakıyla bağlantılıdır. Ava düşkünlüğüyle bilinen bu kral, bir gün av sırasında kartallarından birini salmış ve onu izlerken kartalın sarp bir kayalığa konduğunu görmüştür. Bu kayalığın hem ulaşılması zor hem de savunmaya elverişli bir konumda olduğunu fark eden kral, buranın askerî bir üs olarak kullanılabileceğini düşünmüş ve burada bir kale yaptırılmasını emretmiştir. Zamanla kale, "kartal yuvası"

¹⁹⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 556.

¹⁹⁷ Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 37.

¹⁹⁸ Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 37; Mehmet İçme, *Bâtînlilik ve Ortaçağ İslâm Dünyasına Etkileri* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018) ((Tez No:516345)), 48.

yahut “kartalın eğitildiği yer” anlamına gelen “aluh amut” ifadesinden türeyen Alamut adıyla anılmıştır.¹⁹⁹

Sultan I. Melikşah devrinde Alamut Kalesi’nin başında Alevî-î Mehdî (ö. V./XI. yüzyılın sonu) adlı bir reis bulunmaktaydı. Bu dönemde kalede yaşayan bazı kişilerin Bâtınîliğe meylettiği ve mezhebe girmeyi kabul edenler olduğu ortaya çıkmıştır. Kale reisi Alevî-î Mehdî, bu durumu fark edince söz konusu kişileri kaleden çıkarmış, ardından da kalenin kapılarını sıkı şekilde kapattırmıştır. Kapıların kapatılmasından önce ise kalenin Sultan I. Melikşah’a bağlı olduğunu açıkça ilan etmiştir. Dışarıdan zorla ele geçirilmesi son derece güç olan Alamut’a Hasan Sabbâh, 6 Recep 483/4 Eylül 1090 Çarşamba günü gizlice girmeyi başarmıştır. Gerçek kimliğini gizleyen Hasan Sabbâh, kalede “Dehhudâ” adıyla yaşamaya başlamıştır. Kısa süre sonra Alevî-î Mehdî, Hasan Sabbâh’ın gerçek kimliğini öğrenince kaleden ayrılmak zorunda kaldı ve böylelikle Alamut’ta Hasan Sabbâh’ın önderliğinde Bâtınî hâkimiyeti başlamış oldu. Bununla beraber Hasan Sabbâh, kale bedeli olarak Alevî-î Mehdî’ye 3000 dinar altın vermiş olduğu ve daha sonra kaleden ayrıldığı da rivayet edilir.²⁰⁰

Hasan Sabbâh, Bâtınî faaliyetleri için önemli bir yer ve hareketlerini yönlendirebileceği mükemmel bir merkez kazanmıştı. Alamut kalesi Bâtınîlik için önemli bir üs olmuştu. Cüveynî, kalenin son derece sağlam bir şekilde inşa edildiğini, duvarlarının demir aletlerle dahi zarar görmeyecek kadar güçlü olduğunu belirtir. Ayrıca kale içerisinde taş ve kireç kullanılarak yapılmış geniş su depolarının bulunduğunu ifade eder.²⁰¹ Bu durum, Alamut Kalesi’nin Bâtınîlik açısından stratejik ve vazgeçilmez bir merkez olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kale hem korunak hem üs olmuş ve uzun yıllar boyunca Bâtınîliğe hizmet etmiştir. Kaynaklarda Hasan Sabbâh’ın, Alamut Kalesi’nin hâkimiyetini ele geçirdiği 1090 yılından vefat ettiği 1124 yılına kadar yaklaşık otuz beş yıl boyunca burada ikamet ettiği ifade edilmektedir. Bu süre zarfında Alamut’tan dışarıya hiç çıkmadığı, yalnızca iki defa

¹⁹⁹ Kemal Timur, “Süleyman Musli ve Semerkant Romanlarında Batinilik ve Hasan Sabbah”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 31 (2006), 226; Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtını hareketi: Hasan Sabbah ile ilk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri, 1090-1157 / İmparatorluk Selçukluları Döneminde Batını Hareketi* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005) ((Tez No:159899)), 53; Abdülkerim Özaydın, “Alamut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/336; İbn Esîr, *el-Kamil fi’t-Tarih*, 10/260.

²⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 549; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 218.

²⁰¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 589.

kaldığı evin bahçesine çıktığı ve bunun dışında tüm vaktini evinde geçirdiği yönünde rivayetler yer almaktadır.²⁰² Hasan Sabbâh'ın uzun yıllarca Alamut Kalesinde faaliyetlerine devam edebilmesinin en önemli nedenlerinden biri çok sert kurallara sahip olmasıdır. Alamut'ta koyu dindar bir düzen içerisinde yanlış ve hataya yer vermeyen sert kanunlar koymuş ve ince eleyip sık dokuyarak titizlikle uygulamıştır. Örneğin kalede ney çaldığı tespit edilen bir kişinin derhâl kale dışına çıkarıldığı ve bir daha kaleye girmesine izin verilmediği aktarılmaktadır. Yine Hasan Sabbâh'ın hâkimiyeti süresince Alamut'ta açıkça şarap içilmediği, hatta şarap küplerine yaklaşmaya dahi cesaret edilemediğidir. Bununla beraber müzik ve eğlenceye yönelik faaliyetlerin tamamen yasaklandığı belirtilmektedir. Kuralların hiçbir şekilde esnetilmediğini göstermek amacıyla aktarılan bir başka rivayette ise, oğlu Muhammed (ö. 485/1092)'in şarap içtiği yönündeki suçlamalar sebebiyle Hasan Sabbâh'ın talimatı doğrultusunda öldürüldüğü aktarılmaktadır.²⁰³

2.1.5. Hasan Sabbâh'ın “Yeni Dâvet”i (ed-da‘vetü’l-cedîde) ve Fedâî Teşkilatının Teşekkülü

Hasan Sabbâh, imâmetin Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu Nizâr'a (ö. 488/1095) ve onun soyuna ait olduğu görüşünü savunmuştur. Bu anlayış doğrultusunda Fâtımî İsmâîlîliğinin bâtınî öğretilerini esas almakla birlikte, davet faaliyetlerinde, teşkilat yapısında ve propaganda yöntemlerinde köklü değişiklikler gerçekleştirmiştir. Hasan Sabbâh'ın öncülüğünde şekillenen ve ed-da‘vetü’l-cedîde (yeni davet) olarak adlandırılan bu süreç, Nizârî İsmâîlî/Bâtınî hareketinin kurumsal bir kimlik kazanmasını sağlamıştır. Söz konusu dönüşümle birlikte Bâtınîlik, daha belirgin bir siyasî karaktere bürünmüş ve örgütlü bir yapı hâline gelmiştir. Hasan Sabbâh, yeni davetin temel ilkelerini, mezhebe kazandırdığı yenilikleri, karşısındakini ikna eden delillerini “el-Fusûsu'l-Erba‘a” (Dört Bölüm) adını verdiği bir risalede kaleme almıştır. Buradaki bilgiler Şehristânî'nin Farsçadan tercümeleri sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır.²⁰⁴ el-Fusûsu'l-Erba‘a dan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır:

²⁰² Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 38.

²⁰³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 557.

²⁰⁴ Şehristânî, *el- Mîlel ve'n-Nihal*, 181-184; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 171; Ahmet Ateş, “Gazzâlî'nin Bâtınîliğin Belini Kıran Delilleri, Kitâb Kavâsim al-Bâtınîya”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (1954), 25-26.

Birinci fasılda Allah'ın nasıl bilineceği konusu işlenmiştir. Bu meselenin aydınlanması için ilk olarak şu iki hususun ortaya konması gerekir. Ya Allah'ı öğreticinin öğretmesine muhtaç olmadan sadece akıl ve düşünceyle bilinecek ya da akıl ve düşünce ile değil de bir öğreticinin öğretmesi ile bilinecektir. Birinci görüşe göre fetva verirken başkasının aklını ve düşüncesini inkâr etme yetkisi bulunmamaktadır. Eğer kabul edilmeyip inkâr edilirse bu öğretme manasına gelir çünkü inkâr da bir çeşit tâlimdir. Kabul etmeyip inkâr edenin başkasına ihtiyaç duyduğuna ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan bir görüş açıklarsa yine iki durum zaruridir. Bu görüş ya kişinin kendisine aittir olduğu ya da kişi başkasına ait bir görüşü dile getirdiğidir. O dile getirmiş olduğu bu sözleri rey ve akıl ehline söylemiş olmaktadır.²⁰⁵

İkinci fasılda, öğreticiye duyulan ihtiyaç kabul edildiğinde her öğreticinin yeterli olup olmadığı veya güvenilir bir öğreticinin gerekli olup olmadığı ele alınmaktadır. Buna göre, her öğreticinin uygun olduğu kabul edilirse farklı görüşteki öğreticilerin reddedilmesi mümkün olmaz. Ancak bir öğretici reddedildiğinde, doğruyu güvenilir şekilde aktaran ve hata yapmayan bir öğreticinin gerekliliği kabul edilmiş olur.²⁰⁶

Hasan Sabbâh, Allah'ı tanıma ve bilme konusunda, dinî gerçekleri öğrenmenin akıl ve düşünce ile değil ancak bir rehberle mümkün olabileceğini belirterek mezhebin eğitim ve öğretime açılan bütün kapılarını böylelikle kapatmış oldu.²⁰⁷

Üçüncü fasılda tartışılan konu ise: “Sadık bir öğreticiye olan ihtiyaç kesinleşince önce öğretici tanınıp sonra bulunup ondan öğrenmek mi gereklidir yoksa kişinin tayin ve doğruluğunu ölçmeden her öğreticiden öğrenmek mi gereklidir?” meselesidir. “Bir kişi yola koyulursa ancak rehber ve arkadaşla mümkün olur netice itibariyle kişiye önce arkadaş sonra yol gerekir.” Bu sözler Şîa'ya karşı söylenmiş sözlerdir.²⁰⁸

Dördüncü fasılda işlenen konu ise: “Bütün bunlar sonucunda insanların iki fırka oldukları meydana çıkmaktadır. Birinci fırka, Allah'ın bilinmesinde sadık bir öğreticiye ihtiyacı olanlardır, öncelikle o öğretici belirlendikten sonra ondan ilim

²⁰⁵ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 182-183; Ateş, “Gazzâlî'nin Bâtınlılığın Belini Kıran Delilleri”, 25; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 550.

²⁰⁶ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 183.

²⁰⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 550.

²⁰⁸ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 183.

öğrenilmesi gerekir. İkinci fırka ise Allah'ın herhangi bir âlim vasıtasıyla bilinebileceğini söyleyenlerdir.”²⁰⁹

Hasan Sabbâh, böylelikle bu dört fasılda bazı şeyleri ortaya çıkarmıştır. Öğreticinin yani Mâsum İmâm'ın varlığı bizzat bir kanıt olduğu ve başka bir kanıt ihtiyacı olmadığıdır. İmâm'ın bizzat varlığıyla, insanların akıl yürütme yoluyla farkına vardıkları gereksinimlerini karşılamada yeterli olacağının altını çizmiştir.²¹⁰ Âlemede hak ve batılın bulunduğunu belirterek, hakkın işaretinin birlik (vahdet), batılın işareti ise çokluk (kesret) olduğunu belirtmiştir. İnsanlar sadece kendi akıl ve düşüncelerini kullanarak hareket ederlerse ayrı ayrı neticelere ulaşacakları için çokluğa düşeceklerdir. Bunu önleyebilmek için de Mâsum İmâm'a ihtiyaç olmakla beraber öğretilerine başvurmak gerekir. Eğer bunlar sağlanırsa birliğin olacağını, cemaatin imamla birlik olduğu ve öğretmenin de cemaatle birlikte olduğunu ifade etmiştir.²¹¹ Böylece teşkilat yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Yeniden yapılandırılan teşkilat; dâîler, refikler ve fedailerden oluşmaktaydı.²¹²

Dâîler, Bâtınî teşkilatının temel unsurlarından biri olup mezhebin davet faaliyetlerini yürütmek ve Bâtınîliği yaymakla görevliydi. Teşkilat içerisinde hiyerarşik bir yapıya sahip olan dâîler üç kademeden oluşmaktaydı. İlk kademede, büyük şehir ve kalelerde teşkilatın idaresini yürüten ve doğrudan İmam-ı Ma'sûm'a bağlı büyük dâîler yer almaktaydı. İkinci kademede, dinî tebliğ faaliyetlerinin yanı sıra idarî ve siyasî görevler üstlenen dâîler bulunurken, üçüncü kademeyi ise Bâtınî öğretisini benimseyen ve teşkilatın gizli esaslarına bağlı mensuplar oluşturmaktaydı.²¹³ Dâîler, faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmek amacıyla çoğunlukla tüccar veya zanaatkâr kimliğiyle bir şehre yerleşmekteydi. Dindar, mütevazı ve güven veren bir yaşam tarzı sergileyerek çevreleriyle yakın ilişkiler kuran dâîler, görüşmeler yaptıkları kişiler arasından Bâtınî öğretiye ilgi duyabilecek kimseleri belirlemekteydi. Teşkilata katılmayı kabul edenlerden imam adına belirli bir

²⁰⁹ Şehristânî, *el- Milel ve 'n-Nihal*, 183.

²¹⁰ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 21.

²¹¹ Şehristânî, *el- Milel ve 'n-Nihal*, 184.

²¹² Neşet Çağatay - İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 91.

²¹³ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 91.

vergi alınmakta, bu kişiler Bâtînî doktrini doğrultusunda aşamalı bir eğitim ve telkin sürecinden geçirilmekteydi.²¹⁴

Bâtînîlik yapılanmasının dâîlerin ardından imama sadık refikler (dostlar) ve fedâîler oluşturmaktaydı. Teşkilat içerisinde yer alan refikler, İmam-ı Ma'sûm'un liderliğini kabul etmiş ve ona bağlılık esasını benimsemiş kişilerdi.²¹⁵ Fedâîler ise Nizârî hareketin en dikkat çekici unsurlarından biri olarak, devlet adamları ve toplumda öne çıkan şahsiyetler üzerinde baskı kurmak, gözdağı vermek ya da suikast yoluyla ortadan kaldırmak amacıyla kullanılmıştır. Fedâîler, eğitimlerini küçük yaştan itibaren alarak mezhepleri adına kendilerine verilen her emri yerine getirmeye halihazırda bekleyen gençlerdir. Bu gençlerin ardından mezhebi koruyup kollayan diğer davet mensupları ve davete icabet eden halk Nizarî Bâtînî yapılanmayı oluşturmaktaydı.²¹⁶

Hasan Sabbâh döneminde fedâîler tarafından hançerle gerçekleştirilen suikastlar, zamanla Nizârî Bâtînîliğin ayırt edici unsurlarından biri hâline gelmiştir. Hatta Batılılar “assassins/katiller” kelimesini Bâtînîler manasında kullanmışlardır.²¹⁷ Bununla birlikte Bâtînîler, Selçuklu düzenini hedef almalarına rağmen, suikast girişimlerini doğrudan Selçuklu hanedanına yöneltmekten kaçınmışlardır. Zira bu tür bir girişimin, Selçuklu toplumunun tamamını karşılarına almalarına yol açacağı ve hareketin varlığını tehlikeye sokacağı düşüncesiyle hareket ettikleri anlaşılmaktadır.²¹⁸

Hasan Sabbâh, belirlenen cahil fedâîlere haşîş çektirerek zihinlerini karartıyor sonra da Ehl-i Beyt ehlinin mâruz kaldığı işkencelere ve zulümleri anlatıp içlerini intikam ve nefret duygusuyla dolmasını sağlayarak emre hazır bekletiyordu. Fedâîleri, Nizârî-İsmâîlî imâmı uğrunda kendi canlardan vazgeçmeye şartlandırıyordu.²¹⁹ Kendilerini cennete bekleyen güzelliklerin ve mutluluğun bir numunesini önceden

²¹⁴ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: A.Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 142.

²¹⁵ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 91.

²¹⁶ İsmail Hakkı Mercan, “Batınilik, Batıniler ve Selçuklu İlişkileri, Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı”, ed. Altan Çetin, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, (2014), 152-153; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 22; Tahsin Yazıcı, “Fidâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/53.

²¹⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selan Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 105; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 227; Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, 62.

²¹⁸ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 225-226.

²¹⁹ Yazıcı, “Fidâî”, 13/53.

tatmaları ve bilmeleri için çektikleri haşîşle uyuşturuldukları sebebiyle Bâtînîlere “Haşşâşîn, Haşîşîyye” de denilmekteydi.²²⁰ Hasan Sabbâh’ın fedâîler üzerindeki etkisini pekiştirmek amacıyla başvurduğu yöntemler, onların zihinsel yönlendirilmesine dayalı bir yapı arz etmektedir. Bu süreçte fedâîler, belirli ritüeller eşliğinde kendilerine sunulan özel karışımlar sonrasında, cennete dair tasavvurlarla ilişkilendirilen bir ortamda bir süre tutulmuştur. Ardından fedâîlere, üstlendikleri görevleri dinî bir sorumluluk bilinciyle yerine getirmeleri durumunda, bu mutluluk hâline kalıcı olarak erişecekleri düşüncesi telkin edilmiştir.²²¹

Marco Polo’nun aktardığına göre Hasan Sabbâh, iki büyük dağ arasında bulunan geniş ve etkileyici bir vadide yaşamaktaydı. Burada çeşitli meyve ağaçları ve bitkilerle donatılmış büyük bir bahçe ile gösterişli saraylar inşa ettirmişti. Altın işlemeler, ipek süslemeler ve dikkat çekici mimari unsurlarla bezeli bu mekânda, süt, bal, şarap ve su akan çeşmeler bulunuyordu. Ayrıca müzik ve şarkı konusunda yetenekli genç kadınların yaşadığı bu bahçe, ziyaretçilere olağanüstü bir güzellik ve zenginlik sunan bir yer olarak tasvir edilmektedir.²²² Marco Polo, eserinde fedâîlere yönelik anlatımında, Hasan Sabbâh’ın çevresindeki kişilere bulundukları mekânı cennet olarak tanıttığını aktarmaktadır. Akabinde ise Hasan Sabbâh, bölge halkının yaşları on iki ile yirmi yaş aralarındaki tüm erkek çocuklarını özel ilgi gösteriyor yanından ayırmıyordu. Hasan Sabbâh kimi zamanlarda kendisine düşman veya savaş açan şahsı yok etmek için planlarını devreye koyuyordu. Bu gençlerden bazılarını özel karışımıyla uyuklattıktan sonra onları harikulade cennet gibi bir yere götürüyor ve orada uyanmasını sağlıyordu. Gençleri tuzağa düşürüp kandırttıktan sonra onları göreve hazır vaziyete getirmiş oluyordu. Daha sonra Hasan Sabbâh, seçilmiş genci çok uzak olmayan bir mesafeye göndererek hedefin ortadan kaldırılmasını isterdi. Bunun üzerine gençler efendilerinin sözünden çıkmayarak bölge için hemen yola çıkarlardı. Suikastı gerçekleştirdikten sonra hayatta kalanlar ya geri saraya dönerler ya da öldürülürdü. Yakalanan gençler ise cennete gideceklerini düşündükleri için ölmeyi dilerlerdi.²²³

²²⁰ Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, 62; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 210.

²²¹ Yazıcı, “Fidâî”, 13/53; Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 300; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 86.

²²² Marco Polo, *Dünya’nın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden - Zühre İlkelen (İstanbul: Ötüken, 2019), 102.

²²³ Polo, *Dünya’nın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, 103-105.

Hasan Sabbâh ile fedâîler arasındaki ilişki, sıradan bir bağılılığın ötesinde, tam bir teslimiyet esasına dayanmaktaydı. Fedâîler, kendi hayatlarını dahi Hasan Sabbâh'ın iradesine terk etmiş, verilen her emri dinî bir vecibe olarak algılayacak şekilde şartlandırılmışlardı. Bu zihinsel yapı sayesinde fedâîler, kendilerinden hayatlarını feda etmeleri istendiğinde bile bunu sorgulamadan yerine getirilmesi gereken bir görev olarak kabul etmekteydi.²²⁴

Fedâîler, kurban olarak seçtiklerini kalabalık içinde halkın gözü önünde tek cinayet silahı olarak kullandıkları hançerle suikast düzenlemeyi tercih ederlerdi. Genellikle olay yerinde yakalanarak aynı yerde öldürülürlerdi. Fedâîlerin anneleri eğer çocukları eve işledikleri cinayet sonrası ölmeden geldiklerinde büyük üzüntü duyar ve çocuklarının vaat edilen cennetten mahrum kaldığına inanırlardı. Fedâîler tarafından gerçekleştirilen suikastlar, zaman ve mekân bakımından bilinçli tercihlere dayanmaktaydı. Müslüman devlet adamlarına yönelik eylemler çoğunlukla cuma günü öğle vakti, halkın yoğun olarak bulunduğu ortamlarda gerçekleştirilmiştir. Bu tercih, yalnızca hedef şahsı ortadan kaldırmayı değil, aynı zamanda toplum üzerinde caydırıcı ve ibret verici bir etki oluşturmayı amaçlamaktaydı. Benzer şekilde Hristiyan yöneticilere yönelik suikastlarda da onların kutsal kabul ettikleri pazar günü düzenlemeyi tercih ederlerdi.²²⁵

Nizârî dâîler, toplumu kendi mezhebî anlayışları doğrultusunda yönlendirmek amacıyla gizlilik esasına dayalı bir davet yöntemi benimsemiştir. Bu süreçte bâtinî düşünceler, muhatapların bilgi ve kabullerine göre aşamalı bir biçimde aktarılmıştır. Tedricî bir yöntem izleyen bu davet anlayışıyla, muhatapların mevcut dinî kabulleri zamanla dönüştürülerek Nizârî İsmâîlî öğretisine yönlendirilmesi hedeflenmiştir.²²⁶ Bâtînîlik hareketi incelendiğinde, davet faaliyetlerinin son derece sistematik bir örgütlenme içinde yürütüldüğü görülmektedir. Davet teşkilatı; en üstte 12 Hüccet, onların altında 360 nakîb ve bu kadronun altında 8.640 dâî olmak üzere toplam 9.012 görevliyle hiyerarşik bir yapı hâlinde teşkilatlandırılmıştır. Bazı rivayetlere göre yedi,

²²⁴ Hasan Akgül, "Ebüzziya Tefik'in Yazdığı Hasan Sabbah Biyografisi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (Ekim 2021), 816-817.

²²⁵ Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Telos, 1997), 139; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtînîler ile Yapılan Mücadeleler*, 24; Yazıcı, "Fidâî", 13/53.

²²⁶ Muhammed Ali Büyükkara, "İsmâîlilere Atfedilen 'Dokuz Aşamalı Da'vet Süreci' Üzerine Bir İnceleme", *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 38.

bazı rivayetlere göre sekiz veya dokuz olarak belirlenen davet aşamasının kişilere göre farklı şekilde isimlendirildiği görülmektedir.²²⁷

Genel olarak verilen aşamaları referans kılarak anlatmayı uygun gördük. Metotlarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Teferrüs: Bâtınî davette bulunan kişi, inancını aktaracağı muhatabı dikkatle seçmelidir. Bu nedenle insan psikolojisini tanınması büyük önem taşımaktadır. Zira ikna edilemeyeceği kanaatine vardığı kimselere Bâtınîyye'den söz edilmemesi gerektiği benimsenmiştir. Sonra herkesin karakterine ve kültür seviyesine göre ikna edici konuşmalar yapılmalıdır. Dâîlere: “Çiftçinin çorak araziye tohum saçmaktan kaçındığı gibi çağrıyla kabul etmeyecek kimselerden kaçınılması gerektiği bununla beraber içinde kelam ilmi ve kıyas bilen yanında bahsetmeyiniz” şeklinde tavsiye verilirdi. Dâîler kişinin durumuna göre yani dünya zevkine düşkün birine ayrı mensup olduğu bir tarikat varsa ona ayrı konuşma yapılmalıdır. Herkese karşı aynı yöntem izlenmemelidir.²²⁸

Te'nîs: Propagandacının, mezhebe davet etmeyi hedeflediği kişiyle öncelikle samimi bir ilişki kurması, güven duygusu oluşturmaya ve muhatabının ilgisini çekecek, gönlünü kazanacak bir üslup benimsemesi esas kabul edilmiştir. Oldukça dindar bir görünüm sergileyerek etkilemeyi başardığı kişiye, bir süre sonra onun benimsediği dinî inançların yorumuna dair sorular yöneltir ve böylece zihninde şüphe uyandırarak tereddüt ortamı oluşturmaya amaçlardı.²²⁹

Teşhîk: Teşhîk yöntemiyle dinî kabulleri sarsılan kişi, yönelttiği sorulara cevap bulabilmesi amacıyla belirli bir süre kendi hâline bırakılmaktaydı. Bu süreçte muhatabın ruh hâli, eğilimleri ve tepkileri dikkatle gözlemlenmekte, elde edilen veriler doğrultusunda bir sonraki aşamada uygulanacak yöntemler belirlenmekteydi. Böylece davet süreci, muhatabın psikolojik durumuna göre şekillenen esnek bir yapıya kavuşturulmuştur.²³⁰

²²⁷ Bedriye Tırpan, *Gazzâli'nin Bâtınîlere Yönelttiği Eleştiriler* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 88; Büyükkara, “İsmâîlîlere Atfedilen ‘Dokuz Aşamalı Da’vet Süreci’ Üzerine Bir İnceleme”, 47.

²²⁸ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 101-102.

²²⁹ Mercan, “Batınîlik, Batınîler ve Selçuklu İlişkileri, Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı”, 154; İlhan, “Bâtınîyye”, 5/192.

²³⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 268.

Ta'lik: Teşkik (şüpheyeye düşürme) yöntemiyle inancı sarsılan kişi, yönelttiği soruların cevaplarını araması için bir müddet kendi hâline bırakılır. Bu bekleme sürecinde ise kişinin ruh hâli ve eğilimleri gözlemlenerek, durumuna uygun yeni tedbirler ve yöntemler uygulanır.²³¹

Rabt: Davet sürecinin bu safhasında muhatap, nefsi eğilimleri harekete geçirilerek şeriatın zahiri hükümlerinin farklı yorumlara açık olduğu düşüncesi etrafında merak ve beklenti içinde bırakılmaktadır. Bu süreçte kişi, şeriatın esaslarını dönüştüren bir te'vil anlayışını ya benimsemekte ya da derin bir zihinsel şüphe ve kararsızlık hâline sürüklenmektedir. Muhatabın samimiyeti ve bağlılığı konusunda yeterli kanaate varıldığında, mezhebin gizli öğretileri kendisine aktarılmakta ve bu bilgilerin korunması amacıyla gizlilik yemini ettirilmektedir.²³²

Tedlis: Bu aşamada dâî önce yemin etmesini ister ve sonra sırlarını mezhebin birdenbire değil yavaş yavaş açıklamaya başlar, cömertçe açivermez. Gerçeğe aykırı beyanlarda bulunarak mezhebi olduğundan farklı ve daha cazip bir şekilde göstermeye çalışır.²³³

Hal': Davet sürecinin ilerleyen aşamalarında, muhatap kişi Ehl-i Sünnet anlayışından uzaklaşmaya davet edilir ve ibadetlerin gereksiz olduğu yönünde telkinlere maruz bırakılır.²³⁴

Te'sis: Dâî, yaptığı telkinlerin muhatapta iyice kökleşmesini sağlamak için sistemli bir etki süreci yürütür. Ardından, zahiri hükümlerin ardındaki asıl hakikatin "bâtın" olduğunu ileri sürerek kendi görüşlerini kesin delillerle temellendirmeye çalışır.²³⁵

İnsilâh: Davet sürecinin son aşamasında muhatap, kendisine yöneltilen telkin ve yönlendirmeler neticesinde bâtinî öğretinin bütünü benimsenmiş kabul edilmektedir. Bu merhalede kişi, şeriatın zahiri hükümlerini bağlayıcı olmaktan çıkaran bir anlayışı benimsemekte; namaz, oruç gibi temel dinî ibadetleri artık gerekli görmemektedir.

²³¹ Gazzâlî, *Batınlığın İcyüzü*, 16.

²³² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 265.

²³³ Gazzâlî, *Batınlığın İcyüzü*, 18.

²³⁴ Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 104.

²³⁵ Mercan, "Batınlık, Batıniler ve Selçuklu İlişkileri, Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı", 154.

Nizârî-Bâtînî literatüründe bu nihai aşama “el-belâğu’l-ekber” olarak adlandırılmakta ve davetin tamamlandığı safhayı ifade etmektedir.²³⁶

İbnü’l-Cevzî, bu davet usullerinin şu şekilde uygulandığını belirtmiştir: Batınîlerin, insanları etkilemek ve kendi tarafına çekmek hedefiyle başvurdukları çeşitli yöntem ve hileler mevcuttur. Bu çerçevede, kazanmayı ümit ettikleri kimseler ile kendilerinden ümit kestikleri bireyler arasında bilinçli bir ayırım gözetmişlerdir. Bir kimsenin kazanılabilir olduğu düşüncesi varsa öncelikle onun mizacını ve ilgileri dikkate almışlardır. Zühde ve takvaya meyilli kimseler, doğruluk, dünya nimetlerinden uzak durma ve hevâdan kaçınma söylemleriyle dikkatini cezbetmeye çalışılmıştır. Buna karşılık ahlâkî zaafılara eğilimli olanlara ise ibadetin anlamsızlığı ve günahlardan sakınmanın gereksizliği uyarısında bulunulmuştur. Batınî davet yöntemi, genellikle muhatabın mezhebî ve fikrî ilgisine uygun bir tarzda başlamakta ve bu aşamayı, bireyin inanç dünyasında şüphe oluşturmaya yönelik telkinler gelir. Bunun yanı sıra, toplum üzerinde hâkimiyet kurma istediği olup bu hedeflerine meşru yollarla ulaşamayan şahısların da Bâtınîliğe yöneldikleri görülmektedir. Bâtınîler, bu gruplara hedeflerine erişebilecek yönde temelsiz vaatlerde bulunarak destek sağlamayı amaçlamışlardır. Ayrıca, toplumsal statü arayışı içerisinde olan ve kendilerini diğer halktan üsttün gören kimselerin de Bâtınî hareketlere meylettği belirtilmektedir. Sahabeye yönelik olumsuz bir tavrı benimseyen Râfîzî gruplar, inkârcı filozoflar, düalist gruplar, tereddüt içinde yaşayanlar, hazcı eğilimler gösteren zümreler ile şer‘î hükümleri ağır bulan kesimlerin de Bâtınîliğe yakınlık gösterdikleri ifade edilmektedir.²³⁷

2.1.6. Sultan I. Melikşah Devri’nde Bâtınîler Tarafından Ele Geçirilen Diğer Kaleler

Alamut’u ele geçiren Hasan Sabbâh’ın artık önünde gerçekleştireceği iki gayesi kalmıştı diyebiliriz. Bu stratejinin temelinde, bir yandan Bâtınî daveti yaparak insan kaynağını artırmak, diğer yandan ise yeni kaleler ele geçirerek siyasî ve toplumsal

²³⁶ İlhan, “Bâtiniyye”, 5/192.

²³⁷ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l- Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, çev. Savaş Kocabaş (İstanbul: Elif Yayınları, 2005), 138-139.

nüfuz alanını genişletmek yer almaktadır. Bu amaçla Alamut'tan çevre bölgelere dâîler ile haber toplama ve yönlendirme işlevi gören görevliler sevk edilmiştir.²³⁸

Alamut'un ele geçirilmesinin ardından Hasan Sabbâh'ın yürüttüğü faaliyetler, kısa sürede sonuçlarını göstermiştir. Bu çerçevede Bâtınîlerin hâkimiyetine giren ilk kale Kâin Kalesi olmuştur. Kalenin idaresinin Bâtınî bir yöneticiye ait olması, burada güvenli bir ortamın oluşmasına ve Bâtınîlerin hızla toparlanarak güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Kâin, bu süreçte yalnızca bir askerî mevki değil, aynı zamanda Bâtınîlerin örgütsel faaliyetlerini yürüttükleri bir merkez hâline gelmiştir. Akabinde şehir reisi ve adamlarının da katılımıyla Kirman'dan Kâin'e doğru ilerleyen bir kafiye yönelik saldırı gerçekleştirilmiştir. Bu baskın sonucunda sadece bir kişi hayatta kalmış kafiye'deki diğer şahısların hepsini öldürmüşlerdi. Kurtulan o kişi ise Kâin'e gidip ve saldırıyı halka anlattığında Şehirliler Bâtınîlerle savaşma kararı almışlar. Bunun üzerine yola çıkmışlar fakat onları yenmeye güçleri yetmemiş teslim olmak durumunda kalmışlardı.²³⁹ Bu hâdise Nizâmülmülk'ün suikasta uğramasından oldukça önce meydana gelmiştir. Bu durum, Bâtınî hareketlerin yalnızca vezirin öldürülmesi sonrasında ortaya çıkan bir tehdit olmadığını göstermektedir. Aksine, daha erken bir dönemde şiddet, yağma ve adam öldürme gibi eylemlerle çevreye korku saldıklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Nizâmülmülk'ün ölümü, Bâtınî faaliyetlerin başlangıç noktası değil, uzun süredir devam eden bu sürecin dikkat çekici bir aşaması olarak değerlendirilmelidir.²⁴⁰

Hasan Sabbâh, Alamut'tan sonra hâkimiyet alanını genişletmeye yönelik faaliyetlerini sürdürmüş ve bu kapsamda Deylem bölgesinde yer alan Ruznâz Kalesi'ni ele geçirmiştir. Sultan I. Melikşah'a yakınlığıyla bilinen bir şahsa ait olan bu kalenin yaklaşık 1200 dinar karşılığında satın alındığı belirtilmektedir.²⁴¹ Bunun yanı sıra Alamut'a yakın bir konumda, Şah-rûd nehri civarında bulunan Rûdbâr Kalesi de Bâtınîlerin hâkimiyetine girmiştir. Rûdbâr, kısa süre içerisinde Bâtınî davetinin yürütüldüğü önemli merkezlerden biri hâline gelmiştir.²⁴²

²³⁸ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtını hareketi: Hasan Sabbah ile ilk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri, 1090-1157 / İmparatorluk Selçukluları Döneminde Batını Hareketi*, 63.

²³⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/258.

²⁴⁰ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 27.

²⁴¹ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 27.

²⁴² Lewis, *Haşhaşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*, 81; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 219.

Rûdbâr bölgesinin denetim altına alınması, Alamut merkezli yapılanmanın genel karargâh düzeninin ayrılmaz bir unsuru olarak stratejik bir önem taşımaktaydı. Bölgenin güneyinde gelişen değişiklikler, verimli ama bir o kadar ıssız dağ vadilerindeki yaşam tarzını etkilememişti. Rûdbâr bölgesinde ne siyasi ne de askeri hiçbir idari merkez yoktu. Köylerde yaşayan halk kalelerde oturan mahallî soylular sınıfının emri altında itaat ediyorlardı. Bunu avantaj olarak görüp değerlendiren İsmâîliler, 1096 veya 1102’de Lemeser Kalesi’ni ani baskınla ele geçirdiler. Bu kalenin ele geçirilmesiyle önemli bir başarı elde edildi. Böylelikle Rûdbâr bölgesinde varlıklarını güçlü bir şekilde hissettirmiş oldular. Söz konusu kalenin ele geçirilmesinde öncü rol oynayan isim, Hasan Sabbâh’ın en yakın yardımcılarından biri olan Kiyâ Buzurg Ümîd’dir (ö. 532/1138). Kiyâ Buzurg Ümîd, bu başarının ardından yaklaşık yirmi yıl boyunca kalenin komutanlığını üstlenmiştir. Kale, Şah-rûd nehri havzasına hâkim yuvarlak bir tepenin üzerinde yer almakta olup sahip olduğu bu konum sayesinde askerî bakımdan son derece üstün ve avantajlı bir savunma imkânı sunmaktaydı.²⁴³

Hasan Sabbâh, Lemeser Kalesi’ni ele geçirdikten sonra gözünü sıradaki hedef olan Kuhistân bölgesini çevirmişti. Bu bölgenin insanları İran topraklarında bulunan büyük tuz çölünün ortasında, farklı alanlarda bulunan vahalarda yaşıyorlardı. Bu bölge, İslam’ın ilk yıllarında, Zerdüşî dininin son kalelerinden biriydi. Bölge Müslümanların kontrolüne geçince önce Şîîlerin ve diğer dini fırkaların, daha sonrada İsmâîlilerin sığınağı haline gelmişti.²⁴⁴ Hasan Sabbâh 1091-1092’de oraya bir dâî olan Hüseyin Kâinî’yi (ö. 485/1092) bu bölgede davetini yaymakla görevlendirdi. Buradaki gayesi bölge halkını harekete geçirmek ve İsmâîlilere desteği artırmak hedefi vardı.²⁴⁵ Kuhistân kökenli marifetli dâî Hüseyin Kâinî’nin yaptığı davetle bölge insanlarında beklenmedik bir başarıya ulaşıldı. Kuhistân’da ki bölge halkı Selçuklu hâkimiyetinden mutlu değildi.²⁴⁶ Halk arasında kin ve hoşnutsuzluğun artmasına yol açan bir diğer gelişme, Selçuklu kumandanının, İsmâîlilere katılmış ve toplum nezdinde itibara sahip bir şahsiyet olan el-Münevver’in (ö. 485/1092'den sonra) kız kardeşiyle evlenme

²⁴³ Lewis, *Haşîşîler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 38-39; Yasemin Hilal Erbaş, *Hasan Sabbah’ın Ortaya Çıkışı ve 1258’e Kadar Siyasi Açından Etkileri* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36.

²⁴⁴ Lewis, *Haşîşîler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 39; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 220.

²⁴⁵ Yalçınkaya, “Sultan Melikşâh Döneminde İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh”, 27.

²⁴⁶ Lewis, *Haşîşîler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 39.

talebinde bulunması olmuştur.²⁴⁷ Hüseyin Kâinî'nin bölgede yürüttüğü faaliyetler, basit bir karışıklık çıkarma ya da bir kalenin ele geçirilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Onun öncülüğünde gelişen hareketler, kısa sürede halkın da dâhil olduğu geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüşmüş ve süreç bağımsızlık mücadelesi niteliği kazanmıştır. Bâtınîler, benzer şekilde farklı bölgelerde ortaya çıkan bu isyanlara aktif biçimde katılmıştır. Bu bağlamda Zevzen, Kâin, Tabes, Tûn ve diğer önemli yerleşim merkezlerinde hâkimiyet kurmayı başarmışlardır.²⁴⁸

Bâtınîler, Selçuklu Devleti'nin kendi bünyesinde yaşadığı geçici siyasî ve idarî istikrarsızlıktan faydalanarak faaliyet alanlarını giderek genişletmişlerdir. Bu süreçte Hasan Sabbâh, Deylem'e gitmeden önce faaliyet gösterdiği Damgan bölgesine Alamut'tan dâîler göndermiş ve burada yeniden örgütlenmeye yönelik çalışmaları başlatmıştır.²⁴⁹ Damgan'ın güneyinde kalenin sağlamlığı ve bulunduğu konumu bakımından mezhebin gayelerine uygun olan Girdkûh Kalesi yer alıyordu. Hasan Sabbâh'ın müridi olan Muzaffer (ö. 489/1096'dan sonra) adındaki subay, kaleyi Bâtınîler adına ele geçirmek için gerekli planlamayı yapmıştı. Kendini güvenilir bir subay olarak göstererek, üstü olan Selçuklu emîrini kandırdıktan sonra kendisini kalenin komutanı olarak tayin ettirmeyi başarmıştı. Subay gizlice hazırlıklarını yaptıktan sonra en uygun zamanı bekledi ve asıl kimliğini açıklayarak, kendisinin İsmâîli ve Hasan Sabbâh'ın müridi olduğunu söyledi. Bu yöntemle hâkimiyet altına alınan Girdkûh Kalesi, bundan sonra yaklaşık kırk yıl boyunca Muzaffer'in idaresinde kalmıştır. Doğu Mâzenderan'daki İsmâîlî destek merkezlerine yakın bir konumda bulunan kale, bu dönemde giderek güç kazanan Bâtınî nüfuzunun stratejik derinliğini artıran önemli unsurlardan biri hâline gelmiştir.²⁵⁰

Bâtınîler'in hâkimiyet altına aldığı kalelerden biri de Ebher bölgesi yakınlarında yer alan Vesnemkûh Kalesi'dir. Bunun yanı sıra Sultan I. Melikşah tarafından Emîr Üner'e (ö. 492/1099) ikta olarak verilen Halâdhân Kalesi de Bâtınîler tarafından ele geçirilmiştir. Şahdiz ve Hâlinecân kalelerinin zapt edilmesiyle birlikte, irili ufaklı

²⁴⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261.

²⁴⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 553; Yalçinkaya, "Sultan Melikşâh Döneminde İran İsmâîlî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh", 27; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261.

²⁴⁹ Erbaş, *Hasan Sabbah'ın Ortaya Çıkışı ve 1258'e Kadar Siyasi Açısından Etkileri*, 37.

²⁵⁰ Lewis, *Haşîşîler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 43.

birçok kaleyi kontrol altına alan Bâtınîler, bu süreçte askerî ve stratejik konumlarını önemli ölçüde güçlendirmişlerdir.²⁵¹

2.1.7. Sultan I. Melikşah'ın Bâtınî Hareketine Yönelik Tutumu ve Aldığı Tedbirler

İbnü'l-Cevzî, Sultan I. Melikşah'ın ilk zamanlarda Bâtınî fikirlerden etkilendiğini belirtmiştir. Eserinde, Ebû'l-Vefâ İbn Ukayl'den nakledilen bir rivayete göre, Sultan Melikşah'a yakın isimlerden olan vaiz el-Cürçânî(ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği), sultanın Bâtınî fikirlerden etkilendiğini ve bu durumun inancında bazı tereddütlere yol açtığını gizlice dile getirmiştir. Allah'ın mahiyeti hakkında bazı sorular dile getirdiği rivayet edilmektedir. Bu sorulara verilen cevaplarda, Allah'ın varlığının duyularla değil aklî delillerle bilinebileceği vurgulanmıştır. İnsan ruhu ve aklının doğrudan hissedilememesine rağmen etkileri sayesinde varlıklarının kabul edilmesi gibi, kâinattaki düzen, hareket ve yaratılışın da Allah'ın varlığına işaret eden deliller olduğu ifade edilmiştir. Böylece Allah'ın varlığının, duyuların ötesinde aklın ortaya koyduğu delillerle temellendirilebileceği savunulmuştur.²⁵² Bu görüşmeler neticesinde Sultan I. Melikşah, Bâtınîler'in inanç ve düşünce dünyasının mahiyetini Cürçânî aracılığıyla daha açık biçimde kavramıştır. Aktarılan bilgiler karşısında duyulanan Sultan I. Melikşah, Bâtınîler'i lanetlemiş ve yapılan açıklamalar sayesinde onların gerçek niyet ve yüzlerinin ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁵³

Sultan I. Melikşah, Bâtınîler'in ülkenin hem doğu hem de batı bölgelerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmasının ilerleyen süreçte ciddi bir tehdit oluşturacağını öngörerek bu meseleyi devletin resmî politikası hâline getirmiştir. Bu kapsamda Rûdbâr ve Alamut havzasından sorumlu olmak üzere Emîr Yoruntaş'ı (ö. 485/1092) 1091 yılında Alamut ve çevresindeki kaleleri ele geçirmekle görevlendirmiştir.²⁵⁴ Sultan I. Melikşah'ın aldığı bu kararın arkasında iki temel amaç bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, bölgeye yalnızca bir iktâ sahibi emîr göndermekten ziyade, söz konusu coğrafyada bozulan asayişin yeniden tesis etmektir. İkinci amaç ise Bâtınîler'e karşı

²⁵¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/261; Özaydın, "Hasan Sabbâh", 16/348; Marshall Goodwin Simms Hodgson, "Hasan-ı Sabbâh", çev. Süleyman Tülüçü, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 249.

²⁵² İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 172-173.

²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 173.

²⁵⁴ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 126; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 552; Sümer, "Selçuklular", 36/370.

etkili ve kararlı bir mücadele yürütebilecek yetkin bir kumandanı görevlendirme düşüncesi idi. Bu yönüyle alınan karar, dönemin şartları içerisinde yeterli ve yerinde bir tedbir olarak değerlendirilebilir. Çünkü Emîr Yoruntaş Alamut Kalesi'ni başarılı bir şekilde muhasara etmiş, Hasan Sabbâh'ın davetini icabet edenleri öldürmüş, mallarını yağmalamış, civardaki yakın kaleleri de takip altına almıştır.²⁵⁵

Emîr Yoruntaş'ın yürüttüğü kuşatma faaliyetleri karşısında Alamut Kalesi'nde yeterli erzakın bulunmaması, savunma şartlarını ciddi biçimde zorlaştırmıştır. Bu nedenle kale içinde tüketim en asgari seviyeye indirilmiş, ancak buna rağmen halk uzun süren açlık ve mahrumiyetle karşı karşıya kalmıştır. Kuşatmanın uzaması, kalede yaşayanlar açısından ağır sıkıntılı bir sürecin başlamasına yol açmıştır. İçlerinden ümitsiz bir halde kaleyi birkaç süvariye bırakıp göç etmeye niyetlenenler oldu. Bunun üzerine Hasan Sabbâh, cesaret verici süslü, parlak sözlerle kale halkını sakinleştirerek mukavemeti sağlamaya çalıştı. Hasan Sabbâh, kale halkına Halife Müstansır'dan aldığı emirleri hatırlatarak ve iman uğrunda verilen mücadelenin sonunda başarıya (makam-ı ikbal) ulaşacaklarını vurgulayarak onları moral ve motivasyon açısından desteklemiştir. Bu yaklaşım, kuşatma altındaki halkın dayanma gücünü artırmış ve Alamut'un olağanüstü bir direnç göstermesini sağlamıştır. Bu olağanüstü direniş sonrasında kale, "Beldetü'l-İkbâl" unvanıyla tanınmıştır.²⁵⁶ Kalenin düşmesine çok az kalmışken Emîr Yoruntaş'ın eceliyle aniden ölümü durumu tamamen Bâtınîler'in avantaja çevirdiği bir hadise oldu. Emîr Yoruntaş'ın ölümüyle birlikte Selçuklu askerleri geri çekilmiş ve kuşatma neticede kaldırılmıştır. Böylece Selçuklu tarafından yapılan tüm hazırlık ve girişimler etkisiz kalmıştır. Bu durum, Hasan Sabbâh'a Bâtınîliğin yayılmasını hızlandırmak ve faaliyetlerini daha etkin bir biçimde sürdürmek için elverişli bir fırsat sunmuştur.²⁵⁷

Emîr Yoruntaş'ın ölümü sonrası Bâtınîler'in faaliyetleri belirgin bir şekilde artmış ve davetlerine katılan yeni taraftarlar aracılığıyla özellikle Kuhistân ve Rûdbâr bölgelerinde güç kazanmaya başlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine Sultan I. Melikşah, Kuhistân bölgesindeki kaleleri ele geçirme görevini yürüten dâî Hüseyin Kâinî'yi

²⁵⁵ Abdulkadir Yuvalı, "Selçuklular Zamanında Batınîler'in Faâliyetleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi: Sosyal Bilimler* 3/2 (1989), 293; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 29; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyâseti*, 39.

²⁵⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 553; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 126; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 87.

²⁵⁷ Yuvalı, "Selçuklular Zamanında Batınîler'in Faâliyetleri", 293; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 30; Özeydin, "Hasan Sabbâh", 16/348.

etkisiz hâle getirmek amacıyla Emîr Koltaş'ı (ö. 495/1102) bölgeye sevk etmiştir. Alamut'ta bulunan Hasan Sabbâh'ın yakalanması için ise Emîr Arslantaş (ö. 493/1100) görevlendirilmiştir.²⁵⁸

Selçuklu ordusu, Emîr Arslantaş'ın komutası altında Alamut'a ulaşmıştır. Hasan Sabbâh'ın yanında yaklaşık 70 kişi bulunmakta olup, kalede erzak seviyeleri kritik düzeye gelmiştir. Bâtınîler, mevcut sınırlı kaynaklarını en asgari seviyede tüketerek kuşatma altındaki askerlerle direnmiş ve aktif savunma yapmışlardır. Emîr Arslantaş'ın kuvvetleri, bu direnişi kırmak amacıyla kaleyi adeta köşeye sıkıştırmıştır.²⁵⁹ Dihdâr Ebû Ali Erdistânî (ö. V./XI. yüzyılın sonu - VI./XII. yüzyılın başı) adlı Hasan Sabbâh'ın bir dâisi Kazvîn'e göç etmiş ve orada hayatına devam etmişti. Yöre halkından pek çoğu Dihdâr Ebû Ali Erdistânî davetine icabet etmişti. İsmâîlîliği, Talekan, Rey ve başka civarlardan gelen pek çok kişi de Kazvîn'e yerleşerek benimsemişti.²⁶⁰ Hasan Sabbâh son çare olarak Dihdâr Ebû Ali Erdistânî'den yardım çağrısında bulundu. Dâînin topladığı 300 kadar İsmâîli adamı gerekli erzak ve malzemeyle beraber Selçuklu kuşatmasını yararak Alamut'a girdiler ve Hasan Sabbâh'ın imdadına yetişmiş oldular. Takviye birliği ile güçlenen ve çevre bölge halkından destek gören Alamut'taki Bâtınîler, Şaban 485/Eylül-Ekim 1092 tarihinde düzenledikleri ani bir baskınla Emîr Arslantaş'ın ordusunu dağıtmışlardır. Baskın sonucunda ağır bir yenilgiye uğrayan Selçuklu askerleri, kuşatmayı sürdürme imkânı bulamayarak bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁶¹

Bu gelişmelerin ardından Bâtınîler'in etkisini ortadan kaldırmak amacıyla Sultan I. Melikşah, Kızıl Sarığ'ı (ö. 494/1101) görevlendirmiş ve emrine Horasan bölgesinin askerlerini vermiştir. Kızıl Sarığ, Bâtınîlerin kontrolündeki kaleleri ve hisarları tek tek zapt etmeye başlamıştır. Ancak Mü'mîn Âbâd civarında Dere Kalesi'ni ele geçirdiği sırada Sultan I. Melikşah'ın vefatı haberi, yürütülen harekâtı duraksatmış ve süreci sekteye uğratmıştır. Aynı şekilde Emîr Koltaş'ta Hüseyin

²⁵⁸ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 127; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 87.

²⁵⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 553; Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak (İstanbul: Doruk, 2005), 481.

²⁶⁰ İsmail Ay, "İsmâîlî Davasında Bir Politik Söylem Olarak Mustâ'li-Nizârî Ayrılığı Ve Nizârîliğin Doğuşu", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/1 (Temmuz 2023), 66.

²⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 552; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 87-88.

Kâinî'ye karşı muvaffak olacakken ölüm haberini duydu ve iki komutan da kuşatmalarına son verip muhasaradan vazgeçmek zorunda kaldılar.²⁶²

2.1.8. Sultan I. Melikşah ile Hasan Sabbâh Arasındaki Mektuplaşma ve Sâve'de Meydana Gelen Olaylar

Bâtınîler'in Selçuklu topraklarındaki muhtemel ilk cinayet ve faaliyet girişimleri, Alamut'un ele geçirilmesinden önce Sâve'de gerçekleşmiştir. Bu sırada on sekiz Bâtınî, bir bayram günü Sâve'de bir araya gelerek bayram namazı kılmıştır. Toplantının haberini alan beldenin emîri, şahısları dikkatle izledikten sonra yakalamış, kısa bir süre hapsetmiş ve yaptıkları incelemeler sonrasında serbest bırakmıştır. Bu olay, Bâtınîler'in Selçuklu coğrafyasındaki ilk örgütsel faaliyetinin kayda geçen örneğini oluşturmakta ve ilerideki faaliyetlerin habercisi niteliğindedir.²⁶³ Çok vakit aralamadan Bâtınîler, Sâveli olup İsfahan'da hayatını sürdüren bir müezzini kendi mezheplerine icabet etmesi konusunda çağrıda bulundular. Fakat kendisine gelen bu daveti müezzin kabul etmedi. Bunun üzerine müezzinin kendilerini açığa çıkarmak ve şikâyet etmesinden korktukları için onu öldürdüler. Bu olay kaynaklarda işlemiş oldukları ilk cinayet olarak geçmektedir. Nizâmülmülk olayı öğrenir öğrenmez suçluların derhal yakalanması yönünde emir vermiştir. "Tâhir" (ö. 484/1091) adlı marangoz ustası, söz konusu cinayetten sorumlu tutulmuş ve idam edilmiştir. Cenazesi ise ibret amacıyla sokak meydanlarında halka teşhir edilmiştir. Daha sonra Bâtınîler, Nizâmülmülk'ün öldürülmesi üzerine "Siz bizden bir marangozu öldürdünüz, biz de karşılığında Nizâmülmülk'ü öldürdük" ifadelerini kullanmışlardır.²⁶⁴ Bu tutum, Bâtınîler'in şiddet eylemlerini sadece intikam değil, aynı zamanda kendi itibarlarını ve prestijlerini koruma amacıyla gerçekleştirdiklerinin bir göstergesidir.

Sâve'de meydana gelen hadiseler sonrasında Sultan I. Melikşah, Hasan Sabbâh'a bir ihtar mektubu göndererek itaate çağırmış ve kendisine muhalefet etmemesini, âlimler ile idarecileri öldürme eylemlerini terk etmesini talep etmiştir. Hasan Sabbâh ise mektubu okuyan elçinin gözü önünde, emrindeki Bâtınî gençlerden birini işaret ederek "Kendini öldür" demiş ve genç, bıçağı çekerek boğazını kesmek

²⁶² Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 317; Daftary, *İsmaililer*, 482-483; Çağatay - Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi*, 88; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 553.

²⁶³ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/258; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 121; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 121; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 316.

²⁶⁴ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 121; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/258.

suretiyle hayatına son vermiştir. Ardından bir başka genci işaret ederek “Kendini at” demesi üzerine genç kaleden aşağı atlamış ve bedeni parçalanarak ölmüştür. Bu olayların ardından Hasan Sabbâh, elçiye dönerek “Bizzat Sultan I. Melikşah’a anlatsın, benim bir emrimle kendi canını feda etmeye hazır 20.000 kişi var” demiştir. Elçi, yaşananlar karşısında şaşkınlık ve hayret içinde oradan ayrılmıştır.²⁶⁵

İbn Kesîr de bu yaşanan olayı benzer şekilde anlatmıştır. Sultan I. Melikşah’ın mektuplarla beraber âlimlerin fetvâlarını da göndermiştir. Hasan Sabbâh, Sultan I. Melikşah’ın gönderdiği mektubu elçilerin huzurunda okuyunca “Sizlerden birini mevlasına elçi olarak göndermek istiyorum” dedi. Böyle deyince oradakilerin yüzü kendisine döndü. Hasan Sabbâh’ın emrini beklemeye koyuldular. Sonra çevresinde bulunan gençlerden birine: “Kendini öldür” dediğini ve gencin bıçağı alıp boğazını keserek öldüğünü bir başka gence de: “Kendini at” der demez gencin kaleden aşağı atlayarak paramparça olduğunu ve bunun üzerine Hasan Sabbâh’ın Sultan’ın elçisine dönerek: “İşte cevabım budur” dediğini belirtmiştir.²⁶⁶

Sultan I. Melikşah ile Hasan Sabbâh arasında gerçekleştiği aktarılan yazışmalar, sınırlı sayıdaki kaynaktan yer almakla birlikte dikkat çekici bir muhtevaya sahiptir. Bu mektuplarda Sultan I. Melikşah, Hasan Sabbâh’ı yeni bir din ihdas ederek faaliyetlerde bulunmakla suçlamıştır. Bununla beraber cahil kimseleri etrafında toplayarak Selçuklu Devleti’ne karşı isyana sevk ettiğini ve İslâm halifeleri ile Abbâsîler aleyhinde söylemler geliştirdiğini ifade etmiştir. Sultan I. Melikşah, Hasan Sabbâh’ı bu sapkın tutumdan vazgeçmeye ve İslâm’a dönmeye davet etmiştir. Aksi hâlde ise askerî müdahalede bulunarak kalesinin yıkılacağını ve kendilerinin ortadan kaldırılacağını açıkça bildirmiştir. Hasan Sabbâh da cevabın da gayet hürmetkâr ve saygılı ifadelerle başladığı mektubunda Müslüman olduğunu iddia ederek ancak gerçek halife olarak Fâtımî halifesini kabul edip bağlı bulunduğunu söyleyerek Abbasî halifesini haksızlıklarını ve fenalıklarından dolayı kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Abbasîler ona göre Hz. Muhammed’in soyundan gelenlere ve İslâm dinine karşı suç işlemişlerdir. Hasan Sabbâh, mektubunda geçmişte Nizâmülmülk ile yaşadığı anlaşmazlıklardan söz etmiş ve Sultan I. Melikşah’tan, kendi meseleleriyle ilgili olarak Nizâmülmülk ile istişarede bulunmamasını talep etmiştir. Diğer mektuplarda yer alan

²⁶⁵ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 316; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/310.

²⁶⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/310.

bilgiler büyük ölçüde benzer niteliktedir. Döneme ait metinler incelendiğinde, Hasan Sabbâh'ın Sultan'a yönelik saygı ve bağlılık ifadesi taşıyan methiye niteliğinde ifadeler kullanmıştır. Hasan Sabbâh, Nizâmülmülk ile kişisel bir husumeti bulunduğunu belirtmekle birlikte Sultan'a karşı herhangi bir olumsuz düşünce veya düşmanlık taşımadığını özellikle vurguladığı görülmektedir.²⁶⁷

2.1.9. Bâtınî Faaliyetler Bağlamında Nizâmülmülk'ün Katli

Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh ve müritlerini yalnızca İsmâilî inançlarına sahip olmaları nedeniyle değil, aynı zamanda Selçuklu düzenine karşı oluşturdukları potansiyel tehlike sebebiyle de büyük bir dikkat ve hoşnutsuzlukla izlemiş, faaliyetlerini adım adım takip ederek kontrol altında tutmaya çalışmıştır.²⁶⁸ Hasan Sabbâh ise Nizâmülmülk gözünde itibar kazanarak kendisini Sultan I. Melikşah'a bile takdim ettirmiştir. Ancak gözden düşmesinin etkisini aklından çıkarmayarak, kendisiyle her fırsatta mücadeleye hazır olan ve bu amaç doğrultusunda askeri hazırlıklar yapan veziri hile ve tuzakla ortadan kaldırmaya karar vermişti.²⁶⁹ Bu amaç doğrultusunda Deylemlî Ebû Tâhir-i Errânî (ö. 485/1092) isimli bir kişiyi görevlendirdi. Ramazan 485/14 Ekim 1092 gecesi Nihâvend civarındaki bir köye varan vezir, burada konaklamıştır. Kendisi, burayı Hz. Ömer döneminde sahabeden bir grubun öldürüldüğü yer olarak nitelendirmiştir. Kaynaklarda, söz konusu köyün Bîsütûn ile Kengaver yolu üzerinde, Sehne (Suhne) adında bir yer olduğu belirtilmektedir. Burada sûfî kılığına giren Ebû Tâhir-i Errânî, Nizâmülmülk'e bir dilekçe sunmak üzere yaklaşmış ve vezir kâğıdı almak için elini uzattığı anda hançerini göğsüne saplayarak onu ağır yaralamış, kısa süre sonra Nizâmülmülk hayatını kaybetmiştir. Bâtınî fedai, kaçmaya çalışmasına rağmen başarısız olmuş ve vezirin adamları tarafından derhal yakalanıp öldürülmüştür.²⁷⁰ Kaynaklarda aktarılan diğer bir rivayete göre: Nizâmülmülk, Alamut Kalesi'nin etrafını askerlerle muhasara altına

²⁶⁷ Mehmet Şerafeddin Yaltkaya, *Fâtımîler ve Hasan Sabbâh* (İstanbul: DİFM, 1926), 1/23; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 32-33; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 316.

²⁶⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 131; Muhammed Kocatürk, *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu İç Politikası* (İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 61.

²⁶⁹ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 33.

²⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 161-162; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 554-555; Akkuş, "Nizamü'l-Mülk Suikastinin Dönemin Kaynaklarına Yansımaları", 167; Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", 332; Daftary, *İsmaililer*, 482; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 485-486.

aldıktan sonra yolları kesti. Kuşatma sonrasında kaleden çıkan iki kişi, atlarının nal izlerinin ters yönlü olması nedeniyle hareketlerinin kale etrafında dolaştıklarının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu sırada Nizâmülmülk, hamamdan çıkarak mahfede oturmuş ve yemek yiyordu. Söz konusu kişilerden biri, başına gelen haksızlığı şikâyet yoluyla iletmek isteyen bir kişi kılığında vezirin sofrasına yaklaşmış ve burada bıçağıyla Nizâmülmülk'ü öldürmüştür. Olay yerinden kaçarken ayağı çadırın ipine takılıp yere düşmesi neticesinde Nizâmülmülk'ün adamlarınca derhal yakalanarak öldürüldü.²⁷¹

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün ölümüyle ilgili ortak kanaat, cinayeti işleyen kişinin Deylemlî Bâtınî bir genç fedai olduğudur. Ancak, suikastı azmettirenler konusunda fikir birliği bulunmamaktadır ve farklı ihtilaflar söz konusudur. Bu bağlamda Nizâmülmülk'e karşı kin ve nefret besleyen kişiler arasında Sultan I. Melikşah'ın eşi Terken Hatun da yer almaktadır. Terken Hatun, oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirmeyi hedeflemekteydi. Öte yandan Sultan I. Melikşah'ın diğer eşi Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk, aile içindeki en büyük oğul olarak Nizâmülmülk tarafından da destek görüyordu. Nizâmülmülk, Sultan I. Melikşah'ı Berkyaruk'u veliaht tayin etmeye ikna etmeye çalışırken, Terken Hatun ise oğlu Mahmud'un sultan olabilmesi için Tâcülmülk ile ittifak kurmaya karar vermiştir.²⁷²

Tâcülmülk, Sultan I. Melikşah nezdinde zamanla itibar kazanmış ve bu durum Nizâmülmülk'e karşı açık bir husumete dönüşmüştür. Nizâmülmülk'ün kurmuş olduğu idarî düzeni ortadan kaldırmak amacıyla Terken Hatun'la ittifak kuran Tâcülmülk, Sultan I. Melikşah'ı sürekli olarak Nizâmülmülk aleyhinde yönlendirmiştir. Tâcülmülk, Nizâmülmülk'ü eleştirerek hata ve kusurlarını ön plana çıkarmıştır. Bu söylemlerin etkisi altında kalan Sultan I. Melikşah, Nizâmülmülk'e: “Yönetime benimle ortak mısın ki vilayet ve ıkta'ları kendi evlâdına veriyor, benimle meşveret etmeksizin istediğin mülk üzerinde tasarrufta bulunuyorsun? İster misin önünden vezirlik divitini, başından sarığını almalarını emredeyim?” diye haber gönderdi. Nizâmülmülk: “Benim divitim (devat) ve senin tacın birbirine bağlıdır ve

²⁷¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/176-177; Türkan Dizer Karaosman, *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dış Politikası* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023) ((Tez No:559549)), 37; Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 34.

²⁷² Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 133-134; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 184-185.

senin emân'ındadır (sana emanettir). Ama ölüm fermanına (gelince), o da (istediğin gibi) olsun.”²⁷³ şeklindeki cevabına, anlatıcıların süslemeleri de ilave olunca Sultan'ın gazabı ve öfkesi daha artmış Nizâmülmülk'ü, Tâcülmülk'ün ellerine vermişti. O da Sultan I. Melikşah'ın haberi olmadan gizliden gizliye Bâtınîlerle anlaşmış ve vezir Nihâvend civarında göğsünden hançerlenerek öldürülmüştü.²⁷⁴ Kaynaklarda Sultan I. Melikşah'ın yaralı bir durumda iken veziri çadırında ziyaret ettiği sırada vezirin ona: “Ey Sultanım, ömründen çok az bir zaman kala vezirliğimden uzaklaştırsaydın da bana böyle yapılmasını emretmeseydin” demesi üzerine Sultan'ın da Kur'an'ı çıkarıp böyle bir emri vermediğine dair yemin ederek vezire: “Ben sana bunu nasıl revâ görebilirim, sen babam yerindesin ve devletimin bereketisin” dediği geçmektedir. Bunun üzerine veziri öldürme eyleminden Tâcülmülk sorumlu tutularak Nizâmülmülk'e bağlı Nizâmiye askerleri tarafından öldürülmüştür.²⁷⁵

Nizâmülmülk'ün ölümünden kısa bir süre sonra, 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 tarihinde Sultan I. Melikşah da vefat etmiştir. Kaynaklarda Melikşah'ın ölüm şekliyle ilgili farklı rivayetler bulunsa da en güçlü iddia, sultanın av etinden zehirlendiğidir. Bunun yanı sıra Halife Muktedî Biemrillâh, Terken Hatun veya en uzak ihtimal olarak Nizâmülmülk'ün adamları tarafından öldürüldüğü yönünde rivayetler de mevcuttur.²⁷⁶

Sultan I. Melikşah döneminde Bâtınî konusunda genel olarak şu değerlendirmeye ulaşmak mümkündür: Sultan I. Melikşah Bâtınî hareketine karşı yürütülen mücadelenin Selçuklu yönetimi tarafından önemli bir devlet meselesi olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ndeki faaliyetleri karşısında Selçuklu idaresi çeşitli askerî tedbirlere başvurmuş, kalenin kuşatılması ve Bâtınî faaliyetlerinin sınırlandırılması amacıyla farklı komutanlar görevlendirilmiştir. Bununla birlikte, kuşatmaların uzun süre devam etmesine rağmen kesin bir sonucun elde edilemediği anlaşılmaktadır. Bâtınîlerin sadece askerî güçle değil, güçlü bir teşkilatlanma ve davet faaliyetiyle de varlıklarını sürdürmeye

²⁷³ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, 1/130-131; Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 134.

²⁷⁴ Fazlullâh, *Selçuklu Devleti*, 133-134; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 131; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 185.

²⁷⁵ İbnü 'l- Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Bugyetü 't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982), 57; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 186.

²⁷⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi 't-Tarih*, 10/181; Ali Sevim, “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, *Belleten* 69/255 (Ağustos 2005), 537; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 189; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133.

çalışmışlardır. Hasan Sabbâh'ın taraftarları üzerindeki etkisi ve farklı bölgelerden destek sağlayabilmesi, hareketin devamlılığında önemli bir rol oynamıştır. Buna karşılık Selçuklu yönetiminin gerçekleştirdiği askerî harekâtlar zaman zaman başarılar elde etmiş olsa da çeşitli sebeplerle kalıcı bir neticeye ulaşamamıştır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Melikşah döneminde Bâtınîlere karşı yoğun bir mücadele yürütüldüğü, ancak hareketin sahip olduğu teşkilat yapısı ve mevcut şartlar sebebiyle bu mücadelenin kesin olarak sonuçlandırılmadığı görülmektedir.

2.2. Karmatîlik Hareketi

Selçukluların mücadele etmek durumunda kaldığı Şîî menşeli hareketlerden biri Karmatîliktir. Bâtınîlik kadar geniş bir bölgeye yayılmamış ve kitlesel bir yapı arz etmemişlerdir. Karmatîler yürüttükleri bazı faaliyetlerle Sünnîliğin siyasî ve dinî liderleri durumundaki Abbâsî Halîfeliği ile Selçuklu Devleti'ni ciddi sorunlar yaşatmışlardır. Bu hareket, özellikle merkezi otoriteyi hedef alan faaliyetleri dönemin siyasî istikrarını bozan unsurlar arasında gösterilmektedir. Karmatî hareketinin ortaya çıktığı Kûfe ile Basra arasındaki bölge, Arap, Sudan ve Nebat kökenli toplulukların hayatına devam ettiği, nüfusunun büyük ölçüde fakir tabakadan oluşturduğu bölgedir. İsmâiliyye fırkasının önemli liderlerinden Abdullah b. Meymûn'un (ö. III./IX. yüzyıl) 874 yılında ölmesinin ardından, onun öğrencisi ve etkin bir davetçi olan Hamdan Karmat(ö. 293/906), bu bölgede kendi adıyla anılan davet faaliyetlerini girişmiştir. Hamdan Karmat, Kûfe yakınlarında bir merkez inşa ederek burayı davet ve propaganda faaliyetlerinin odağı hâline getirmeyi başarmıştır. Bölgedeki ekonomik yoksulluk ve sosyal yapının bozulmuş olmasını fırsat bilen Karmatîler, kısa süre içerisinde mal ve kadın ortaklığı esasına dayalı bir örgütlenme meydana getirmiştir.²⁷⁷

Oval Adası'nın Karmatîlerin kontrolünden kaybetmesi sonrası, Bahreyn Karmatîlerini siyasî ve askerî açıdan sıkıntılı günler yaşamıştır. Bölgedeki Sünnî halk, bu bağlamda Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu idaresiyle irtibata geçerek yardım isteklerini iletmışler. Yaşanan bu olaylar, Karmatîlerin art arda yenilgilerle sonuçlanacak askerî seferler sürecinin başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim 1069 yılında Abdulkays kabilesinin reisi Abdullah b. Ali el-Uyûnî (ö. 520/1126), Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu'dan resmî olarak yardım talebinde bulunmuştur. Söz konusu talebi olumlu

²⁷⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 528; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 1/297-298.

karşılayan Melikşah, bölgede Karmatî hâkimiyetini sona erdirmek gayesiyle askerî kuvvet sevk etme kararı almıştır. Böylece Karmatîlerin ardı ardına mağlup edilerek bölgedeki siyasî ve askerî güçlerinin sona erdirecek dönem başlamıştır.²⁷⁸

2.2.1. Kîçkine'nin Seferi

1075 yılında Yahyâ b. Abbas (ö. 470/1077), Katîf ve Oval Adası'nın hâkimi konumunda bulunmaktaydı. Katîf halkı, bir yolunu bularak Sultan I. Melikşah'ın mabeyincisi Kîçkine(ö. 485/1092) ile iletişime geçerek, Sultan'ın emîrleri Yahyâ b. Abbas'a askerî destek vermesi hâlinde Ahsâ'nın Karmatîlerin elinden alınacağını, bölgede Sünnî hutbe okutulacağını ve her yıl düzenli bir şekilde vergi ödeneceğini bildirmiştir.²⁷⁹ Kîçkine, Yahyâ b. Abbas ile görüşerek gerekli güvenceleri aldıktan sonra Sultan I. Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk'ün iznini almış ve söz konusu bölgenin fethedilmesine yönelik hazırlık çalışmalarına başlamıştır. Selçuklulardan yardım istediğinde bulunan Katîflilerin temsilcisi Bağdat'a gelerek, o sırada Bağdat şahnesi olan Sâdü'd-Devle Gevherâyin (ö. 493/1100) ile görüşmüş ve onun desteğini sağlamıştır. Gevherâyin, sefere fiilen katılmamakla beraber manevî destek sağlamak ve Arap kabilelerinden gelebilecek muhtemel zararları önlemek gayesiyle Basra'da kalarak seferin gerçekleşmesini kolaylaştırmayı üstlenmiştir. Oluşturulan Arap kuvvetleri ile İsfahan'dan gelen Kîçkine, Vâsıt'ta birleşerek sefer planlarını üzerine görüşme yapmışlar. Yapılan anlaşmaya göre ele geçirilecek ganimetlerden on birde birer hisse Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu Sultanı'na, on birde bir hisse aralarında paylaşılacak üzere Nizâmülmülk ve Sâdü'd-Devle'ye, geri kalan sekiz hisse ise Kîçkine ve diğer kuvvetlere tahsis edilmiştir.²⁸⁰ Topladığı askeri birliklerle harekete geçen Kîçkine, çölün geçişi esnasında Kays ve Kubaş kabilelerinin saldırısına maruz kalmıştır. Bu tehdidi engelledikten sonra Kîçkine söz konusu kabileleri mağlup ederek mallarını ele geçirmiş, kadın ve çocuklarını esir almıştır. Daha sonra elde edilen esirler ile ganimetleri iade etmek suretiyle bu kabilelerin dostluğunu ve Karmatîlere karşı desteklerini sağlamış, seferin tamamlanmasının ardından ganimetten pay verileceğini dair söz vermiştir. Kîçkine'nin emrindeki kuvvetlerle Katîf'e ulaşması, Yahyâ b. Abbas tarafından olumlu karşılanmamıştır. Zira Yahyâ b. Abbas, Sultan'ın kendisine

²⁷⁸ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 242.

²⁷⁹ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", *BELLETEN* 24/94 (Nisan 1960), 210.

²⁸⁰ Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", 211-212.

doğrudan askerî destek göndereceğini ve Karmatîlere karşı yürütülecek seferin kendi komutası altında gerçekleştirileceğini düşünmekteydi. Kîçkine'nin bölgeye gelişle nüfuzunun zayıflayacağı düşüncesine varması üzerine taraflar arasında çatışmalar meydana gelmiş ve kan dökülmüştür. Kîçkine karşısında başarılı olamayacağını anlayan Yahyâ b. Abbas savaş stratejisi uygulayarak, Kays ve Kubaş kabilelerini tahrik ederek Kîçkine'nin kuvvetlerine saldırmalarını, erzak ve ağırlıklarını yağmalamalarını başarmıştır. İki kuvvet arasında kalan Kîçkine, yenilgiye uğrayarak 1076 yılında yanındakilerle birlikte Basra'ya geri çekilmek durumunda kalmıştır. Kîçkine'nin bu seferi, Bedevî unsurların ve nüfuz mücadelesi içindeki Arap kabile reislerinin tutumları sebebiyle amaçlanan sonuca ulaşamamıştır.²⁸¹

2.2.2. Artuk Bey'in Karmatî Hareketine Yönelik Askerî Faaliyetleri

Kîçkine'nin başarısız seferinin akabinde, bölgede uzun yıllar boyunca Karmatîlere karşı bir başına mücadele eden Abdullah b. Ali el-Uyûnî (ö. 520/1126 civarı), 1076 yılında Sultan I. Melikşah'a müracaat ederek yürüttüğü faaliyetleri ayrıntılı biçimde bildirdi. El-Uyûnî, kendisine yeterli askerî yardım verilmesi hâlinde Ahsa ve Bahreyn bölgelerini Karmatî hâkimiyetinden kurtararak Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutacağını belirtmiştir. Kîçkine'nin uğradığı yenilginin intikamını almak ve Karmatîlere kesin bir darbe indirmek isteyen Sultan I. Melikşah, bu doğrultuda Hulvân (Luristan) bölgesi iktâ olarak kendisine tahsis edilmiş olan deneyimli komutan Artuk Bey'i (ö. 484/1091) Karmatîlerin tedibiyle görevlendirmiştir. Artuk Bey, emrindeki Türkmen kuvvetleriyle Hulvân'a geldikten sonra yaklaşık 7.000 kişilik bir askerî birlikle buradan Katîf istikametine doğru hareket etmiştir.²⁸²

Artuk Bey, sefer öncesinde ordusunun çöl şartlarına hazırlanması gayesiyle Basra'ya uğramış ve bu süre zarfında askerlerin şehir dışında yağmaya girişmesi halkın şehre kapanmasına neden olmuştur. Su sıkıntısının baş göstermesi üzerine şehrin önde gelenleri Artuk Bey'e bir mektup göndermiştir. Artuk Bey de yağma amacının olmadığını, ancak Ahsa seferi için belirli miktarda binek hayvanı, erzak ve

²⁸¹ Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", 213-216; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 50-52.

²⁸² Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihîl-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 18-19; Sevim, *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 52-53.

para talep ettiğini belirtmiştir. Taleplerin karşılanması ardından Artuk Bey, Ocak 1077’de seferine başlamıştır. Artuk Bey’in yaklaşması üzerine Katîf Emîri Yahyâ b. Abbas şehirden kaçarak Oval Adası’na sığınmıştır. Bu gelişmeler üzerine Katîf kolaylıkla bir direniş olmadan ele geçirilmiştir. Burada uzun süre kalmayan Artuk Bey, Ahsâ’ya yüzünü çevirmiş, şehri yağmalamış ve kaleye çekilen Karmatîlerle iletişime geçmiştir. Karmatîler, para ödemeyi ve hutbeyi Selçuklu Sultanı ile Abbâsî Halifesi adına okutmayı teklif ederek barış istediğinde bulunmuşlardır. Bu çerçevede kuşatmanın geçici olarak kaldırılması karşılığında rehine vermişlerdir. Anlaşma şartları nedeniyle muhasaranın kaldırılmasını fırsat bilen Karmatîler, gizli erzak depolarındaki tahılları kaleye taşıyarak yeniden direnişe geçmişlerdir. Bu hileyi fark eden Artuk Bey, kuşatmaya kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak bölge şartlarının elverişsizliği ve Türkmenlerin aşırı sıcaklara güç getirememesi nedeniyle seferi bitiremeden yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Artuk Bey, Karmatîlerle mücadele eden Abdullah b. Ali el-Uyûnî ile anlaşarak Alpkuş’u (ö. 470/ 1077?) 200 Türkmenle birlikte bölgede bırakmış, seferi daha sonra tamamlamak üzere Basra’ya dönmüştür.²⁸³

1077 yılında Ahsâ’dan Bağdat’a Artuk Bey tarafından bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta Artuk Bey, Karmatîlerin hâkimiyetinde bulunan bölgeleri ele geçirdiğini ve önemli miktarda ganimet elde ettiğini haber vermiştir. Bu gelişmenin akabinde Artuk Bey bizzat Bağdat’a gelerek Halife Muktedî Biemrillâh’ın huzuruna çıkmış, gerçekleştirilen askerî faaliyetler hakkında detaylı bilgi vermiş ve yeniden Ahsâ’ya dönerek bölgeyi kesin olarak hâkimiyet altına alma amacıyla olduğunu iletmiştir. Artuk Bey’in Karmatîlere karşı yürüttüğü bu mücadeleden son derece memnun kalan Halîfe, kendisine duyduğu memnuniyet ve takdiri göstermek amacıyla, huzurunda okunmak üzere bir tevkî yazılmasını emretmiştir.²⁸⁴ Hazırlanan tevkînin Artuk Bey’in huzurunda okunmasının ardından Artuk Bey ayağa kalkarak yere kapanmış, böylece Halîfe’ye teşekkür ve bağlılığını iletmiş, sonrasında huzurdan ayrılmıştır. Halîfe, Artuk Bey’e duyduğu memnuniyetin bir göstergesi olarak ayrıca bir at, bir hil’at ve altın süslemeli bir eyer hediye takdim etmiştir.²⁸⁵

²⁸³ Sevim, *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 53-55; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 28.

²⁸⁴ Sevim, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, 219-220; Sevim, “Sıbt İbnül-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”, 28.

²⁸⁵ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 29; Sevim, “Sıbt İbnül-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”, 28.

Artuk Bey, Halife tarafından verilen hediyeleri aldıktan sonra Vâsıt yolu üzerinden Basra'ya ilerlemiştir. Bu sırada kardeşi Alpkuş'tan aldığı mektupta, Karmatîlerle birlik olan Ezd ve Âmir-Rebia kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen askerî harekât ve bu güçlerin bozguna uğratılması hakkında bilgi edinmiştir. Savaşın ardından Karmatî ileri gelenleriyle barış yapılmış, ancak Abdullah bin Ali'nin (ö. VI./XII. yüzyılın ilk çeyreği) Türkmenlere karşı olumsuz tutumu ve ganimetlerin paylaşımında adaletsiz davranması Alpkuş ile arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Nitekim Abdullah, Alpkuş'u hapse attırarak öldürtmüştür. Bunun üzerine Artuk Bey, kardeşinin intikamını almak amacıyla 2000 kişilik bir kuvvetle Ahsa üzerine yürümüş, Abdullah'ı sığındığı kalede kuşatma altına almıştır. Kuşatma, Abdullah'ın oğlunu rehin vermesi şartıyla kaldırılmış ve Artuk Bey 1078 yılında Ahsâ'dan ayrılmıştır. Ardından yönetim bölgesi olan Hulvan'a dönen Artuk Bey, Sultan I. Melikşah'a Karmatî seferine dair ayrıntılı bilgi arz etmiştir.²⁸⁶

Karmatîlere karşı düzenlenen ilk askerî harekât, Kiçkine'nin önderliğinde gerçekleşmiştir. Ancak Arap unsurların oyunları yüzünden bu sefer başarıya ulaşamamıştır. Buna karşılık Selçuklu Devleti'nin tecrübeli komutanlarından Artuk Bey tarafından düzenlenen ikinci Karmatî seferi sonucunda kesin bir başarı elde edilmiş ve uzun yıllar boyunca bölge için ciddi bir tehdit oluşturan Karmatîlerin varlığı büyük ölçüde sona erdirilmiştir. Sünnî İslâm dünyasının siyasî ve askerî bakımdan koruyuculuğunu üstlenen Selçuklular, Sünnîliğe muhalif hareketlerin bölgede etkinlik kazanmasının önüne geçmiştir. Bu bağlamda Karmatîler, aynı Bâtınîler gibi toplumsal düzeni bozan ve anarşik eylemler yürüttüklerinden dolayı Selçuklu müdahalesiyle etkisiz hâle getirilmiştir. Böylece Doğu İslâm coğrafyasında faaliyet gösteren Bâtınî hareketlerden sonra, Güney bölgelerinde ortaya çıkan bir diğer Şîi kaynaklı oluşum olan Karmatîlik de siyasî ve askerî bakımdan tasfiye edilmiştir.²⁸⁷ Bu gelişme, Selçuklu Devleti'nin yalnızca mevcut bir askerî tehdidi ortadan kaldırmakla yetinmediğini, aynı zamanda devlet düzenini ve merkezî otoriteyi zedeleyen unsurlara karşı güçlü ve kalıcı bir caydırıcılık oluşturma hedefi güttüğünü göstermektedir. Karmatî hareketinin etkisiz hâle getirilmesi, Selçuklu idaresinin bölgesel güvenliği

²⁸⁶ Sevim, *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 57-58; Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", 221-224.

²⁸⁷ Sevim, *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 58; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 246.

temin etme konusundaki kararlılığını ortaya koyarken, devlet otoritesine meydan okuyan yapıların uzun vadede varlıklarını sürdüremeyeceklerini de açık biçimde ortaya koymuştur. Bu süreçte Artuk Bey'in askerî başarıları, Selçuklu Devleti'nin sahadaki hâkimiyetini pekiştiren ve benzer hareketler üzerinde psikolojik üstünlük sağlayan belirleyici bir unsur olmuştur.

2.3. İmâmiyye

İmâmiyye (İsnâaşeriyye) Şîası ile Selçuklular arasındaki ilişkilere bakıldığında, Selçuklu yönetiminin bu gruba karşı tamamen hoşgörülü davrandığını söylemek pek mümkün değildir. Zira İmâmiyye anlayışına göre Abbasi halifesi meşru kabul edilmemekte, aynı şekilde halifenin tasdik ettiği sultanların da meşruiyeti reddedilmektedir. Bu düşünce doğrultusunda hareket eden bazı Şii gruplar, siyasi hedeflerle zaman zaman hem Abbasi hem de Selçuklu yönetimine karşı ayaklanmışlardır. Ancak Selçuklular, açık bir tehdit söz konusu olmadığı ve siyasi bağlılık korunduğu sürece bu gruplara karşı daha dengeli bir politika izlemeyi tercih etmiştir.²⁸⁸

Sultan I. Melikşah dönemi içerisinde meydana gelen bazı çatışmalar gerçekleşmiştir. 478/1085 yılında Kerh bölgesi halkı ile Bağdat'ın diğer kesimleri arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Bu olaylar sırasında Nehrû'd-Deccâc üzerindeki Acur Geçidi (Derbû'l-Acûr) ve civarı tahrip edilerek ateşe verilmiştir. Gelişmeler üzerine Vezir Ebû Şücâ (ö. 488/1095), bir askerî birlik göndererek kan dökülmesini önlemeye çalışmış, fakat bu müdahale olayların yatışmasını sağlamamış ve çatışmalar daha da şiddetlenmiştir.²⁸⁹ Bir sene sonra 479/1086 yılının Muharrem ayında (Nisan–Mayıs), Kerh ile Bâbu'l-Basra halkı arasında meydana gelen olaylar ciddi can kayıplarına yol açmıştır. Bu olaylarda kâtip ve kadı Ebû'l-Hasan b. Kadı Ebû'l-Hüseyn b. el-Garîk el-Hâşimî(ö. 479/1086 veya 481/1088) de hayatını kaybetmiştir. Ok isabet etmesi sonucu vefat eden Ebû'l-Hasan'ın yerine, hatiplik görevini oğlu Şerîf Ebû Temmâm (ö. 503/1110) devralmıştır. Bu dönemde Bağdat'ta bulunan Amîd Kemâlülmülk ed-Dihistânî (ö. 487/1094), askerî birlikleriyle birlikte el-Kantaratû'l-atîka'ya (Eski Köprü) giderek Kerhlilere destek olmuştur. Ancak Şevval ayında (Ocak 1087) taraflar arasında yeniden çatışmalar patlak vermiştir. Hacıların Bâbu'l-Basra

²⁸⁸ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 164.

²⁸⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/133.

halkına destek vermesiyle Kerhliler mağlup edilmiş ve çatışmalar Derbû'l-Lü'lü' (İnci Geçidi)'ne kadar yayılmıştır. Bu süreçte Kerh halkı ciddi bir yıkım tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Sonrasında Ebû'l-Hasan b. Bergûs el-Alevî'nin (fl. V./XI. yüzyılın son çeyreği) girişimiyle Sünnî muhafız kuvvetlerinin kumandanından af talep edilmiş, bu talebin kabul edilmesiyle askerler geri çekilmiş ve olaylar sona erdirilmiştir.²⁹⁰

480/1087 yılına gelindiğinde Kerh halkı ile Bağdat'ın diğer mahalleleri arasında yeniden çatışmalar patlak vermiş ve bu süreçte birçok kişi hayatını kaybetmiştir.²⁹¹ Bunu takip eden 481/1088 yılında ise Bağdat'ta Râfîzîler ile Sünnîler arasında geniş çaplı bir mücadele yaşanmış, olaylar kısa sürede büyüyerek şehrin genelini etkileyen bir hâl almıştır.²⁹²

482/1089 yılının Safer ayında (Nisan–Mayıs), Bâbu'l-Basra halkı Kerh'e ani bir baskın düzenlemiş ve bu olayda bir kişi hayatını kaybederken bir kişi de yaralanmıştır. Bunun üzerine Kerhliler çarşıları kapatmış, mushafları ortadan kaldırmış ve kanlı elbiselerle birlikte Amîd Kemâlû'l-Mülk Ebû'l-Feth ed-Dihistânî'ye başvurarak yardım talep etmişlerdir. Amîd, Nakîb Tarrâd b. Muhammed'i (ö. 491/1098) görevlendirerek suçluların yakalanmasını istemiştir. Tarrâd'ın Emir Bozan'ın (ö. 487/1094) İbnü'l-Mansûr köşküne gitmesi üzerine Bozan onu sorgulamış ve gözaltına almıştır. Halifenin müdahalesiyle Tarrâd'ın resmî konumu hatırlatılmış, bunun üzerine Bozan onu serbest bırakıp özür dilemiştir. Amîd Kemâlû'l-Mülk bir süre için olayları kontrol altına almayı başarmışsa da onun Sultan'ın yanına gitmesinin ardından şehirdeki karışıklıklar yeniden alevlenmiş ve can kayıpları yaşanmaya devam etmiştir.²⁹³

Melikşah'ın vefatını takip eden dönemde, 486/1093 yılında Kerhliler ile Bâbu'l-Basra halkı arasında yeniden gerginlikler ortaya çıkmıştır. Söz konusu karışıklıkların giderilmesinde Amîd el-Ağarr Ebû'l-Mehâsin ed-Dihistânî'nin (ö. 487/1094) önemli rol oynadığı görülmektedir.²⁹⁴ 488/1094 yılında ise Kerh'te yaşayan Râfîzîler ile Sünnîler arasında bir uzlaşma sağlanmıştır. Bununla birlikte bu uzlaşma kalıcı

²⁹⁰ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/142-143.

²⁹¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/147.

²⁹² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/270.

²⁹³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/271; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/153.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/286; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/193.

olmamış, taraflar zaman zaman yeniden çatışmalara girmiş ve karşılıklı olarak birbirleri aleyhinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁹⁵

Sultan I. Melikşah sadece askeri faaliyetleri önem vermezdi. Bununla beraber Musul ve Cezîre bölgelerinin yönetimini Ukaylîlerin başına geçen İbrahim b. Kureyş'e (ö. 486/1093) devretmiştir. Ayrıca Şerefuddevle Müslim b. Kureyş'in eşi olan halası Safiyye Hatun'u (ö. 485/1092) onunla evlendirerek siyasi ilişkileri pekiştirmiştir. Bunun yanında Müslim'in oğlu Muhammed'i (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği), süt kardeşi konumunda olan kız kardeşiyle evlendirmiş ve Rahbe, Rakka, Harran ile Nümeyroğullarının yaşadığı bölgeleri onun idaresine vermiştir.²⁹⁶

Şîîlerle yaşanan gerilimlerde çoğu zaman ilk adımı atan tarafın Hanbelîler olduğu anlaşılmaktadır. Hilafet merkezinde güçlü oldukları dönemlerde bu çatışmaların süreklilik kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte Selçukluların ve halifelerin desteğiyle kurulan Nizâmîye medreseleri sayesinde Eş'arîlerin Bağdat'ta ön plana çıkması, mevcut dengeyi değiştirmiştir. Artık Hanbelîlerin karşısında sadece Şîîler değil, aynı zamanda Ehl-i Sünnet'i temsil etme iddiasında bulunan ve güçlü ilmî temellere sahip bir Eş'arî yapı bulunmaktadır. Bu durum, Eş'arîlerin şehirde daha etkin hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle Hanbelîlerin zayıflayan konumu, Şîîlerle olan çatışmaların da azalmasına yol açmıştır. 488/1095 yılından itibaren ciddi bir çatışma kaydının bulunmaması bu durumu desteklemektedir. Neticede Eş'arîlerin daha ılımlı yaklaşımı, Sünnî itikadın savunulmasını sürdürmüş, ancak önceki dönemde görülen sert çatışma ortamı büyük ölçüde sona ermiştir.²⁹⁷

Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde İmâmîlere karşı belirgin şekilde sert bir politika izlenmiş, bu kesim genellikle resmî görevlerden uzak tutulmuştur. Buna karşılık Melikşah'ın son dönemlerinde söz konusu politikanın değiştiği ve Şîî unsurların devlet yönetiminde daha görünür hâle geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk, önceki dönemlerden farklı olarak Melikşah zamanında artan bu etkinliği, eleştirel ve sitem içeren ifadelerle Sultan'a iletmiştir.²⁹⁸

²⁹⁵ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/293.

²⁹⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/143; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010) (Tez No:264969), 153.

²⁹⁷ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 95.

²⁹⁸ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 98-99.

Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak döneminde hükümdarlık yapan Sultan I. Melikşah, 1087 yılında Bağdat'a geldiğinde çeşitli dinî şahsiyetlerin kabirlerini ziyaret etmiştir. Bu kapsamda Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi Sünnî mezheplerin önde gelen temsilcilerinin yanı sıra, "Meşhedeyn" olarak bilinen Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in kabirlerini ve ayrıca yedinci imam kabul edilen Mûsâ Kâzım'ın kabrini de ziyaret etmiştir. Melikşah'ın ziyaret ettiği Mûsâ Kâzım Türbesi, Bağdat'ta bulunan önemli Şîî ziyaret merkezlerinden biri olup, her yıl çok sayıda ziyaretçiye kendine çekmektedir.²⁹⁹

Sultan I. Melikşah'ın Şîîlerin kutsal kabul ettiği şahsiyetlere karşı saygılı bir tutum sergilediği görülmektedir. Nitekim kardeşi Tekiş (ö. 492/1099) ile yürüttüğü sefer sırasında Tûs şehrine ulaştığında, sekizinci imam kabul edilen Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın (ö. 203/818) türbesini ziyaret etmiştir. Nizâmülmülk de bu ziyarette Sultan'a eşlik etmiş, türbede birlikte ibadet edip dua etmişlerdir. Ayrıca Şîîlere yönelik bazı mali yardımların da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar, Selçuklu yönetiminin mutedil Şîîlere karşı tamamen dışlayıcı bir politika izlemediğini, aksine kamu düzenini tehdit etmedikleri sürece zaman zaman ılımlı bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.³⁰⁰

Nizâmülmülk'ün çevresindeki şairler arasında, onu övgüyle anan Ebû Tâlib Ali b. Hasan el-Alevî (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) isimli bir Şîî şairin de yer alması, Selçuklu yönetimi ile ılımlı Şîî gruplar arasında ciddi bir gerilim bulunmadığını gösteren önemli örneklerden biridir.³⁰¹

Selçuklu Devleti'nde görevlendirilecek kişilerin mezhepsel aidiyetleri, sultanlar açısından dikkate alınan önemli bir kriter olmuştur. Müfrit Şîîlere karşı bu alanda herhangi bir hoşgörü gösterilmezken, mutedil Şîîler için daha farklı bir yaklaşım benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu durumun somut örneklerinden biri, Mecdülmülk Ebû'l-Fadl Es'ad b. Muhammed'in (ö. 492/1098) devlet kademelerinde üst düzey bir görev üstlenerek Sultan I. Melikşah ile Nizâmülmülk arasında elçilik yapabilmiş olmasıdır.³⁰²

Melikşah'ın, kızı Salkım Hatun'u (ö. 540/1145 civarı) Şîî Mazenderan meliki Sipehbud Ali (ö. VI./XII. yüzyılın ikinci çeyreği) ile evlendirmesi, Selçukluların Sünnî

²⁹⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/141-142; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 165.

³⁰⁰ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/23; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 166.

³⁰¹ Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/19; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 167.

³⁰² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 166; Arkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, 108.

politikayı güçlendirmeye çalışırken mutedil Şîî gruplara karşı tamamen dışlayıcı bir tutum izlemediğini ortaya koymaktadır. Nitekim Sipehbud Ali'nin kardeşi Kârin'in (ö. VI./XII. yüzyılın ilk çeyreği) de Sultan Muhammed Tapar'ın (ö. 511/ 1118) kızıyla evlendiği yönünde rivayetler bulunmaktadır.³⁰³

Selçukluların müfrit Şîî hareketlere karşı sert bir tutum izlediği, buna karşılık mutedil Şîîlere daha ılımlı yaklaştığı görülmektedir. Müfrit gruplarla mücadele edilirken, mutedil Şîîlerle herhangi bir ayırım gözetilmemiş ve bu kesimlerle Sünnîlere benzer düzeyde olumlu ilişkiler sürdürülmüştür.³⁰⁴

2.3.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren İmâmiyye Âlimleri

İmâmiyye mezhebinin önemli simalarından biri olan Cafer b. Muhammed b. Ahmed b. el-Abbâs el-Absî (ö. 475/1082?), Ebû Abdullah d-Dûryestî er-Râzî adıyla bilinmektedir. 380 (990) yılında Rey'e bağlı Dûryest köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda ed-Dûryestî er-Râzî için güvenilir, adil ve saygın bir alim olduğu belirtilmiştir. Ayrıca "yüce şeyh" gibi ifadelerle anılmıştır. İlmî hayatına babasının yanında başlamıştır. Daha sonra ilmî tahsilini geliştirmek üzere Bağdat'a giderek Şeyh el-Müfid (ö. 413/1022) ve Şerîf el-Murtazâ'dan (ö. 436/1044) ders almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra memleketine dönerek hadis öğretimiyle meşgul olmuştur. Dûryestî, İmâmiyye geleneğinde önemli bir âlim olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Vezir Nizâmülmülk'ün Rey'den Dûryest'e giderek kendisinden hadis dinlediği, onun sahabe faziletlerine dair kasideler kaleme aldığı da rivayet edilmektedir. Ayrıca *Câmiu'l-Ahbâr* ve *Sâkıbü'l-Menâkıb* adlı eserlerden hareketle hicrî 473 yılına kadar hayatta olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁵ Ebû Abdullah ed-Dûryestî er-Râzî, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde İmâmiyye geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Şeyh el-Müfid ve Şerîf el-Murtazâ gibi İmâmiyye'nin önde gelen âlimlerinden eğitim alması, onun mezhep içerisindeki ilmî konumunu güçlendirmiştir. Özellikle İmâmiyye inancını konu alan eserler kaleme alması ve Zeydiyye'ye reddiye yazması, dönemin mezhepler arası fikrî tartışmalarında aktif bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu yönüyle ed-Dûryestî, Selçuklu döneminde

³⁰³ Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 326.

³⁰⁴ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 168.

³⁰⁵ Âgâ Büzürg Muhammed Muhsin Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Sîa* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1430/2009), 2/43-44; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, 216-217.

İmâmiyye düşüncesinin korunması ve aktarılmasına katkı sağlayan önemli âlimlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

İmâmiyye mezhebinin önde gelen fakihlerinden biride Ebu'l-Kasım et-Trablusî(ö. 481 /1088), İbnü'l-Berrâc ismiyle tanınmaktadır. 400 (1010) yılı civarında doğduğu kabul edilen âlim, ilmî hayatının ilk döneminde Bağdat'ta bulunarak Şerîf el-Murtazâ'nın ders halkasında yetişmiştir. Murtazâ'nın vefatından sonra ise Şeyh et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) ilmî çevresinde devam ederek eğitimini sürdürmüştür. Sonraki süreçte Trablus'a kadı olarak atanan İbnü'l-Berrâc, bu bölgede hem yargı görevini yürütmüş hem de ilmî dersler vererek etkili bir ilim çevresi oluşturmuştur. İbnü'l-Berrâc, 481 (1088) yılında Trablus'ta vefat etmiştir. Vefatının ardından Kadı'nın odasına (hücreye) defnedilmiştir.³⁰⁶ İbnü'l-Berrâc, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde İmâmiyye mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Şerîf el-Murtazâ ve Şeyh et-Tûsî gibi İmâmiyye'nin önemli âlimlerinden eğitim alması, mezhep içerisindeki ilmî otoritesinin oluşmasında etkili olmuştur. Trablus'ta kadılık görevini yürütürken aynı zamanda ilmî faaliyetlerini sürdürmesi, İmâmiyye düşüncesinin bölgesel düzeyde yayılmasına ve kurumsallaşmasına katkı sağladığının göstergesidir. Bu yönüyle İbnü'l-Berrâc, Selçuklu döneminde İmâmiyye mezhebinin ilmî ve hukukî birikimini temsil eden önemli şahsiyetlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Bu dönemde yaşamış bir diğer âlim ise Abdurrahman b. Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. İbrahim el-Huzâî(ö. 485 /1092), Ebû Muhammed künyesiyle ve el-Müfid en-Nîsâbûrî lakabıyla tanınan bir İmâmiyye âlimidir. Rey şehrinde ikamet eden el-Müfid en-Nîsâbûrî, burada ilmî faaliyetlerini sürdürmüş ve bölgenin önde gelen Şîî şahsiyetleri arasında yer almıştır. Eğitim sürecinde Şerîf el-Murtazâ, Şeyh et-Tûsî ve İbnü'l-Berrâc gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almıştır. Rey'de İmâmiyye'nin önde gelen isimleri arasında yer alan el-Müfid en-Nîsâbûrî, hadis ve ricâl ilmi sahasında uzmanlaşmış, aynı zamanda vaizlik yapmıştır. Bağdat, Şam, Hicaz ve Horasan bölgelerine seyahat ederek hem Sünnî hem de Şîî âlimlerden hadis rivayet etmiştir.³⁰⁷

³⁰⁶ Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Şîa*, 2/107; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, 217.

³⁰⁷ Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Şîa*, 2/104; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, 217-218.

2.4. Hanefîlik ve Mâturîdîlik

İmam Mâturîdî'nin, Sâ mânîler hâkimiyetinde bulunan Semerkant'ta yetişmiş olması ve onun görüşleri doğrultusunda şekillenen Mâturîdîliğin bölgede yaygınlık kazanması, bu tercihte etkili olmuştur. Selçukluların Sultan Alparslan ve I. Melikşah dönemlerinde elde ettikleri siyasî ve askerî başarılar neticesinde İslâm coğrafyasının merkezî bölgelerine doğru genişlemeleri, Hanefî-Mâturîdîliğin güçlenmesini ve kurumsallaşmasına katkı vermiştir. Selçukluların Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde kazandıkları askerî ve siyasî başarılar neticesinde İslâm dünyasının merkezî bölgelerine nüfuz etmeleri, Hanefî-Mâturîdîliğin yalnızca bölgesel bir mezhep olmaktan çıkarak geniş bir coğrafyada etkinlik kazanmasına olanak sağlamıştır. Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Melikşah başta olmak üzere Selçuklu sultanlarının tamamı Sünnîliğin Hanefî-Mâturîdî yorumunu benimsemiş ve devlet politikası çerçevesinde Ehl-i sünneti destekleyerek bu mezhebin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Sultan Alparslan gibi Sultan I. Melikşah'ın da Hanefî mezhebine bağlı olduğu bilinmekte olup, Melikşah'ın Bağdat'ta bulunduğu sırada bayram namazını Hanefî mezhebine göre kıldırması bu duruma somut bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁸

Hanefîliğin güç kazanma süreci açısından, Tuğrul Bey döneminden Melikşah'ın son yıllarına kadar hilafet merkezinde Hanefî bir Kâdîlkudâtın görev yapması önemli bir göstergedir. ed-Dâmigânî'nin vefatından sonra Bağdat kâdîlkudâtlığına Şâfiî bir âlim olan Ebû Bekr eş-Şâî (eş-Şâmî) getirilmiş olsa da bu durum Hanefîlerin şehirdeki etkinliğini ortadan kaldırmamıştır. Nitekim Hanefî bir âlimin bu makamda uzun süre görev yapabilmiş olması, mezhebin kurumsal gücünü açıkça ortaya koymaktadır. Selçuklu sultanlarının Hanefî mezhebine mensup olması, bu mezhebin yalnızca idarî alanda değil, ilmî ve toplumsal düzeyde de desteklenmesini beraberinde getirmiştir. Medreselerin kurulması ve yaygınlaştırılması da bu politikanın önemli bir parçası olmuştur.³⁰⁹

Kâdîlkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, evini yalnızca Hanefîler için değil, diğer Sünnî mezhep mensupları ve özellikle Şâfiî âlimler için de bir buluşma ve ilmî

³⁰⁸ Dündar - Dalkıran, "Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları", 12-13; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 172.

³⁰⁹ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 65; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/234.

müzakere ortamı hâline getirmiştir. Bu yönüyle onun evi, dönemin önemli tartışma merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Nitekim Şâfiî âlimlerden Şerîf Ebû'l-Kâsım el-Bekrî de (ö. 474/1082) burada ağırlanan fakihler arasında yer almıştır. Hatta bu ortamda zaman zaman Hanbelîlerle sert tartışmalara girildiği, bu tartışmaların bazı durumlarda kavga boyutuna kadar ulaştığı da aktarılmaktadır.³¹⁰

Selçuklu komutanlarından Atsız'ın 1076 yılında Şam'ı ele geçirmesinin ardından, şehirdeki Şâfiî nüfusu dikkate alarak Mervli bir Şâfiî fakihî kadı olarak tayin ettiği görülmektedir. Ancak yaklaşık üç yıl sonra Selçuklu Meliki Tutuş b. Alp Arslan'ın şehre hâkim olmasıyla birlikte kadılık görevine Hanefî âlim Ali b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 551/1156) getirilmiştir. Bu gelişmeler, Selçukluların Suriye bölgesinde mezhep politikalarının zamanla Hanefîlik lehine şekillendiğini göstermektedir. Nitekim Hanefî kadıların atanması, büyük camilerde Hanefî imamlara görev verilmesi ve Hanefî fıkhnın öğretilmesi amacıyla medreselerin açılması gibi uygulamalar, söz konusu mezhebin bölgede güç kazanmasına zemin hazırlamıştır.³¹¹

Horasan'ın önde gelen şehirlerinden biri olan Belh hakkında Şeyhülislâm Abdullah b. Ömer el-Belhî (ö. 488/1095), şehir halkının bütünüyle Hanefî mezhebine bağlı olduğunu belirtmektedir. 1087 yılında Nizâmiye medreseleri kapsamında kurulan Belh Nizâmiye Medresesinde Şâfiî eğitim verilmesi sebebiyle, yerel Hanefî fakihler bu kurumda görev almamıştır. Bu nedenle medresede görev yapmak üzere dışarıdan müderrisler tayin edilmiştir. Belh, özellikle Hanefî mezhebinin yayılma sürecinde önemli bir merkez hâline gelmiştir. Burada eğitim, iftâ ve kazâ faaliyetlerinin yoğun olarak yürütüldüğü bir şehir olmuştur. Bu durum sebebiyle Horasan'daki Hanefî âlimler "Belh Meşâyihi" olarak anılmıştır.³¹²

Sultan I. Melikşah'ın İsfahan'ın Kerrân mahallesinde inşa ettirdiği medreseye ilişkin vakfiye düzenlenirken, kurumun belirli bir mezhebe tahsis edilip edilmeyeceği hususu gündeme gelmiştir. Bu soruya karşılık Sultan, şahsen Hanefî mezhebine mensup olduğunu belirtmekle birlikte, söz konusu medresenin Allah rızası gözetilerek inşa edildiğini ve bu nedenle din ehline mezhebî ayırım gözetilmeksizin, eşitlik ve adalet esasları çerçevesinde hizmet vermesi gerektiğini ifade etmiştir.³¹³

³¹⁰ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/119; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 266.

³¹¹ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 251.

³¹² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 67.

³¹³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 267-268.

2.4.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Hanefî- Mâtürîdî Âlimleri

Dönemin tanınmış âlimlerinden biri olan Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî (ö. 508/1115), kaynaklarda “imam” ve zâhid” olarak aktarılmaktadır.³¹⁴ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, 438 (1047) yılında Nesef'te dünyaya gelmiş ve ilmî geleneği güçlü bir aile ortamında yetişmiştir. Künyesinin bazı kaynaklarda farklı şekillerde okunması, onun dedesiyle karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Eğitim hayatına dair ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte, Semerkant ve Buhara'daki Hanefî-Mâtürîdî çevrelerde yetiştiği ve özellikle Nesefî nisbesiyle bilinen âlimlerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Babası ve dedesinin de Hanefî mezhebine hizmet eden şahsiyetler olması, onun ilmî gelişiminde belirleyici bir zemin oluşturmuştur. Nesefî, kelâm ilminde Ehl-i sünnet çizgisini sistemleştiren önemli isimlerden biri olarak kabul edilir. Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Mâtürîdî kelâmını sistematik bir yapıya kavuşturarak hem teorik derinlik kazandırmış hem de bu geleneğin Sünnî düşünce içerisinde güçlü bir şekilde yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun yaklaşımı, akıl ile vahiy arasında denge kuran ve kelâm ilmini savunma aracı olmanın ötesine taşıyan bir anlayışı yansıtmaktadır. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, 25 Zilhicce 508 (22 Mayıs 1115) tarihinde büyük ihtimalle Buhara'da vefat ettiği kabul edilmektedir.³¹⁵ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Mâtürîdî kelâm geleneğinin en önemli sistemleştircilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Ehl-i sünnet kelâmının teorik temelini güçlenmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu yönüyle Nesefî, Selçuklu dönemi ilmî ortamında kelâm geleneğinin gelişiminde belirleyici rol oynayan âlimler arasında değerlendirilmektedir.

Dönemin bir diğer âlimi Ebû Bekir (ö. 484/ 1091) künyesiyle bilinen Muhammed b. Abdullah b. Hasan, Hanefî fakihî, vaiz ve kelâmcı kimliğiyle tanınmıştır. Münazaralara katılan ve Mu'tezile mezhebinî benimsemiş daha sonra Nişabur'da kadılık yapmıştır. Kelâmî görüşleri, rüşvet aldığına dair iddialar ve aklî dengesindeki bozulma sebebiyle görevden alınmıştır. Daha sonra Rey kadılığına tayin

³¹⁴ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü 'l-Mudîe fî Tabakâti 'l-Hanefiyye*, 3/527.

³¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/568-569.

edilmiş, hadis ilmiyle de ilgilenmiştir. Döneminin önde gelen âlimleri arasında kabul edilmiştir. 484 yılı recep ayında vefat etmiştir.³¹⁶

Bu dönemin önde gelen simalarından biri olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085 civarı), hicrî 398 yılında doğduğu ifade edilmektedir. Kaynaklarda onun “Kâdilkudât”, imam ve allâme gibi unvanlarla anılması, dönemin önemli ilmî şahsiyetlerinden biri kabul edildiğini göstermektedir. İlmî eğitimini Bağdat’ta sürdüren ed-Dâmegânî, fıkıh alanında es-Saymerî’den (ö. 436/1045) ders almıştır. Hadis ilminde ise Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî’den (ö. 441/1049) rivayette bulunduğu ve kendisinden hadis dinlediği belirtilmektedir.³¹⁷ Hac ibadetini yerine getirme imkânı bulamayan iki büyük imamdan birinin, Ebû İshak eş-Şîrâzî(ö. 476/1083) ile birlikte kendisi olduğu belirtilmektedir.³¹⁸

Şâfiî âlimlerinden Kadı Ebû’t-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), onun ilmî seviyesine dikkat çekerek “Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, bizim arkadaşlarımızın çoğundan daha iyi Şâfiî mezhebi bilgisine sahiptir” dediği rivayet edilmektedir. Bu ifade, onun yalnızca Hanefî mezhebinde değil, diğer mezhepler konusunda da derin bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), onun hicrî 447 yılında kadılık makamına getirildiğini kaydetmektedir. Kaynaklarda dürüstlüğü, iffetli yaşamı ve doğru hüküm verme konusundaki hassasiyeti özellikle vurgulanmaktadır. Irak Hanefîleri arasında mezhep liderliğinin ona geçtiği ve uzun yıllar boyunca bu konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Bir rivayete göre ise Ebu Abdullah ed-Dâmagânî için vakar, heybet ve liderlik bakımından Kadı Ebû Yusuf’a (ö. 182/798) benzetmiştir. Yaklaşık otuz yıl süren kadılık görevinden sonra hicrî 478 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.³¹⁹ Ebu Abdullah ed-Dâmagânî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanefî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Irak Hanefîlerinin liderliğini üstlenmesi ve uzun yıllar kadılık görevinde bulunması, onun mezhebin ilmî ve idarî alandaki etkisini göstermektedir. Ayrıca farklı mezheplere dair sahip olduğu birikim, dönemin mezhepler arası ilmî etkileşimine işaret etmektedir. Bu yönüyle ed-Dâmagânî, Hanefî mezhebinin otoritesinin korunmasında ve temsilinde önemli bir rol oynamıştır.

³¹⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/276; İbn Esîr, *el-Kamil fi’t-Tarih*, 10/174.

³¹⁷ İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü’l-Mudîe fi Tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/269.

³¹⁸ İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü’l-Mudîe fi Tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/271.

³¹⁹ İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü’l-Mudîe fi Tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/270.

2.4.2. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Hanefî-Mâturîdî Âlimleri

Dönemin dikkat çeken âlimlerinden biri olan Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090?), imam, allâme, hüccet, kelâmcı, fakih ve münazaracı gibi sıfatlarla anılmaktadır. Bu onun ilmî derinliğini ve geniş alanlardaki yetkinliğini göstermektedir. Bu yönüyle dönemin en etkili âlimlerinden biri hâline gelmiştir. Erken yaşlardan itibaren eser telifine başlamış, çağdaşı âlimlerle ilmî tartışmalara katılmış ve bu süreçte hem adı yayılmış hem de ilmî şöhreti geniş bir çevreye ulaşmıştır.³²⁰ Büyük Selçuklu Devleti döneminde Hanefî fıkıh ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî Horasan bölgesinde yetişmiş ve özellikle fıkıh usûlü ile İslâm hukuku alanındaki derin birikimiyle öne çıkmıştır. Onun ilmî şahsiyetinin en belirgin yönü, meseleleri sistematik bir şekilde ele alması ve hukukî konuları ayrıntılı biçimde analiz edebilmesidir. Bu yönüyle Serahsî, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki dönemlerde de etkisini sürdüren bir ilmî gelenek oluşturmuştur. Selçuklu döneminde medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte Hanefî mezhebinin kurumsallaşmasına da önemli katkılar sağlamıştır. Serahsî'nin en önemli eseri olan el-Mebsût, Hanefî fıkının en kapsamlı kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, fikhî meselelerin delilleriyle birlikte sistemli bir şekilde ele alınması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Serahsî'nin bu eserini zindan şartları altında kaleme almış olması, onun ilmî azmini ve üretkenliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca usûl alanındaki çalışmaları, Hanefî hukuk metodolojisinin teorik çerçevesinin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Bu nedenle Serahsî, Selçuklu dönemi ilmî geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmektedir.³²¹ Farkı rivayetlere olmak beraber, hicrî 490 yılı civarında vefat etmiştir.³²²

Bu dönemde öne çıkan bir diğer âlim Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî(ö. 482/1089), yaklaşık 400 (1010) yılı civarında Nesef yakınlarındaki Pezde'de, ilmî geleneğe sahip bir aile

³²⁰ İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/78.

³²¹ Muhammed Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/544-546.

³²² İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/82.

içerisinde dünyaya gelmiştir.³²³ Kaynaklarda “Fahru’l-İslâm” lakabıyla tanınmaktadır. Mâverâünnehir bölgesinin önde gelen fakihlerinden biri kabul edilen el-Pezdevî’nin, özellikle Hanefî mezhebinin usûl anlayışı üzerinde önemli bir otorite olduğu belirtilmektedir. Kaynaklarda onun “Ebü’l-Usr” künyesiyle meşhur olduğu ve Kadı Muhammed Ebü’l-Yüsr’ün(ö. 493/1100) kardeşi olduğu ifade edilmektedir.³²⁴

Pezdevî, Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fakihi olarak bilinmektedir. İlk eğitimini ailesi çevresinde alan Pezdevî, daha sonra Şemsüleimme el-Halvânî’den(ö. 448/1056) fıkıh ve fıkıh usûlü tahsil ederek Mâverâünnehir Hanefî ekolünün önemli temsilcilerinden biri hâline gelmiştir. Buhara ve Semerkant’ta ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, kadılık görevinde bulunmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) ve Ebü’l-Meâlî Ziyâd b. İlyâs (ö. 510/1116) gibi isimler yer almaktadır. Pezdevî, özellikle fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı Usûlü’l-Pezdevî adlı eseriyle Hanefî usûl geleneğinde kalıcı bir yer edinmiştir. Bu eser, Cessâs (ö. 370/981) ve Debûsî (ö. 430/1039) çizgisini sistematik biçimde devam ettirerek Hanefî hukuk metodolojisini daha düzenli ve tutarlı bir yapıya kavuşturmuş, sonraki usûl literatürünü derinden etkilemiştir. Medrese eğitiminde uzun süre temel kaynak olarak okutulan eser üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Pezdevî, aynı zamanda mezhep literatürünü güçlü bir sistematikte aktarması ve metinleri disiplinli biçimde yorumlaması sebebiyle “sâhibü’t-tarîka fi’l-mezheb” olarak anılmıştır.³²⁵ Fahru’l-İslâm el-Pezdevî, Hanefî mezhebi içerisinde etkili olmuş önemli eserler kaleme almıştır. Rivayetlere göre hicrî 482 yılı Receb ayının beşinci günü, bir perşembe günü vefat etmiştir. Vefatından sonra naaşı Semerkant’a götürülmüş ve burada bir caminin kapısı yakınında defnedilmiştir.³²⁶ Pezdevî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanefî-Mâtürîdî geleneğin önde gelen temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Yetiştirdiği talebeler ve kaleme aldığı eserler sayesinde mezhebin ilmî birikiminin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yönüyle Pezdevî, Selçuklu dönemindeki Hanefî mezhep geleneğinin kurumsallaşmasına katkı sağlayan önemli âlimlerden biri olarak değerlendirilebilir.

³²³ Murteza Bedir - Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/264.

³²⁴ İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü ’l-Mudîe fî Tabakâti ’l-Hanefiyye*, 2/594.

³²⁵ Bedir - Koca, “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, 34/264-266.

³²⁶ İbn Ebi’l-Vefâ, *el-Cevâhirü ’l-Mudîe fî Tabakâti ’l-Hanefiyye*, 2/594-595.

Dönemin tanınmış âlimlerinden biri de Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 493/1100), 421 (1030) yılında dünyaya gelmiştir. "el-Kādî's-Sadr" lakabıyla bilinir.³²⁷ Kaynaklarda Pezdevî'ye "Ebü'l-Yüsr" denilmesi ve Kādî es-Sadr lakabıyla anılmasının sebebi ise, kardeşi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin daha ağır ve zor üslubuna karşılık onun eserlerinin daha anlaşılır ve sistematik bir anlatıma sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hanefî-Mâtürîdî ilim geleneğinin önemli temsilcilerinden biridir. Kardeşi gibi Mâtürîdî kelâmcısı olmakla beraber aynı zamanda Hanefî fakihidir. İlk eğitimini aile çevresinde ve bölgedeki Hanefî ulemâdan alan Pezdevî'nin, Buhara ve Mâverâünnehir ilmî ortamında yetiştiği anlaşılmaktadır. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin en önemli katkısı, Mâtürîdî kelâmını sistemli bir çerçeveye oturtmasıdır.³²⁸ Pezdevî, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin önemli isimlerinden biri olarak, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin kelâm anlayışını sadece teorik düzeyde aktarmakla yetinmemiştir. Aynı zamanda bu görüşleri daha anlaşılır ve açıklayıcı bir üslupla ifade etmeye çalışmıştır. Böylece o, kelâmı hem ilmî bir disiplin hem de irşad aracı olarak değerlendiren bir anlayış geliştirmiştir.³²⁹ Pezdevî, kendisinden sonraki Mâtürîdî literatür üzerinde derin bir etki bırakmış ve özellikle Nesefî (ö. 537/1142) gibi âlimler aracılığıyla düşünce çizgisi devam ettirilmiştir. 493 (1100) yılında Buhara'da vefat etmiştir.³³⁰ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanefî-Mâtürîdî düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olarak görülebilir. Özellikle Mâtürîdî kelâmını sistemli bir şekilde ele alması ve bu alandaki eserleri, mezhebin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Hanefî-Mâtürîdî görüşleri daha anlaşılır bir üslupla aktarması, bu düşünce geleneğinin yayılmasında etkili olmuştur. Bu yönüyle Pezdevî, dönemin mezhebî yapısında Hanefî-Mâtürîdî çizginin korunması ve geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

2.5. Şâfîlik ve Eş'arîlik

1082 yılında halifenin elçisi sıfatıyla Sultan I. Melikşah'ın huzuruna çıkan Nizâmîye Medresesinin meşhur müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî, Acem şehirlerine her gelişinde halk, ailesiyle birlikte onu karşılamaya çıkar; üzengisine temas etmeyi uğur

³²⁷ Ebû Abdullah Şemsüddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Muhammed Naim el-'Arkûsî - Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417/1996), 19/49.

³²⁸ Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/266-267.

³²⁹ Hakan Yıldızhan - Lütü Cengiz, "Mâtürîdîliğin Teşekkülünde Muhammed el-Pezdevî'nin Rolü ve Mezhebe Katkıları", *Akıf* 55/2 (Aralık 2025), 336.

³³⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/49; Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", 34/266-267.

kabul eder ve katırının bastığı toprağı bereket niyetiyle alırdı diye ifade etmiştir.³³¹Bu durum, Nizâmiye medresesi çevresinde yetişen alimlerin toplum üzerindeki güçlü etkisini göstermektedir.

Selçuklu döneminde Şâfîlik, özellikle Nizâmülmülk'ün etkisiyle güç kazanmıştır. Eş'arî itikadına ve Şâfiî mezhebine bağlı olan vezir, Şîî ve İsmâilî akımlara karşı sistemli bir mücadele yürütmüştür. Söz konusu mezheplere karşı yürütülen mücadele kapsamında, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde geniş bir coğrafyada Nizâmiye medreseleri inşa edilmiştir. Bu kurumlarda çoğunlukla Şâfiî âlimler görev almış ve Sünnî düşüncenin yayılmasına katkı sağlamıştır.³³²

Gazzâlî, yaklaşık 1085 yılında telif ettiği *el-Menhûl fi'l-Usûl* adlı eserinde Şâfiî mezhebinin diğer fikhî ekollere nazaran daha isabetli olduğunu savunmuş ve bu doğrultuda mezhebî bir üstünlük vurgusu yapmıştır. Bununla birlikte Gazzâlî, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bazı görüşlerin şer'î hükümler açısından problemlili sonuçlar doğurabileceğini ileri sürerek Hanefî mezhebine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Bu durum, dönemin ilmî çevrelerinde mezhepler arası tartışmaların ne denli canlı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³³³

Sultan I. Melikşah, Bağdat'a ilk gelişinde halifenin huzurundan ayrıldıktan hemen sonra, esasen Şâfiî-Eş'arî çevreler için inşa edildiğini bilmesine rağmen Nizâmiye Medresesini ziyaret etmiştir. Medreseyi genel olarak beğenmekle birlikte fiziki açıdan nispeten küçük bulunduğunu ifade eden Sultan, burada görev yapan hocaları, talebeleri ve diğer görevlileri takdir etmiş, kütüphaneyi de bizzat incelemiştir. Ayrıca bu ziyaret sırasında daha önce işittiği bazı hadisleri yazdırarak bir hadis cüzü oluşturduğu rivayet edilmektedir. Sultan I. Melikşah'ın, böyle bir ilim kurumunun inşa edilmiş olmasından dolayı Allah'a hamdettiği ve bu hizmetin Allah rızası için yapılan hayırlı işler arasında yer almasını temenni ettiği aktarılmaktadır.³³⁴

Sultan I. Melikşah'ın ilim ehline yaklaşımı, dönemin kaynaklarında özellikle vurgulanan hususlardan biridir. Sarayına gelen âlim ve filozoflara gösterdiği ilgi,

³³¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/119-120; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/253.

³³² Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 1/xviii; Gülmez, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Şîî - Bâtînîlerle Mücadelesi", 344.

³³³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 255.

³³⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/265; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 175.

sadece sözde kalmamış; onlara çeşitli ikramlarda bulunmuş ve maddî açıdan da desteklemiştir. Nitekim dönemin önde gelen Şâfiî âlimlerinden Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed b. Âlek'in(ö. 484/ 1091) vefatı üzerine, Sultan I. Melikşah'ın aynı gece kabrini ziyaret etmesi, onun ilim adamlarına duyduğu saygının somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir.³³⁵

2.5.1. Nizâmiye Medreseleri

Nizâmiye Medreseleri, Orta Çağ İslâm dünyasının ilmî ve kurumsal yapısını derinden etkileyen eğitim kurumları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu medreseler yalnızca ilmî faaliyetlerin merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda Şâfiî mezhebinin ve Sünnî anlayışın güçlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Burada görev yapan âlimlerin yetiştirdiği öğrenciler, Şâfiî düşüncenin farklı bölgelere yayılmasına katkıda bulunmuş ve böylece Şiî-Fâtımî etkisine karşı Sünnî dünyanın fikrî açıdan daha güçlü bir konuma gelmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan Nizâmiye Medreseleri, Selçuklu Devleti'nin artan idarî ihtiyaçlarının karşılanmasında da önemli bir görev üstlenmiştir. Devletin genişlemesine paralel olarak kadı, kâtip ve çeşitli kamu görevlilerine duyulan ihtiyaç artmış; medreselerde yetişen eğitimli kişiler bu görevleri üstlenmiştir. Sonuç olarak Nizâmiyeler hem ilmî hayatın gelişmesine hem de Selçuklu idarî yapısının daha nitelikli ve kurumsal bir hâl almasına önemli katkılar sağlamıştır. Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'ın onayını aldıktan sonra, onun saltanatı döneminde ve ardından Sultan Melikşah devrinde Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler tesis etmiştir.³³⁶

Sultan Alparslan ve Selçuklu hanedanı Hanefî mezhebine mensup olmalarına rağmen, Nizâmiye medreselerinde görev alacak müderrislerin Şâfiî-Eş'arî gelenekten seçilmesi, mezhebî bir tercihten ziyade devletin dinî ve siyasî ihtiyaçlarının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu tercihte, Eş'arîliğin kelâm metodunu kullanarak hem itikadî tartışmalara hem de İslâm'a yöneltilen eleştirilere ilmî cevaplar verebilmesi etkili olmuştur. Ayrıca Fâtımîler'in Şiî-Bâtınî propagandalarına karşı Sünnî düşüncenin güçlendirilmesi de bu politikanın temel gerekçelerinden biri olmuştur. Özellikle Hicaz ve Suriye gibi Arap nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde Şâfiî mezhebinin yaygın

³³⁵ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 185-186; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/174.

³³⁶ Cihan Piyadoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 131-132; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188.

olması, Selçuklu yönetimini bu doğrultuda eğitim veren medreseler açmaya yöneltmiştir.³³⁷

Bu doğrultuda Nizâmülmülk'ün tercihinin kişisel mezhebî aidiyetinden çok dönemin siyasî ve toplumsal şartlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Nizâmiye medreselerinde müderrislerin Şâfiî-Eş'arî gelenekten seçilmesi, Eş'arîliğin kurumsallaşmasına ve Şâfiî mezhebinin Selçuklu coğrafyasında yaygınlaşmasına önemli katkı sağlamış; aynı zamanda Ehl-i sünnet düşüncesinin güçlenmesinde ve Fâtımî destekli Şiî faaliyetlerine karşı ilmî bir zeminin oluşturulmasında etkili olmuştur.³³⁸

2.5.2. Nizâmiye Medreselerinin Açılması ve Açılış Günü Yaşanan Olaylar

Mısır'daki el-Ezher Cami ve medresesi, Şiî düşüncenin yayılmasında merkezi bir rol oynamıştır. Burada yetiştirilen dâîler, Bâtınî öğretileri hem Fâtımî topraklarında hem de dış bölgelerde yaymak üzere faaliyet göstermiştir.³³⁹ Selçuklular ise bu duruma karşı yalnızca askerî değil, aynı zamanda fikrî bir mücadele yürütmenin gerekliliğini kavramıştır. Bu bağlamda medreseler kurulmuş ve bu kurumlar aracılığıyla Sünnî düşünce sistemli bir şekilde güçlendirilmiştir.³⁴⁰

Sünnîliğin kurumsal olarak güçlendirilmesi amacıyla kurulan medreselerde, maddi imkânlar seferber edilmiş ve eğitim faaliyetleri titizlikle yürütülmüştür. Öğrenci ve müderrisler için uygun şartlar sağlanmış, dönemin seçkin âlimleri burada görev almıştır. Bu kurumlarda yetişen talebeler, daha sonra devletin idarî ve ilmî kadrolarında etkin roller üstlenmiştir.³⁴¹

Nizâmiye Medresesinin Bağdat'taki açılışında ilk dersi vermesi planlanan Ebû İshak eş-Şîrâzî, daha önce bu görevi kabul etmiş olmasına rağmen açılışa katılmamıştır. Yola çıktığında kendisine medresenin meşruiyeti konusunda yapılan bir uyarı, kararını değiştirmesine neden olmuştur. Medresenin halktan zorla alınan bir

³³⁷ Zeynep Yıldırım, "Nizamiye Medreseleri'nin Oluşumunda Mezhepsel Siyasetin Etkisi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2023), 1146-1147; Erdemci, "Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", 16; Ahmet Ocak, "Selçuklular (Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/375.

³³⁸ Yıldırım, "Nizamiye Medreseleri'nin Oluşumunda Mezhepsel Siyasetin Etkisi", 1147-1148; Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", 131-132.

³³⁹ Ateş, "Gazzâlî'nin Bâtınîliğin Belini Kıran Delilleri", 24; Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, 26.

³⁴⁰ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 53.

³⁴¹ Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, 12.

arazi üzerine kurulduğu yönündeki bu uyarıyı dikkate alan eş-Şîrâzî, burada ders vermekten vazgeçmiştir.³⁴² Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ders vermemesi üzerine Nizâmülmülk bu duruma tepki göstermiş ve medresenin kuruluş amacına vurgu yaparak meseleyi halifeye taşımıştır. Halifenin, bu tutumun doğurabileceği siyasî sonuçlara işaret eden ifadeleri sonrasında, eş-Şîrâzî kararını değiştirerek derslere katılmayı kabul etmiştir.³⁴³

2.5.3. Önde Gelen Nizâmiye Medreseleri

Bağdat Medresesinin inşasına 457/1064 yılında başlanmıştır. İnşaat için gerekli alanın hazırlanması amacıyla Meşraatü'z-Zevâyâ bölgesi ile Bâbü'l-Basra çevresinde bulunan çok sayıda ev yıkılmış ve böylece medreseye uygun bir yapı sahası oluşturulmuştur.³⁴⁴ Medresesinin inşası 459/1066 yılında tamamlanmış ve aynı yıl eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Medresede ders vermek üzere dönemin önde gelen Şâfiî âlimlerinden Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî görevlendirilmiştir.³⁴⁵

Bağdat Nizâmiye Medresesi, belirli hedefler doğrultusunda dinî ilimlerin öğretimini esas alan, öğrencilerine barınma imkânı sağlayan ve tüm giderleri devlet tarafından karşılanan kurumsal yapısıyla İslam dünyasındaki ilk medrese örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.³⁴⁶ Nizâmiye medreseleriyle birlikte sistemli ve düzenli bir eğitim yapısı ortaya çıkmış, bu model zamanla yalnızca İslâm dünyasında değil, Avrupa'daki bazı eğitim kurumlarının gelişiminde de örnek alınmıştır. Bu nedenle nizâmiyeler, eğitim tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilmektedir.³⁴⁷ Bağdat'ın Sünnî dünyanın siyasî ve ilmî merkezi konumunda bulunması, tarih ve tabakât müelliflerinin dikkatlerini büyük ölçüde burada meydana gelen olaylara ve faaliyet gösteren âlimlere yöneltmelerine yol açmıştır. Bunun yanında Bağdat ve çevresi, yalnızca kendi bölgesini değil, Irak'ın

³⁴² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/63-64.

³⁴³ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/64; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II: Sultan Alparslan Dönemi" XIX/23 (1998), 24.

³⁴⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/206; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/58; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 90.

³⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 2/129; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/211; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/63.

³⁴⁶ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 174-175.

³⁴⁷ Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", 132.

diğer şehirleri ile Horasan'daki ilmî ve toplumsal gelişmeleri de yansıtan önemli bir merkez niteliği taşımıştır.³⁴⁸

Bağdat'ın İslâm dünyasındaki ilmî ve siyasî ağırlığı dikkate alındığında, burada kurulacak bir medresenin etkisinin geniş bir coğrafyaya yayılacağı öngörülebilirdi. Nizâmülmülk de bu durumu göz önünde bulundurarak medrese projesinin ilk halkasını Bağdat'ta hayata geçirmiş ve dönemin en tanınmış âlimlerini burada görevlendirmiştir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile Gazzâlî'nin bu medresede ders vermesi, kurumun kısa sürede büyük bir ilmî prestij kazanmasını sağlamıştır. Nizâmiye medreselerinin kuruluşunda etkili olan unsurlardan biri de Eş'arîliği Sünnî düşüncenin temel unsurlarından biri hâline getirme arzusuymdu. Bu noktada en kritik görev Bağdat Nizâmiyesi'ne düşmekteydi. Çünkü Bağdat, Hanbelîlerin güçlü olduğu ve dinî hayatta önemli bir etkiye sahip bulunduğu bir merkezdi. Dolayısıyla burada yürütülecek ilmî faaliyetler yalnızca yerel ölçekte değil, bütün Sünnî dünyayı ilgilendiren sonuçlar doğurabilecek nitelikteydi. Ayrıca Bağdat'ın Sünnî dünyanın merkezi konumunda bulunması, burada eğitim alan öğrencilerin mezuniyet sonrasında farklı bölgelere giderek öğrendikleri anlayışı yaymalarına imkân tanıyordu. Kaynakların Bağdat Nizâmiyesi hakkında ayrıntılı bilgiler aktarması da bu medresenin taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Nitekim diğer Nizâmiye medreselerine dair bilgiler sınırlı kalırken, Bağdat Nizâmiyesi'nde görev yapan âlimler, öğrenciler ve ilmî faaliyetler hakkında oldukça kapsamlı malumat verilmektedir.³⁴⁹

Dönemin önemli medreselerinden biri de Nîşâbur Medresesidir. Nîşâbur Nizâmiye Medresesinin kesin inşa tarihi kaynaklarda açık olarak belirtilmemektedir. Ancak Nizâmülmülk'ün vezirlik makamına yükselerek Selçuklu yönetiminde etkin bir konuma gelmesinin ardından attığı ilk adımlardan biri, Tuğrul Bey döneminde Amîdülmülk Kündürî'nin etkisiyle sürgüne gönderilen Eş'arî ve Şâfiî âlimlerin yeniden Nîşâbur'a dönmelerini sağlamak olmuştur. Bu âlimler arasında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de yer almaktaydı. Şâfiî-Eş'arî düşüncenin gelişiminde önemli katkılar sağlayan ve birçok değerli eser kaleme alan Cüveynî'nin dönüşünün ardından Nizâmülmülk, onun eğitim faaliyetlerini sürdürebilmesi için Nîşâbur'da bir medrese

³⁴⁸ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 365-366.

³⁴⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 119-120; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/189-190.

inşa ettirmiştir.³⁵⁰ Verdiği dersler, dönemin seçkin âlimleri ile çok sayıda talebenin yoğun ilgisini çekmiştir. Nitekim ders halkasında her gün âlimler ve öğrencilerden oluşan yaklaşık üç yüz kişilik bir topluluğun hazır bulunduğu nakledilmektedir.³⁵¹

Nîşâbûr Medresesinin ilmî hayattaki önemini ortaya koyan hususlardan biri de Gazzâlî gibi büyük bir düşünürün bu kurumdan yetişmesidir. Zira Gazzâlî, sadece Eş‘arîliğin değil, İslâm düşüncesinin tamamı üzerinde derin etkiler bırakan en önemli âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir.³⁵² Bunun yanı sıra, medresede ilmî faaliyetlerde bulunan bazı şahsiyetler daha sonra devlet yönetiminde önemli görevlere yükselmiştir. Nitekim medresenin müderrislerinden biri olan ve eş-Şihâbü’l-Vezîr lakabıyla tanınan Ebü’l-Meâlî Abdurrezzâk b. Abdullah (ö. 515/1121), Büyük Selçuklu Devleti’nin son büyük hükümdarı Sultan Sencer’in vezirlik makamında bulunmuştur.³⁵³ Nîşâbur Nizâmiye Medresesinde Cüveynî’den sonra ders veren âlimler arasında Gazzâlî ve Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 518/1124) öne çıkmaktadır. Bu isimler, medresenin ilmî geleneğinin sonraki dönemlerde de devam etmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁵⁴

Bu dönemde öne çıkan medreselerden biri de Merv Medresesidir. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in hayatının sonuna kadar ikamet ettiği ve devlet işlerini yürüttüğü önemli bir başkent olarak hizmet vermiştir.³⁵⁵ 468/1075 yılında Merv’e gelen Ebü’l-Muzaffer b. es-Sem‘ânî, Nizâmülmülk tarafından burada bulunan medresenin başına tayin edilmiştir. Daha önce de değinildiği üzere, Ebü’l-Muzaffer b. es-Sem‘ânî uzun yıllar Hanefî mezhebine bağlı kalmış, ancak daha sonra mezhebî tercihinde değişikliğe giderek Şâfiîliği benimsemiştir. Bu dönüşümün ardından ilmî çalışmalarını ve eğitim faaliyetlerini Şâfiî mezhebî çerçevesinde sürdürmüş, mezhebin önde gelen temsilcileri arasında yer almıştır.³⁵⁶ Es-Sem‘ânî’nin Hanefîliği bırakarak Şâfiî mezhebine geçmesi, sadece Merv’de değil Horasan’ın tamamında dikkat çeken bir olay olmuştur. Kaynaklara göre bu değişiklik, dönemin ilmî ve mezhebî

³⁵⁰ Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabî, ts.), 5/171-172; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Âyân ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân*, 3/168; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 120; Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190.

³⁵¹ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 5/171.

³⁵² Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 6/196.

³⁵³ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 7/168.

³⁵⁴ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190.

³⁵⁵ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 66.

³⁵⁶ Zehebî, *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*, 19/116; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 5/337.

çevrelerinde yoğun tartışmaları beraberinde getirmiştir. Sübkî, bunun Horasan'dan Irak'a kadar uzanan geniş bir bölgede ciddi bir fitne ve huzursuzluk ortamı oluşturduğunu aktarırken, Zehebî ise Merv'de büyük bir karmaşa meydana geldiğini ve olayın etkisinin halk arasında bile hissedildiğini belirtmektedir.³⁵⁷ Artan baskılar karşısında daha fazla direnemeyen İbnü's-Sem'ânî, bazı Şâfiî âlimlerle birlikte Merv'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Önce Tûs'a, ardından Nîşâbûr'a geçen âlim, burada bulunan Şâfiî fakihler tarafından büyük bir saygıyla karşılanmıştır. Kendisi için Nîşâbûr'daki medresede özel bir vaaz meclisi tahsis edilmiş, ayrıca o sırada şehirde bulunan Nizâmülmülk'ün de yakın ilgi ve desteğini kazanmıştır. Nizâmülmülk'ün himayesi sayesinde kısa süre sonra Merv'e geri dönen İbnü's-Sem'ânî, Merv Nizâmiye Medresesine müderris olarak tayin edilmiştir.³⁵⁸ İbnü's-Sem'ânî'nin Merv'e dönüşünün ardından şehirde yeni bir sorunla karşılaştığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum, Nizâmülmülk'ün açık desteği ve Merv Nizâmiye Medresesini onun kullanımına vermesi, Hanefî fakihlerin tutumlarında daha ihtiyatlı davranmalarına yol açmıştır. Ayrıca medresenin zengin ve kapsamlı bir kütüphaneye sahip olduğunu da belirtmektedir.³⁵⁹

Bir önemli diğer medrese ise Herât Nizâmiye Medresesidir. 478/1085 yılında eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü ve aktif olarak hizmet verdiği bilinmektedir. İtikadî çatışmaların yaşandığı bir dönemde Şâfiîler ile Hanbelîler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar üzerine Nizâmülmülk doğrudan müdahalede bulunarak olayları yatıştırmıştır. Daha sonra Gazne'de bulunan Ebû Bekir Kaffâl eş-Şâfiî adıyla tanınan Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâfiî (ö. 485/1092)'yi Herât'a davet etmiş ve onu Herât Nizâmiye Medresesine tayin etmiştir. Ebû Bekir Kaffâl eş-Şâfiî, vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.³⁶⁰ Herât'ta kurulan medrese, bir yandan önemli ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bir eğitim merkezi olarak öne çıkarken, diğer yandan bölgede etkilerini korumaya çalışan Hanbelî çevrelerle çeşitli gerginliklerin yaşanmasına da zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte söz konusu gelişmeler, nihayetinde Şâfiîliğin

³⁵⁷ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/116; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 5/340.

³⁵⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 5/344.

³⁵⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 124; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/190.

³⁶⁰ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 182; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", 33/190; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 4/190.

Herât'taki konumunun güçlenmesine ve daha geniş çevrelere yayılmasına katkı sağlamıştır.³⁶¹

2.5.4. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Şâfiî- Eş'arî Âlimleri

Dönemin önemli alimlerinden Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) 1003 yılında Fîrûzâbâd'da dünyaya gelmiştir.³⁶² İlk eğitimini doğduğu bölgede aldıktan sonra ilmî gelişimini sürdürmek amacıyla Şîraz, Basra ve Bağdat gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerine gitmiştir. Bu şehirlerde devrin önemli âlimlerinden ders alarak ilmî birikimini derinleştirmiştir. Özellikle Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin öğrencisi olması, onun ilmî kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.³⁶³ Şîrâzî, itikadî konularda Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin görüşlerini benimsemiş, fikhî alanda ise İmam Şâfiî'nin mezhebini takip etmiştir.³⁶⁴

Sübki'nin eserinde Yûsuf eş-Şîrâzî için, “Şeyh”, “İmam” ve “Şeyhülislâm” olduğunu nakletmektedir. İlmi otoritesi sebebiyle doğudan ve batıdan pek çok talebenin kendisine yöneldiği belirtilmektedir. Kaynaklar hem ilim çevrelerinin hem de halkın onun üstünlüğünü ve ilmî seviyesini kabul ettiğini aktarmaktadır.³⁶⁵ Kaynaklarda, Yûsuf eş-Şîrâzî'nin Horasan bölgesine girdiği ve bu yolculuk sırasında Nîşâbur'dan geçtiği aktarılmaktadır. Bu seyahatin sebebi olarak, Halife el-Muktedî bi-Emrillâh'ın, İbn Ebî el-Leys'in (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) bazı davranışları sebebiyle duyduğu rahatsızlık gösterilmektedir. Halife, Şeyh Ebû İshak'ı huzuruna çağırması ve halkın bu durumdan zarar gördüğünü ifade ederek meseleyi kendisine anlatmıştır. Ardından onu Sultan'ın bulunduğu el-Asker'e göndermiş; amacının meseleyi doğrudan Sultan ve Vezir Nizâmülmülk nezdinde açıklığa kavuşturmak olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Şeyh Ebû İshak, halifenin hizmetkârlarından Cemâlû'd-Devle Afîf (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) ile birlikte yola çıkmıştır. Rivayetlere göre Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'nin Acem diyarına ulaşması halk arasında büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. İnsanlar kadınları ve çocuklarıyla birlikte onu

³⁶¹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*, 126.

³⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 1/30; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/453.

³⁶³ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/453; Mehmet Cafer Varol, “Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin Zühd Hayatı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 24/47 (Haziran 2021), 361-362.

³⁶⁴ Murat Akın, “Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin Akâide Dair İki Eseri ve Kelâmî Görüşleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/1 (Mart 2021), 353.

³⁶⁵ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 4/215-216.

karşılamaya çıkmış, geçtiği yerlerde bastığı toprağı bereket ve şifa ümidiyle toplamışlardır. Rivayetlerde, Esâkife bölgesine ulaşıldığında halkın çeşitli eşyaları onun üzerine saçmaya başladığı, hatta bunların insanların başlarına düştüğü ifade edilmektedir. Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'nin ise gördüğü bu yoğun sevgi ve ilgi karşısında şaşkınlık yaşadığı belirtilmektedir.³⁶⁶

Kaynaklarda, Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî ile İmâmü'l-Haremeyn arasında bazı ilmî meseleler üzerine münazaralar yapıldığı ve bu tartışmaların bir kısmının sonraki nesillere aktarıldığı belirtilmektedir. Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'nin münazara ilminde son derece güçlü olduğu, rakiplerine üstün geldiği ve bu yönüyle büyük bir şöhret kazandığı ifade edilmektedir. Hatta onun mezhepler arası ihtilaf meselelerini son derece iyi bildiği, “Bir kimsenin Fâtiha sûresini ezberlediği gibi hilâf meselelerini ezbere bildiği” şeklindeki ifadelerle anlatılmıştır. Kaynaklarda, Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'nin söz konusu yolculuğunda Halife el-Muktedî adına Sultan Melikşah'ın kızı için dünürlük yaptığı ileri sürülmektedir. Nitekim daha sonra Halife'nin Sultan'ın kızıyla evlendiği ve bu evlilikten Ca'fer adlı bir oğlunun dünyaya geldiği belirtilmektedir. Ancak gelişmeler beklendiği şekilde sonuçlanmamıştır. Rivayetlere göre Sultan Melikşah'ın Halife'ye karşı tavrı zamanla daha da sertleşmiş; hatta Sultan, Halife'nin oğlu Müstazhir'i (ö. 512/1118) veliaht ilan etmesini engellemeye çalışmıştır. Bunun yerine torunu Ca'fer'in veliaht yapılmasını ve Halife'nin Bağdat'tan ayrılarak Basra'ya gitmesini talep ettiği aktarılmaktadır. Kaynaklarda, Halife'nin bu durumdan büyük üzüntü duyduğu ve Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'nin Sultan Melikşah'ı kararından vazgeçirmek için yoğun çaba sarf ettiği, ancak başarılı olamadığı ifade edilmektedir.³⁶⁷

İmam Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâşî (ö. 507/1114), Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî hakkında, “O, Allah'ın bu asırdaki önde gelen âlimler üzerindeki hüccetidir.” ifadesini kullanmıştır. Kaynaklar da Ebû İshak hakkında, “Ebû İshak, fakihlerin imamıdır.” dediği nakledilmektedir. Vezir Amîdüddevle b. Cehîr (ö. 493/1100) ise Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî'yi, “Asrının teki, zamanının eşsiz şahsiyeti ve duası kabul olunan kimse” şeklinde nitelendirmiştir.³⁶⁸

³⁶⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 4/219-220.

³⁶⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 4/222.

³⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 4/227.

İbn Esîr ve İbn Kesîr Ebû İshak Yûsuf eş-Şîrâzî hakkında, ilim, zühd, ibadet ve cömertlik alanlarında döneminin öne çıkan isimlerinden biri olarak kabul edildiğini yazmıştır. 476/ 1083 yılında Bağdat'ta vefat eden Şîrâzî, Şâfiî mezhebinin en önemli isimlerinden biri olarak İslâm ilim tarihinde mühim bir konuma sahiptir. Cenazesi hilafet sarayının Babü'l-Firdevs kısmında kılınmıştır.³⁶⁹ Ebû İshak eş-Şîrâzî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî-Eş'arî geleneğin en etkili temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Gerek ilmî otoritesi gerekse mezhepler arası ihtilaflara olan hâkimiyeti, dönemin mezhebî tartışmalarında önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Halife, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk ile temas hâlinde olması ise onun yalnızca ilmî değil, siyasî ve mezhebî meselelerde de etkili bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eş-Şîrâzî, Selçuklu döneminde Şâfiî-Eş'arî düşüncenin temsil ve yayılmasında önemli rol oynayan âlimlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Dönemin önde gelen âlimlerinden biri de İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, tam adıyla Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. eş-Şeyh Ebî Muhammed Abdullah b. Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed b. Hayyûye el-Cüveynî (ö. 478/1085), Şâfiî mezhebinin en önemli usûl ve kelâm âlimlerinden biridir. "Ziyâüddîn" lakabıyla anılmış, özellikle "İmâmü'l-Haremeyn" unvanıyla şöhret bulmuştur. Hicrî 419 yılının başlarında doğmuştur. Ayrıca imamlığı üzerinde ittifak bulunduğu, ilmî derinliği ve özellikle usûl ilmindeki uzmanlığının kabul gördüğü belirtilmektedir.³⁷⁰ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, babasının vefatından sonra onun yerine ders vermeye başlamıştır. Buradaki ilmî faaliyetlerini tamamladıktan sonra, Beyhakiyye Medresesine giderek kendisinden usûl ilmini tahsil etmiştir. Daha sonra Bağdat'a seyahat etmiş ve orada çeşitli âlimlerle ilmî görüşmeler gerçekleştirmiştir. Sonrasında Hicaz bölgesine geçerek Mekke ve Medine'de yaklaşık dört yıl kalmıştır. Bu süre boyunca ders vermiş, fetvalar vermiş ve Şâfiî mezhebinin farklı görüşlerini derleyip toplamıştır. Bu sebeple kendisine "İmâmü'l-Haremeyn" unvanı verilmiştir. Daha sonra Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın saltanatının ilk dönemlerinde Nişabur'a dönmüştür. Vezir Nizâmülmülk onun adına Nizâmiye medresesini yaptırarak burada görev

³⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 1/30; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/124; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/255-256; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 4/229.

³⁷⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/468; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 3/167.

vermiştir. Cüveynî burada vaaz ve münazara meclisleri düzenlemiş, ders halkaları büyük ilgi görmüş ve kısa sürede Şâfiî çevrelerinin en etkili ismi hâline gelmiştir. Yaklaşık otuz yıl boyunca ilmî ve dinî otoritesini rakipsiz biçimde sürdürmüştür.³⁷¹

İbn Kesîr, el-Cüveynî hakkında eserinde onun usûlü'l-fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında önemli eserler telif ettiğini ve farklı bölgelerden gelen çok sayıda talebe yetiştirdiğini ifade etmektedir. Hicaz'dan memleketi Nişabur'a döndüğünde imam-hatiplik, müderrislik ve vaizlik görevlerine getirilmiştir. Yaklaşık otuz yıl boyunca ilmî tartışmalardan uzak durarak çeşitli disiplinlerde eserler telif etmiştir.³⁷² İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, kaynaklarda mutlak anlamda "imamların imamı" olarak nitelendirilmiştir. Doğuda ve batıda ilmî otoritesi kabul görmüş, imamlığı üzerinde ittifak oluşmuştur.³⁷³ 25 Rebîülâhir 478 (20 Ağustos 1085) tarihinde Nîşâbur civarındaki Büştenikân köyünde vefat eden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, ilk olarak kendi evine defnedilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise naaşının Hüseyin Kabristanı'na taşınarak babasının kabri yanına defnedildiği rivayet edilmektedir. Vefatı üzerine çarşı ve pazarlar kapanmış, çok sayıda öğrencisi yas tutarak bir süre ilim faaliyetlerine ara vermiştir.³⁷⁴ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî-Eş'arî geleneğin en güçlü temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medresesinde görevlendirilmesi ve burada uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunması, Şâfiî düşüncenin kurumsallaşmasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Vaazları, münazaraları ve yetiştirdiği talebeler aracılığıyla geniş bir etki alanı oluşturan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, dönemin mezhebî ve ilmî hayatına yön veren âlimlerden biri olmuştur. Bu yönüyle Selçuklu dönemindeki mezhep hareketlerinin fikrî ve eğitim boyutunda önemli bir yere sahiptir.

Bu dönemde öne çıkan bir diğer âlim ise Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111)'dir. Tam adıyla Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî eş-Şâfiî el-Gazzâlî, kaynaklarda kendisinden "büyük imam", "İslâm'ın delili" ve "dinin süsü" gibi övgü dolu ifadelerle söz edilmiştir. 450 (1058) yılında

³⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 3/168.

³⁷² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/260-261.

³⁷³ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/469.

³⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 3/169-170; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/261; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/133; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/476.

doğmuştur.³⁷⁵ İlk olarak memleketinde fıkıh eğitimi alan Gazzâlî, daha sonra Nişabur'a giderek İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Burada fıkıh, kelâm ve münazara alanlarında kendisini geliştirmiş, ilmî kabiliyetiyle kısa sürede ön plana çıkmıştır. Daha sonra Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından desteklenmiş ve Nizâmiye medresesinde müderrislik görevine getirilmiştir. Bağdat'ta bulunduğu süreçte usûl, fıkıh, kelâm ve hikmet alanlarında önemli eserler kaleme almış; sahip olduğu bilgi birikimi, zekâsı ve münazara gücü sayesinde geniş çevrelerde büyük saygı görmüştür.³⁷⁶

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, hicrî 484 yılında Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından Bağdat'taki Nizâmiye Medresesinde görev yapmak üzere görevlendirilmiştir. Ancak hicrî 488 yılında bu görevinden ayrılmış, dünyevî meşguliyetlerden uzaklaşarak zühd ve ibadet hayatına yönelmiştir. Hac yolculuğunun ardından bir süre Şam'da Batı Zaviyesi'nde kalmış, daha sonra Beytü'l-Makdis'e geçerek ibadet ve tefekkürle meşgul olmuştur. Sonrasında Mısır'a gidip bir müddet İskenderiye'de yaşamıştır. Kaynaklarda, Murabıt hükümdarı görüşmek amacıyla Marakeş'e gitmeyi düşündüğü; ancak onun vefat haberini alınca memleketi Tûs'a döndüğü aktarılmaktadır.³⁷⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, farklı ilim dallarında çok sayıda eser telif etmiştir.³⁷⁸

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, kaynaklarda mutlak anlamda fakihlerin imamı, ümmetin rabbânî âlimi, zamanının müctehidi ve döneminin en seçkin şahsiyetlerinden biri olarak nitelendirilmektedir. Mezhep, usûl, hilâf, cedel ve mantık alanlarında derin bir uzmanlığa sahip olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında hikmet ve felsefe ile de ilgilenmiş, filozofların görüşlerini inceleyerek bunlara yönelik eleştiriler kaleme almıştır. Nitekim rivayete göre Gazzâlî, *el-Menhûl* adlı eserini telif ettiğinde hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî eseri incelemiş ve ona, “Ben hayattayken beni defnettin; bari biraz bekleseydin de kitabın benim kitabımı gölgede bırakmasaydı” şeklinde hitap etmiştir.³⁷⁹ Kaynaklarda ayrıca hayatının son dönemlerinde hadis ilmine

³⁷⁵ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/322-323; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/332.

³⁷⁶ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/322-323; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/332.

³⁷⁷ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/334; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/332.

³⁷⁸ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/334.

³⁷⁹ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/335.

daha fazla yöneldiği, özellikle Buhârî ve Müslim'in *Sahihlerini* ezberlemeye önem verdiği ifade edilmektedir. 505 (1111) yılında vefat etmiş ve Tûs'ta defnedilmiştir.³⁸⁰ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî-Eş'arî geleneğin en güçlü ve etkili temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nizâmiye medresesinde görev alması, ilmî otoritesi ve farklı alanlarda kaleme aldığı eserler, onun mezhebî düşüncenin yayılmasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Ebû Hâmid el-Gazzâlî dönemin fikrî ve mezhebî tartışmalarına yön veren önemli isimlerden biri olduğu söylenebilir.

Bu dönemde etkili olan âlimlerden biri de İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) diye bilinen ve tam adıyla Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî, Şâfiî mezhebinin önde gelen fakihlerinden biridir. Kaynaklarda "İmam", "Allâme" ve "Şâfiîlerin şeyhi" gibi unvanlarla anılmaktadır. Hicrî 400 yılında doğduğu belirtilmektedir. Kaynaklarda, onun Ebû İshak eş-Şîrâzî ile ilmî açıdan rekabet edecek seviyede olduğu ifade edilmektedir. Hatta bazı âlimler, Şâfiî mezhebi konusundaki bilgisinin Ebû İshak'tan daha ileri seviyede olduğunu belirtmişlerdir. Her iki âlim için de ilim talebi amacıyla farklı bölgelerden yolculuklar yapıldığı aktarılmaktadır. İbnü's-Sabbâğ'ın güvenilir (sika), hüccet, dindar ve salih bir şahsiyet olduğu nakledilmektedir. Ayrıca Ebû İshak eş-Şîrâzî'den sonra Nizâmiye Medresesinde müderrislik görevini üstlendiği belirtilmektedir.³⁸¹

İbn Kesîr, İbnü's-Sabbâğ'ın mezhebi Ebû İshak eş-Şîrâzî'den daha iyi bildiğini ifade etmektedir.³⁸² Dönemin âlimleri tarafından büyük saygı gören İbnü's-Sabbâğ, hicrî 477(m. 1084) yılı Cemâziyelevvel ayının on üçüncü salı günü Bağdat'ta vefat etmiştir. İbn Esîr'in aktarmış olduğuna göre vefattan önce birkaç sene kötürüm olarak yaşamıştır.³⁸³ İbnü's-Sabbâğ, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Şâfiî fıkhdaki derin birikimi ve Nizâmiye Medresesindeki müderrislik görevi, mezhebin ilmî geleneğinin güçlenmesine katkı sağladığını göstermektedir. Dönemin önemli

³⁸⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/343; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/392; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/332-333.

³⁸¹ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/464.

³⁸² Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/464; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/258.

³⁸³ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/465; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/258; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/130.

âlimleriyle aynı seviyede anılması ve eserleriyle tanınması, onun Şâfiî mezhebinin ilmî birikiminin aktarılmasında etkili bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Dönemin diğer âlimlerinden biri de Ebu Tahir Abdurrahman b. Muhammed b. Alek (ö. 484/ 1091)'dir. İsfahan doğumlu olup fıkıh tahsilini Semerkant'ta tamamlamıştır. Kaynaklarda, Semerkant'ın Sultan Melikşah tarafından ele geçirilmesinde önemli rol oynadığı aktarılmaktadır. Şâfiî çevrelerinin önde gelen âlimlerinden kabul edilen bu şahıs, hadis alanında da geniş bilgi sahibiydi. İbn Kesîr eserinde, onun kendi döneminde benzeri az görülen derecede adil ve bilgili bir fakih olduğunu söylemiştir. Güzel konuşması, cömertliği ve itibarıyla tanınmıştır. Bağdat'ta hayatını kaybetmiştir. Cenaze merasimine devlet adamları yaya olarak katılırken, Nizamülmülk ileri yaşı sebebiyle binekle gelmiştir. Büyük üzüntüyle karşılanan vefatının ardından, Ebû İshak'ın yanına defnedilmiş ve Sultan Melikşah da kabrini ziyaret etmiştir.³⁸⁴

Dönemin diğer âlimi ise el-Hasen bin İbrâhim bin Alî bin Berhûn el-Kâdı (ö. 528/ 1133-1134), Ebu Ali el-Fârikî diye bilinir ve Meyyâfârikîn (Silvan) asıllıdır. Hicrî 433 yılının Rebûlevvel ayının onuncu gününde dünyaya gelmiştir. Bağdat'a giderek dönemin önemli Şâfiî fakihlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'dan ders almıştır. Şâfiî mezhebinde derinleşinceye kadar onların ilmî halkalarından ayrılmamıştır. Kaynaklarda, dönemin mezhebi en iyi ezbere bilen âlimlerinden biri olduğu özellikle vurgulanmaktadır. İlerleyen dönemde Vâsıt ve çevresinin kadılık görevini üstlenmiş, burada uzun yıllar hizmette bulunmuştur. Görevden alınmasının ardından ise şehirden ayrılmamış; ömrünün sonuna kadar Vâsıt'ta kalarak hem fıkıh okutmuş hem de hadis rivayet etmeyi sürdürmüştür. Kaynaklar onun takvaya önem veren, zühd sahibi, vakur ve heybetli bir kişi olduğunu aktarmaktadır. Özellikle adalet konusunda son derece titiz davrandığı ve hüküm verirken hiçbir kimseye ayrıcalık tanımadığı belirtilmektedir.³⁸⁵ Kaynakların aktardığına göre oldukça ileri bir yaşa ulaşmasına rağmen zihinsel gücünü büyük ölçüde korumuştur. Neredeyse yüz yaşına yaklaşmış olmasına rağmen kuvvetli hafızası, dikkatli oluşu ve zekâsıyla dikkat çekmeye devam etmiştir. Hatta işitme, görme ve düşünme yetilerinin yirmi yaşındaki bir genç kadar güçlü olduğu ifade

³⁸⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/276; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/174.

³⁸⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 7/57.

edilmektedir. Hicrî 528 yılının Muharrem ayının yirmi ikinci günü, çarşamba günü Vâsıt'ta vefat etmiştir. Ayrıca Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin öğrencileri arasında hem müderrislik hem de fetva makamına ulaşabilen son isim olduğu belirtilmektedir.³⁸⁶ Ebû Ali el-Fârikî, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ gibi dönemin önde gelen Şâfiî âlimlerinden eğitim alması, onun mezhep içerisindeki ilmî konumunu güçlendirmiştir. Kadılık ve fetva faaliyetlerini yürütmesi, Şâfiî mezhebinin hem ilmî hem de uygulama alanındaki etkisinin devamına katkı sağlamıştır. Bu yönüyle el-Fârikî, Selçuklu dönemi Şâfiî geleneğinin temsilcileri arasında önemli bir yere sahiptir.

Bu dönemde öne çıkan bir diğer âlim ise Ebü'l-Mehâsin er-Rûyânî(ö. 502/1108), kaynaklarda “Kadı”, “Allâme”, “Fahru'l-İslâm” ve “Şâfiîlerin şeyhi” unvanlarıyla anılan önemli Şâfiî fakihlerinden biridir. Tam adı Ebü'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmail b. Ahmed b. Muhammed er-Rûyânî et-Taberî eş-Şâfiî'dir. Kaynaklarda hicrî 415 yılının sonlarında doğduğu belirtilmektedir.³⁸⁷ Ebü'l-Mehâsin er-Rûyânî, yaşadığı bölgede geniş bir nüfuza, derin bir ilmî birikime ve güçlü bir dinî otoriteye sahip olduğu belirtilmektedir. Ayrıca eserlerinin farklı bölgelere yayıldığı ve ilmî çevrelerde büyük kabul gördüğü ifade edilmektedir. Özellikle Şâfiî fıkına olan hâkimiyetiyle meşhur olmuş, mezhebi ezbere bilmesi sebebiyle adı neredeyse örnek gösterilen bir seviyeye ulaşmıştır. Hatta kendisine atfedilen bir sözde, “Şâfiî'nin kitapları kayboldu onları ezberimden yeniden yazdırabilirim.” dediği rivayet edilmektedir. Dönemin önemli devlet adamlarından Vezir Nizâmülmülk'ün kendisine büyük saygı gösterdiği nakledilmektedir. Ayrıca Kadı Ebû Muhammed el-Cürcânî (ö. 489/1096), Onu “asrın nadir şahsiyeti ve fıkıhta imam” şeklinde nitelendirerek ilmî konumuna işaret etmiştir.³⁸⁸

İbnü's-Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) aktardığı bilgilere göre Ebu'l-Mehâsin er-Rûyânî, döneminin öne çıkan imamı ve fazilet sahibi şahsiyetleri arasında kabul edilmekteydi. Güçlü hitabeti ve etkileyici anlatımıyla tanınmış, bulunduğu bölgede hem halk hem de ilim çevreleri tarafından büyük saygı görmüştür. Şâfiî mezhebinde sağlam bir konuma sahip bulunduğu ve farklı şehirlerde şöhret kazandığı belirtilmektedir. Bunun yanında, kendisini ziyaret edenlere ve himayesine sığınan kimselere karşı oldukça cömert davrandığı da kaynaklarda zikredilmektedir. Hicrî 502

³⁸⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 7/58.

³⁸⁷ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/260-21; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 7/194.

³⁸⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 7/194.

yılıının Muharrem ayının on birinci günü, cuma günü kuşluk vakti vefat etmiştir. Bâtînîler, ona duydukları kıskançlık sebebiyle kendisini öldürmüş ve bu nedenle şehit kabul edilmiştir. Özellikle ilim meclisinden çıktıktan hemen sonra saldırıya uğraması, kaynaklarda dikkat çekici bir ayrıntı olarak yer almaktadır.³⁸⁹

İbn Kesîr, Ebu'l-Mehâsin er-Rûyânî için eserinde Taberistanlı olduğunu ve ilim öğrenmek amacıyla birçok farklı bölgeye seyahat ettiğini yazmıştır. Bu ilmî yolculuklar sırasında Mâverâünnehir'e kadar gitmiş, çeşitli âlimlerden ders alarak önemli bir ilmî birikim kazanmıştır. Özellikle hadis alanında çok sayıda rivayet toplamış ve bu konuda dikkat çeken çalışmalarda bulunmuştur. İbn Kesîr Şâfiî mezhebi fıkına dair çeşitli eserler telif ettiğini nakletmiştir. İlmî çevrelerde büyük bir itibara ve saygınlığa sahip olduğu belirtilmektedir. Ayrıca usûl ve fûrû alanlarında da eserler kaleme aldığı aktarılmaktadır. Kaynaklarda, Taberistan'da bir camide, aşure gününe rastlayan bir cuma gününde, yine Taberistanlı bir kişi tarafından haksız yere öldürüldüğü rivayet edilmektedir.³⁹⁰ Ebü'l-Mehâsin er-Rûyânî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Şâfiî fıkına olan derin vukûfiyeti, geniş ilmî çevrelerde tanınması ve Nizâmülmülk gibi devlet adamları tarafından saygı görmesi, onun mezhebin ilmî otoritesi içerisindeki güçlü konumunu göstermektedir. Ayrıca Bâtînîler tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler, dönemin mezhebî mücadelelerinin ilmî çevreler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Bu yönüyle er-Rûyânî, Selçuklu döneminde Şâfiî mezhebinin temsil ve savunusunda etkili rol oynayan âlimlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Dönemin önde gelen âlimlerinden biri de Ebü'l-Muzaffer(ö. 489/ 1096?) künyesiyle tanınan Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî, Horasan'ın önde gelen âlimlerinden ve Şâfiî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kaynaklarda kendisinden “allâme”, “önder imam” ve “Horasan müftüsü” gibi unvanlarla söz edilmektedir. 426/1035 yılında dünyaya gelmiştir.³⁹¹ Ebu Muzaffer es-Sem'anî, hac dönüşünde ilmî ve mezhebî anlayışında önemli bir değişim yaşayan âlim, uzun yıllar bağlı kaldığı ve savunusunu yaptığı görüşleri terk ederek Şâfiî mezhebine intisap etmiştir. Mezhep

³⁸⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 7/195; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/261-262.

³⁹⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/328.

³⁹¹ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/114.

değişikliğini de 468/1075 yılında açıkça duyurmuştur. Şâfiî fikhını özellikle Ebû İshak eş-Şîrâzî ile İbnü's-Sabbâğ'dan öğrenmiş ve bu alanda derinleşmiştir. Kaynaklarda onun birçok ilim dalında bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir. Tefsir alanında eser telif ettiği gibi hadis sahasında da çalışmalar yapmıştır. Bunun yanında Nîşâbur'da vaizlik yaptığı nakledilmiştir. Kaynaklar Ebû Muzaffer için hicrî 489 veya 490 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır. Cenazesi Merv Mezarlığı'na defnedilmiştir.³⁹² Ebû'l-Muzaffer es-Sem'anî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri açısından dikkat çekici isimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Uzun yıllar benimsediği mezhebi terk ederek Şâfiî mezhebine intisap etmesi, dönemin mezhebî hareketliliğini ve ilmî çevrelerdeki etkileşimi göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Şâfiî fikhını dönemin önde gelen âlimlerinden tahsil etmesi ve çeşitli ilim dallarında eserler vermesi, mezhebin ilmî birikiminin güçlenmesine katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Ebu Muzaffer es-Sem'anî, Selçuklu dönemindeki mezhebî dönüşümlerin ve Şâfiî düşüncenin yayılışının önemli temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Dönemin tanınmış âlimlerinden biri de Azîz b. Abdülmelik Mansûr Ebû'l-Meâlî el-Cilî(ö. 494/ 1101), kadılık görevinde bulunmuş ve “Seyyid Leh” lakabıyla tanınmış bir isimdir. Fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olduğu, itikadî olarak ise Eş'arî çizgiyi benimsediği belirtilmektedir. Bir dönem Babû'l-Ezec bölgesinde hâkimlik yapmış, ancak burada özellikle Hanbelî çevrelerle ciddi gerginlikler yaşamıştır. Kaynaklarda onun Babû'l-Ezec halkı hakkında küçümseyici sözler söylediğine dair bazı dikkat çekici rivayetler yer almaktadır. Rivayete göre kaybolan bir kişiden söz edildiğinde, o kişinin Babû'l-Ezec tarafına gidip karşısına çıkan birini eşiği yerine götürebileceğini söylemiştir. Kaynaklar, onun bu sert tavırları ve insanlarla yaşadığı çekişmeler sebebiyle ölümünün bazı kesimler tarafından sevinçle karşılandığını belirtmektedir.³⁹³

Dönemin diğer âlimi ise Keyyâ el-Herâsî(ö. 504- 1110) adıyla meşhur olan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî el-Herrâsî, Şâfiî mezhebinin önde gelen fakihlerinden biridir. Kaynaklarda “allâme”, “Şâfiîlerin şeyhi” ve “Şemsü'l-İslâm” unvanlarla anılmaktadır. Hicrî 450 yılında doğmuş, eğitimini İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yanında tamamlamıştır. Kaynaklarda, Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn'in en seçkin öğrencileri arasında gösterildiği belirtilmektedir. Her

³⁹² Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/116; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/300-301; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 5/345.

³⁹³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/311-312.

iki âlim de daha sonra Bağdat'taki Nizâmiye Medresesinde müderrislik görevine tayin edilmiştir. Ebû'l-Hasan'ın etkileyici hitabeti ve güçlü sesiyle tanındığı belirtilmektedir. Hatta rivayetlere göre Nîşâbur Nizâmiye Medresesinin yetmiş basamaklı merdivenlerini çıkarken her basamakta İblîs'e yedi kez lanet okurdu. Hadis rivayet etmiş, fetvalar vermiş ve uzun süre ders okutmuştur. Kaynaklar onu fazilet sahibi ve dönemin önde gelen fakihlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Hayatının bir döneminde Bâtınîlerle ilişki kurduğu yönünde suçlamalara maruz kalmış ve bu sebeple görevinden uzaklaştırılmıştır. Ancak aralarında İbn Ukayl'ın da bulunduğu bazı âlimlerin lehinde şahitlik yapmaları üzerine yeniden müderrislik görevine dönmüştür. Keyyâ el-Herâsî, 504 hicrî yılın Muharrem ayının başında, perşembe günü elli dört yaşında vefat etmiş ve Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin mezarının yanına defnedilmiştir.³⁹⁴ Keyyâ el-Herâsî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olması ve Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapması, onun Şâfiî geleneğin aktarılmasında önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Ayrıca Bâtınîlikle ilişkilendirilerek suçlanması, dönemin mezhebî hassasiyetlerini ve fikrî mücadelelerini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Bu yönüyle el-Herâsî, Selçuklu dönemindeki mezhebî ve ilmî faaliyetlerin önde gelen simalarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Dönemin dikkat çeken âlimlerinden biri de Ebû Bekr Fahrü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şâşî el-Fârikî (ö. 507/1114), el-İmâmü'l-Kebîr, Fahrü'l-İslâm lakaplarıyla tanınmaktadır. Hicrî 429 yılının Muharrem ayında Meyyâfârikîn'de (Silvan) doğmuştur. Kaynaklarda onun, Şâfiî mezhebinin hem temel meselelerini hem de nadir karşılaşılan konularını ezbere bilen güçlü bir fakih olduğu vurgulanmaktadır. Şahsiyet olarak ise takva sahibi, zâhid, sade yaşamayı seven ve oldukça vakarlı bir insan olduğu anlatılmaktadır. Aynı zamanda tevazu sahibi olduğu, ibadet ve taat ehli kimseler arasında örnek gösterildiği ifade edilmektedir. Bağdat'ta Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh eğitimi aldığı, ilmî çalışmalarında büyük bir gayret ve ciddiyet

³⁹⁴ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/350-351; İbn Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, 10/387; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/330-331.

gösterdiği aktarılmaktadır. Bu yoğun ilmî çabanın sonucunda zamanla kendisine başvuru ve görüşlerine müracaat edilen önemli bir imam hâline gelmiştir.³⁹⁵

Bağdat ve Mekke’de dönemin tanınmış âlimlerinden fıkıh, cedel ve hadis dersleri alan Fâhru’l-İslâm Ebû Bekir eş-Şâşî, hocasının vefatından sonra Bağdat’ta Şafii mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri hâline gelmiştir. Zühdü ve takvası sebebiyle “Cüneyd” lakabıyla da anılmıştır. Önce kendi yaptırdığı medresede ders vermiş, ardından Tacülmülk tarafından yaptırılan Tâciyye Medresesinde ve daha sonra da Bağdat Nizâmiye Medresesinde müderrislik görevinde bulmuştur. Hicrî 504 yılından vefatına kadar burada ders okutmuştur. Kaynaklarda, kendisinden önce aynı görevde Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi önemli isimlerin bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca ders halkalarına devlet adamları ve vezirlerin de katıldığı belirtilmektedir.³⁹⁶

Fâhru’l-İslâm Ebû Bekir eş-Şâşî, hicrî 507 yılının Şevval ayının yirmi beşinci günü olan cumartesi günü vefat etmiştir. Cenazesi Bâbü’l-Ebrez’de, hocası Ebû İshak eş-Şîrâzî ile aynı kabre defnedilmiştir. Kaynaklarda, onun ardından mezhep ve nazar alanında temayüz etmiş iki oğul bıraktığı belirtilmektedir. Ebû Bekir eş-Şâşî’nin ilmî mirası arasında çeşitli eserler yer almaktadır.³⁹⁷ Ebû Bekir eş-Şâşî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bağdat’ta yürüttüğü ilmî faaliyetler ve Nizâmiye Medresesinde üstlendiği müderrislik görevi, Şâfiî mezhebinin ilmî geleneğinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Ebû Bekir eş-Şâşî, Selçuklu döneminde Şâfiî düşüncenin temsilinde önemli rol oynayan âlimlerden biri olmuştur.

2.5.5. Eş’arî ve Hanbelî Mücadelesi

Selçuklu dönemindeki mezhep çatışmaları içerisinde en fazla yankı uyandıran ve kalıcı etkiler bırakan hadiselerden biri, Sultan I. Melikşah’ın saltanatının dördüncü yılında ortaya çıkan ve “Ebû Nasr el-Kuşeyrî Fitnesi” olarak anılan olaylardır. Bu fitnenin merkezinde yer alan Ebû Nasr el-Kuşeyrî (ö. 514/1120), dinî ilimler

³⁹⁵ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 6/70; Zehebî, *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*, 19/393; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Âyân ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân*, 4/221.

³⁹⁶ Cengiz Kallek, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/369.

³⁹⁷ Zehebî, *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*, 19/394; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, 6/71-72; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve’n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi*, 12/338; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-Âyân ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân*, 4/221.

alanındaki yetkinliği, münazara gücü, edebî kişiliği ve kelâm ilmindeki başarısının yanı sıra Eş'arî mezhebine karşı sergilediği belirgin mezhep taassubuyla dikkat çekmiştir. Onun bu tutumu, özellikle vaaz ve hitabelerinde kullandığı sert üslup sebebiyle mezhepler arası gerilimi tırmandırmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Eş'arî ve Hanbelî mezhebi arasındaki hadiseler 1076 yılı mayıs ayında başlamıştır. Bu noktada, Hanbelîliğin hem amelî hem de itikadî yönü bulunan bir mezhep olduğunu belirtmek gerekir. Hac yolculuğu esnasında Bağdat'a uğrayan Ebû Nasr el-Kuşeyrî, Nizâmiye Medresesi ile Şeyhu'ş-Şüyûh Ribâtı'nda verdiği vaazlarda Eş'arî mezhebini öven ve onun diğer mezhepler karşısındaki üstünlüğünü vurgulayan ifadeler kullanmıştır. Hanbelîleri eleştirerek onları mücessime anlayışına mensup olmakla itham etmiştir. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin taraftarları arasında yer alan Ebû Sa'd es-Sûfî(ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) ve Ebû İshak eş-Şîrâzî de bu vaaz faaliyetlerinde kendisine destek vermiştir. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Hanbelîleri bu şekilde suçlayıcı bir dil kullanması ve onların yanlış inançlar üzerinde olduklarını dile getirmesi, Hanbelî mezhebî mensuplarının tepkisini çekmiş ve Şâfiîler aleyhine harekete geçmelerine yol açmıştır. Bunun sonucunda Hanbelîler, Ebû Nasr el-Kuşeyrî ve İmam Eş'arî hakkında hakaretlerde bulunmaya, İmam Eş'arî'yi açıkça hedef alan sözler sarf etmeye başlamışlardır. Bağdat ve çevresinde Hanbelîlerin sayısal üstünlüğüne karşılık, Şâfiîler de mezheplerinden olan Vezir Nizâmülmülk'ün siyasî desteğini arkalarına almışlardır. Böylece biri nüfus yoğunluğu, diğeri ise siyasî güç sebebiyle her iki mezhep de Bağdat'ta etkili bir konum elde etmiş ve bu güçlerine güvenerek karşı karşıya gelmekten çekinmemişlerdir.³⁹⁸

Şevval ayında (Nisan–Mayıs 1077) Bağdat'ta Şâfiîler ile Hanbelîler arasında ciddi gerginlikler ve karşılıklı çatışmalar yaşanmıştır. Bu hadiselerin temelinde, Nişâbur'u vâiz Ebû Nasr b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde Eş'arî mezhebi lehine vaazlar vermesi yer almaktadır. Ebû Nasr el-Kuşeyrî, vaazlarında Kur'ân âyetlerine de atıfta bulunarak Hanbelîleri eleştirmiş ve onları sert bir üslupla hedef almıştır. Söz konusu bu tutum, Hanbelî mezhebi

³⁹⁸ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/240-241; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/102; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 23-24; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 97-98; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci / Siyasi-Teolojik Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Oluşum Dönemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014), 71.

mensuplarının tepkisini çekmiştir. Hanbelîler, Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin kendileri aleyhindeki söylemlerine karşı çıkararak onu açık biçimde kınamışlardır. Bunun yanı sıra, Şâfiî mezhebinin önde gelen âlimlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî ve taraftarlarını, Ebû Nasr el-Kuşeyrî'ye destek vererek Hanbelîler aleyhine hareket etmekle suçlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine Hanbelîler, Şâfiîlere karşı cephe almış ve sokaklarda toplanarak bağırıp çağırmış, hakaret ve küfür içeren sloganlar atmışlardır. Bağdat'ta Şâfiîlerin sayıca azınlıkta bulunmaları sebebiyle, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ten Hanbelîlere karşı yardım talep etmişlerdir. Buna karşılık Hanbelîler, sahip oldukları sayısal üstünlüğün yanı sıra özellikle Bağdat'ın taşra kesimlerinden ve alt tabakalarından aldıkları destekle konumlarını güçlendirmişlerdir. Kaynaklarda aktarıldığına göre, Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin vaaz toplantıları sırasında bazı Yahudi ve Hristiyan grupların maddî menfaat karşılığında İslâmiyet'i kabul ettikleri, kendilerine hil'at giydirilerek atlara bindirilip şehirde dolaştırıldıkları belirtilmektedir. Ancak halk arasında bu tür uygulamaların samimi bir din değiştirme değil, çıkar temelli bir süreç olduğu yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Bu algı mezhebî gerilimleri daha da derinleştirmiştir. Yaşanan olayların kontrolden çıkması üzerine Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk'e hitaben bir mektup kaleme alarak Hanbelîlerin düşmanca tutumlarını şikâyet etmiş ve mezhebî çatışmaların önlenmesi için devletin müdahalesini talep etmiştir.³⁹⁹

Vezir de Bağdat'a bir heyet göndermiştir. Bu sırada Hanbelîlerin önde gelen âlimlerinden Ebû Câfer Abdülhâlik b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî (ö. 470/1077), muhtemel kargaşaları önlemek amacıyla tedbirler almıştır. Ancak Şâfiî bir grubun Ebû Câfer'in mescidine yönelmesiyle çıkan taşlı çatışmada bir kişinin ölmesi, olayların daha da büyümesine neden olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Şâfiîler Halîfe'den yardım talep etmiş, Halife el-Muktedî'nin Hanbelîlere meyilli olduğu yönünde ithamlarda bulunmuşlardır. Şehirde artan huzursuzluk, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Bağdat'ı terk etme teşebbüsüne kadar varmış ancak Halife'nin müdahalesiyle bu girişim engellenmiştir. Son olarak Ebû İshak eş-Şîrâzî, olayların seyrini ayrıntılarıyla anlatan bir mektup ve bir grup Şâfiî fakihî Nizâmülmülk'e göndermiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 120-121; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/106.

⁴⁰⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/240; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 24.

Halîfe, mezhep çatışmalarının yeniden şiddetlenme ihtimali ile birlikte Şâfiîliğin siyasî hamisi konumundaki Nizâmülmülk'ün tepkisinden çekinerek sürece doğrudan müdahil olmuştur. Bu çerçevede, Şâfiî ve Hanbelî çevrelerin önde gelen temsilcileri saraya davet edilerek uzlaşma zemini oluşturulmak istenmiştir. Ebû Cafer el-Hâşimî, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda, halifenin veziri tarafından Ebû Cafer el-Hâşimî'nin itibarı vurgulanmıştır. Ardından tarafların bir barış göstergesi olarak onun elini öpmeleri teklif edilmiştir. Bu girişim sonucunda taraflar arasında geçici de olsa bir sulh sağlanmıştır.⁴⁰¹

Olayların başlamasından yaklaşık iki ay sonra, Temmuz 1077'de Ebû İshak eş-Şîrâzî, bir elçi aracılığıyla Fâhru'd-Devle b. Cehîr (ö. 478/1085) ile oğlu Amîdu'd-Devle Ebû Mansur'a (ö. 492/1099) iki ayrı mektup göndermiştir. Bu mektuplarda Hanbelîlerin sayısal üstünlüklerine dayanarak taşkınlıklar sergilediklerini, Şâfiî ve Hanefîlere karşı son derece sert ve tehditkâr bir tutum benimsediklerini ifade etmiştir. Halîfe ise, Nizâmülmülk'ün Şâfiîlere olan yakınlığını dikkate alarak, bu durumun siyasî bir krize dönüşmesinden endişe etmiş ve vezirine, tarafları yeniden bir araya getirerek barışın neden bozulduğunu araştırma talimatı vermiştir. Yapılan görüşmelerin ardından Halîfe, özellikle Ebû Cafer el-Hâşimî'ye teşekkür ederek onu saraya davet etmiştir. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin hac için Bağdat'tan ayrılmasıyla birlikte gerginlikler büyük ölçüde yatışmıştır.⁴⁰²

Hanbelîleri şikâyet amacıyla Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Nizâmülmülk'e gönderdiği mektuba verilen cevap, 1077 yılı Ramazan ayında kendisine ulaşmıştır. Nizâmülmülk, cevabı mektubunda Sultan'ın siyasî olarak herhangi bir mezhep aleyhine taraf tutma niyetinde olmadığını, devletin temel amacının Sünnîliği güçlendirmek ve mezhep kaynaklı fitneleri önlemek olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu uzlaştırmacı tutuma rağmen, Nizâmiye Medresesi fakihlerinden el-İskenderânî lakabıyla tanınan bir Şâfiî âlim, kendisiyle aynı görüşte olan bir grupla birlikte es-Sülesâ Çarşısı'na giderek Hanbelîlere yönelik ağır itham ve hakaretlerde bulunmuştur. Bunun üzerine çarşıda bulunan halkın tepkisiyle çıkan olaylarda söz konusu fakih darp edilmiş, meydana gelen kargaşa sırasında çarşı yağmalanmış ve hayatını kaybedenler olmuştur. Böylece

⁴⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), 121; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/240.

⁴⁰² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/59; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 25-26.

mezhep temelli gerilim yeniden şiddetlenmiştir. Bağdat'ta meydana gelen bu gelişmeler karşısında Selçuklu devlet erkânının doğrudan taraf olmaktan kaçınması, çatışma hâlindeki grupların cesaretini önemli ölçüde kırmıştır. Bu tutum, mevcut gerginliğin daha da tırmanmasını engellediği gibi, ileride telafisi mümkün olmayan toplumsal yaraların açılmasının da önüne geçmiştir.⁴⁰³

Nizamülmülk, gerçekleşen kargaşa ve yaşanan ölüm sonrası Gevherâyin'i yeniden Bağdat şahneliğine atamış, Cüheyroğulları hakkında hazırlanan şikâyetleri Halife el-Muktedî'ye iletmiş ve Fahrüddeve'nin (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) görevden alınmasını talep etmiştir. Bu haber üzerine Amidüddeve (ö. V./XI. yüzyılın sonu- VI. /XII. yüzyılın başı), Nizamülmülk'ten af dilemek için yola çıktı. Amidüddeve, Sultan'ın karargâhına ulaştıktan sonra Nizamülmülk ile ilişkilerini düzeltmeye çalıştı ve sonunda bunda başarılı oldu. Amidüddeve 20 Cemaziyevvel 471'de (28 Kasım 1078) Bağdat'a döndü. Ancak Halife, babasını yeniden vezirliğe getirmedi; her ikisine de evlerinde kalmalarını emretti ve Ebû Şücâ Muhammed b. el-Hüseyn'i (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) vezir tayin etti. Daha sonra Nizamülmülk, Halife'ye elçi ve mektup göndererek Cüheyroğulları lehine aracılık etti. Bunun sonucunda Amidüddeve yeniden vezirliğe getirildi, babası Fahrüddeve'nin de evinden çıkmasına izin verildi. Bu gelişme 472 yılı Safer ayında (Ağustos 1079) gerçekleşti.⁴⁰⁴

Kuşeyrî fitnesinin sona erdirilmesi amacıyla devlet, mevcut imkânları ölçüsünde müdahalede bulunmuş ve taraflar arasındaki gerginliği azaltmak için vaizlerin cami ve mescitlerde vaaz vermeleri geçici olarak yasaklanmıştır. Gerginliğin zamanla azalması ve toplumsal düzenin yeniden sağlanması üzerine, 1080 yılı Kasım ayında vaizler divanda toplanmış ve kendilerine vaaz faaliyetlerinin yeniden serbest bırakıldığı bildirilmiştir. Bununla birlikte, mezhep ve usûl konularının gündeme getirilmemesi şart koşularak, benzer gerilimlerin tekrar ortaya çıkmasının önüne geçilmek istenmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰³ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/104; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/244; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 29-30.

⁴⁰⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/106-107.

⁴⁰⁵ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/249; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemleri (1040-1092)*, 70.

Kuşeyrî fitnessinin ardından mezhepler arası tansiyonu düşürmeye yönelik alınan tedbirlerin zamanla etkisini yitirdiği, 1082 yılında yaşanan yeni hadiselerle anlaşılmaktadır. Eş‘arî vâiz Ebû‘l-Kâsım el-Bekrî’nin (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) Nizâmülmülk’ün desteğiyle Bağdat’ta vaaz faaliyetlerine başlaması, özellikle Hanbelîleri hedef alan sert söylemleri sebebiyle yeni bir krize yol açmıştır. Ebû‘l-Kâsım el-Bekrî’nin, Hanbelîleri mücessime ile özdeşleştiren ithamları ve Mansûr Cami’nde vaaz verme konusundaki ısrarı, devletin askerî tedbirler almak zorunda kalmasına neden olmuştur. Vaaz sırasında Ahmed b. Hanbel’i dolaylı olarak suçlayıcı ifadeler kullanması, mezhep ihtilaflarının sadece ilmî düzeyde kalmadığının göstergesidir.⁴⁰⁶

Ebû‘l-Kasım’ın, Kadı Ebû Abdullah ed-Dımaşkî’nin (ö. 478/1085) Nehrû‘l-Kallâfın bölgesindeki evine yaptığı ziyaret, kendi çevresi ile Hanbelîler arasında tartışmalar yaşanmış ve bu durum kısa sürede toplumsal bir gerilime dönüşmüştür. Bu tartışmalar zamanla büyüyerek el-Ferrâ ailesine ait evlere yönelen bir müdahaleye dönüşmüş ve bazı kitaplar buradan alınmıştır. Söz konusu eserler arasında yer alan Ebû Ya‘lâ’nın *Kitâbü’s-Sıfât* adlı kitabı da bulunmaktadır. Bu gelişmeler, Hanbelîlerle olan ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.⁴⁰⁷

Yaşanan hadiselerin tamamı dikkate alındığında, ortak noktanın Hanbelîlerin mezhep anlayışlarından kaynaklanan ve diğer mezheplere karşı hoşgörü sınırlarını aşan bir tutum sergilemeleri olduğu görülmektedir. Bu durum, zaman zaman fiilî müdahaleye varan davranışlara zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, olayların ortaya çıkış ve tırmanış süreci incelendiğinde Şâfiîlerin de pasif bir konumda kalmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gelişmeleri yalnızca Hanbelîlerin mezhep taassubuna bağlamak isabetli değildir. Her ne kadar etkileri Hanbelîler kadar belirgin olmasa da Şâfiî–Eş‘arî çevrelerin zaman zaman sert ve kışkırtıcı söylemleriyle bu süreçte sorumluluk taşıdıkları söylenebilir.⁴⁰⁸

2.6. Hanbelî, Mu‘tezile ve Diğer Mezhepler

1072’de Ebû‘l-Vefâ b. Muhammed b. Ukayl el-Ukaylî el-Hanbelî’nin (ö. 513/1119) divanda verdiği beyan, dönemin mezhebî ve itikadî hassasiyetlerini yansıtan

⁴⁰⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi’t-Tarih*, 10/119; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 103-104.

⁴⁰⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi’t-Tarih*, 10/119.

⁴⁰⁸ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 106.

önemli bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu beyanda Ebû'l-Vefâ, Mu'tezilî düşünceden tövbe ettiğini ilan etmiştir. Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) hak ehli olduğu yönündeki önceki kanaatini reddederek, bu görüş doğrultusunda kaleme aldığı eserlerden vazgeçtiğini açıklamıştır. Ayrıca Hallâc'ın, yaşadığı dönemin âlimleri tarafından zındıklıkla itham edilmesi konusunda oluşan icmâya atıfta bulunmuştur. Bu icmâyâ dayalı olarak verilen ölüm hükmünün meşru ve isabetli olduğunu savunmuştur. Bu açıklama, resmî nitelik kazanması amacıyla divan kâtipleri huzurunda yazılı hâle getirilmiş ve şahitler tarafından tasdik edilmiştir. Ardından divandan ayrılan Ebû'l-Vefâ, Şerif Ebû Cafer'in (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) evine giderek kendisinden özür dilemiş ve Şerif Ebû Cafer de bu ziyarete saygıyla karşılık vermiştir.⁴⁰⁹ 1091 yılında Sultan I. Melikşah ile Veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'a gelişleri sırasında, söz konusu âlimin mücessime'ye mensup olduğu yönünde şikâyetler gündeme getirilmiştir. Buna karşılık Ebû'l-Vefâ ise bu iddialara sert bir şekilde karşı çıkarak kendisini savunmuştur.⁴¹⁰

Hanbelîler açısından 467/1075 yılı kritik bir kırılma noktasıdır. Halife el-Kâim'in vefatıyla birlikte mezhep siyasi desteğini önemli ölçüde kaybetmiştir. Bu gelişme, Hanbelîlerin genel güç dengesi içerisindeki konumunu zayıflatmıştır. Nitekim Ebû Muhammed et-Temîmî (ö. 488/1095-1096) gibi dönemin önde gelen Hanbelî âlimleri, bu süreçten sonra mezhebin geleceği konusunda ciddi endişeler dile getirmiştir.⁴¹¹

Selçuklu Devleti'nde kadılık görevine getirilen Hanefî kökenli Mu'tezilî âlimlerde bulunmaktadır. Bu çerçevede Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği), hem Hanefî gelenek içinde yer alan hem de Mu'tezilî düşüncüyü benimseyen önemli bir isimdir. Nîşâbur kadılığı görevinde bulunduğu bilinen Muhammed el-Hanefî, hac yolculuğu esnasında Bağdat'a uğramış ve kelâm alanında el-Cüveynî ile münazaralar gerçekleştirmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/226.

⁴¹⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/275; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 77.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 117; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetleri*, 138; İbn Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, 10/94.

⁴¹² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 236-237.

Sultan I. Melikşah dönemi de dâhil olmak üzere Büyük Selçuklular zamanında, Mâlikîlik ve Zâhirîlik de varlığını sürdüren diğer Sünnî mezhepler arasında yer almıştır. Irak ve Horasan bölgelerinde Mâlikî mezhebine mensup kimselere oldukça sınırlı ölçüde rastlanmaktadır. Bu bölgelerde bulunan Mâlikîler, çoğunlukla geniş halk kitleleri hâlinde değil, bireysel düzeyde varlık göstermiştir. Buna karşılık Mâlikî mezhebi, daha çok İslâm dünyasının batı kesimlerinde, özellikle Mısır, Mağrip ve Endülüs gibi bölgelerde yaygınlık kazanmış ve esas kitlesel tabanını bu coğrafyalarda oluşturmuştur.⁴¹³

Büyük Selçuklular döneminde mevcut olan Sünnî fıkhî mezheplerinden biri de Zâhirîliktir. Her ne kadar bu mezhep, Hanefî ve Şâfîlik gibi geniş bir yaygınlığa ulaşamamış olsa da ilmî çevrelerde varlığını sürdüren bir ekol olarak dikkat çekmektedir. Zâhirî mezhebinin yayılmasında Ebû'l-Hüseyin Abdullah b. Ahmed b. el-Müfelles'in (ö. 324/935) önemli bir rol oynadığı; onun yetiştirdiği talebeler aracılığıyla mezhebin belirli bir ilmî süreklilik kazandığı anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu coğrafyasında Zâhirî mezhebinin temsilcileri daha çok bireysel âlimler düzeyinde kalmıştır. Bağdat'ta yaşayan Abdülbâkî b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 485/1092) ile hadis sahasında tanınan Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 507/1113) bu mezhebi benimsemeleri, Zâhirîliğin özellikle ilmî çevrelerde sınırlı da olsa etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.⁴¹⁴

2.6.1. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Hanbelî Âlimleri

İbn Akîl (ö. 513/1119), tam adıyla Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl b. Abdullah el-Bağdâdî ez-Zaferî, Hanbelî mezhebine mensup önemli bir kelâmcı ve müelliftir. Kaynaklarda “imam”, “allâme”, “derya (el-Bahr)” ve “Hanbelîlerin şeyhi” gibi unvanlarla anılmıştır. Hicrî 431 yılında doğmuştur.⁴¹⁵ İlk eğitimini, mensubu olduğu aile çevresinin etkisiyle Hanefî mezhebi çerçevesinde almıştır. Eğitim sürecinde Bağdat'taki çeşitli ilmî çevrelerle temas kuran İbn 'Akîl, farklı itikadî ve fikhî eğilimlere sahip âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Kendi beyanına göre yirmi üç hocadan ders almış, bunların yalnızca az bir kısmı Hanbelî âlimlerden

⁴¹³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 61.

⁴¹⁴ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 61-62.

⁴¹⁵ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/443-444.

oluşturmuştur.⁴¹⁶ İbn Akîl, gençlik döneminde İbnü'l-Velîd'in (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) yanında Mu'tezile düşüncesiyle ilgilenmiştir. Bu durum sebebiyle Hanbelî çevrelerin sert tepkisiyle karşılaşmış, hatta bazı Hanbelîlerin onu öldürmek istediği rivayet edilmiştir. Bunun üzerine bir süre Bâbü'l-Merâtib tarafına sığınarak gözlerden uzak yaşamıştır. Daha sonra ise tövbe ettiğini açıkça ilan etmiştir.⁴¹⁷

İbn Kesîr'in rivayetine göre, İbn 'Akîl farklı mezheplere mensup ilim ehliyle bir araya gelerek ilmî müzakerelerde bulunmuş ve çeşitli tartışma meclislerine katılmıştır. Bazı yakın çevresi bu tavrını hoş karşılamasa da o, eleştirilere önem vermemiştir. Kaynaklarda, onun farklı çevrelerle kurduğu ilmî ilişkiler sayesinde akranları arasında üstün bir konuma yükseldiği belirtilmektedir. Onun aynı zamanda iffet sahibi, dindar ve ilme büyük önem veren bir kişi olduğu belirtilmektedir. Hayatının büyük bölümünü ilimle meşgul olarak geçirdiği, güzel simalı bir kimse olduğu da kaynaklarda yer almaktadır. Hicrî yılın Cemâziyelevvel ayının ikinci günü, cuma sabahı seksen yaşını aşmış olduğu hâlde vefat etmiştir. 513 (1119) yılında Bağdat'ta vefat eden İbn 'Akîl, Ahmed b. Hanbel'in kabri yanına defnedildi. Kaynaklarda belirtildiğine göre, o gün Bağdat'ta daha önce benzeri görülmemiş büyük bir izdiham meydana gelmiştir.⁴¹⁸ İbn Akîl, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî geleneğin önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Farklı mezheplere ve fikrî çevrelere mensup âlimlerle kurduğu ilişkiler, dönemin ilmî ve mezhebî etkileşiminin dikkat çekici örneklerinden birini oluşturmaktadır. Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi sebebiyle Hanbelî çevrelerin tepkisiyle karşılaşması ise dönemin mezhebî hassasiyetlerini ve fikrî mücadelelerini yansıtmaktadır. Bu yönüyle İbn Akîl, Selçuklu dönemindeki mezhep hareketlerinin ilmî ve fikrî boyutunu temsil eden önemli şahsiyetlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Bir diğer önemli Hanbelî âlimi Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî el-Bağdâdî, 2 Şevval 432 (1041) tarihinde muhtemelen Bağdat yakınlarındaki Kelvezâ'da doğmuş ve erken yaşta Bağdat'a yerleşerek ilmî hayatını burada şekillendirmiştir. Erken yaşta başladığı eğitimini tamamen Bağdat'ta sürdürmüş, dönemin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh ve ferâiz dersleri almıştır.

⁴¹⁶ Mehmet Sever, "Hanbelî Düşüncenin Aklîleşme Sürecinde İbn 'Akîl'in Eş'arîlik Eleştirisi", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Aralık 2019), 102.

⁴¹⁷ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/448.

⁴¹⁸ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/349; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/446.

Özellikle Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ile kurduğu ilmî bağ, onun yetişmesinde belirleyici olmuş; bu hocasının vefatına kadar ilmî faaliyetlerini onun yanında sürdürmüştür. Kelvezânî, hadis ve kelâm alanlarında bilgi sahibi olmakla birlikte asıl yetkinliğini fıkıh, fıkıh usûlü ve hilâf sahalarında göstermiştir. Bu alanlarda kaleme aldığı eserler, sonraki Hanbelî literatürü üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. İlmi, ahlâkı ve güvenilirliği ile hem halk hem de yöneticiler nezdinde saygın bir konuma sahip olmuştur.⁴¹⁹

İbn Kesîr Kelvezânî hakkında naklettiği göre, Hanbelî mezhebinin önde gelen imamları ve müellifleri arasında yer aldığını yazmaktadır. Fıkıh eğitimini Ebû Ya'lâ'dan almış, daha sonraki dönemde ders okutmuş, fetvalar vermiş ve ilmî münazaralara katılmıştır. Kaynaklarda, usûl ve fûrû alanlarında çeşitli eserler kaleme aldığı belirtilmektedir. Kaynaklar, onun güzel şiirler yazdığını ve özellikle kendi itikadî görüşleri ile mezhebî anlayışını anlattığı bir kasidesinin bulunduğunu aktarmaktadır. 510 (1116) yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbel'in kabri yakınına defnedilmiştir.⁴²⁰ Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bağdat'ta yetişmesi ve Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi etkili bir âlimden eğitim alması, Hanbelî geleneğin ilmî sürekliliği açısından önem taşımaktadır. Fıkıh ve usûl alanındaki çalışmaları ile ilmî münazaralardaki etkinliği, onun mezhebin görüşlerini sistemli biçimde savunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Kelvezânî, Selçuklu döneminde Hanbelî mezhebinin ilmî ve fikrî varlığının devamında etkili bir rol üstlenmiştir.

Dönemin önde gelen âlimlerinden biri de Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî(ö. 471/1079), 396 (1005) yılında dünyaya gelmiştir.⁴²¹ Eğitimini dönemin önde gelen âlimlerinden almış; özellikle Hanbelî geleneğin önemli isimleriyle birlikte farklı mezheplere mensup hocalardan da istifade etmiştir. Fıkıh, hadis ve kıraat alanlarında kendini yetiştiren âlim, Bağdat'taki ders halkaları ve vaazlarıyla tanınmış, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Döneminde Hanbelî fikhının önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilen İbnü'l-Bennâ, akaid konularında Selefi çizgiyi

⁴¹⁹ Ahmet Özel, "Kelvezânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/217-218.

⁴²⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/343; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/416.

⁴²¹ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ el-Bağdâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-'Üseymin (Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1419), 3/250.

benimsemiş ve sünnetin savunulmasına önem vermiştir.⁴²² İbnü'l-Bennâ, hicrî 471 yılının Receb ayının beşinci günü olan cumartesi günü vefat etmiştir. Cenaze namazı önce Saray Cami'nde, ardından Şehir Cami'nde kılınmıştır. Daha sonra İmam Ahmed Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴²³ İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bağdat'taki ilmî çevrelerde yetişmesi ve ders halkalarıyla tanınması, Hanbelî geleneğin şehirdeki etkinliğini göstermektedir. Akaid alanında Selefi çizgiyi benimsemesi ve sünnetin savunusuna önem vermesi, mezhebin fikrî duruşunun güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu yönüyle İbnü'l-Bennâ, dönemin Hanbelî ilmî yapısının şekillenmesinde etkili olan âlimler arasında yer almaktadır.

2.6.2. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösterdiği Düşünülen Hanbelî Âlimleri

Bu dönemde öne çıkan İbn Ebû Ya'lâ(ö. 526/1131) diye de bilinen Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî 'dir. 15 Şâban 451 (26 Eylül 1059) tarihinde Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. İlmiyle tanınan köklü bir aileye mensuptur. Babası, Hanbelî mezhebinde ictihad seviyesine ulaşmış önemli fakihlerden Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dır. İlk eğitimini babasından ve anne tarafından dedesinden almış olsa da küçük yaşta babasını kaybettiği için onun yanında uzun süre eğitim görme fırsatı bulamamıştır. Kaynaklarda özellikle fıkıh alanındaki ilmî birikimiyle öne çıktığı belirtilmektedir. Hadis rivayetinde güvenilir kabul edilen İbn Ebû Ya'lâ'nın, Hanbelî mezhebine son derece bağlı olduğu ve sünnete aykırı gördüğü düşüncelere karşı tavizsiz bir tutum sergilediği ifade edilmektedir. Bu sebeple özellikle Eş'arîlerle çeşitli tartışmalara girmiş ve onlara karşı sert bir mücadele yürütmüştür. Kaynaklarda "kadı" unvanıyla anılmasına rağmen hangi bölgede kadılık yaptığına dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebû Ya'lâ, Bağdat'ın Bâbü'l-Merâtib semtindeki evinde, 10 Muharrem 526 (2 Aralık 1131) gecesinde öldürülmüştür. Rivayetlere göre gece yalnız kaldığı odasına hırsızlık amacıyla giren hizmetçileri tarafından öldürülmüştür. Daha sonra Bâbü Harb Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmiştir.⁴²⁴ İbn Ebû Ya'lâ,

⁴²² Kemal Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/529.

⁴²³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/451.

⁴²⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/379; Şükrü Özen, "İbn Ebû Ya'lâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/447-448; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/538.

Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî mezhebinin güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hanbelî geleneğe olan bağlılığı ve sünnete aykırı gördüğü düşüncelere karşı sert tutumu, mezhebî kimliğinin belirgin yönlerinden biri kabul edilebilir. Özellikle Eş‘arîlerle yaşadığı tartışmalar, dönemin itikadî ve mezhebî mücadelelerinin ilmî çevrelere yansımaları göstermektedir. Bu yönüyle İbn Ebû Ya‘lâ, Hanbelî mezhebinin savunulması ve mezhep çizgisinin korunması konusunda etkili rol oynayan âlimler arasında yer almaktadır.

Dönemin önde gelen âlimlerinden biri de Ebu Muhammed Rızkullah bin Abdülvehhab bin Abdülaziz bin el-Haris bin Esed et-Temîmî (ö. 488/1095-1096)’dir. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Buna göre hicrî 400 yılında doğduğu belirtilmekle birlikte, bir diğer rivayette doğumunun hicrî 401 yılında gerçekleştiği de nakledilmektedir.⁴²⁵ Ebu Muhammed et-Temîmî, Hanbelî mezhebinin öne çıkan âlimlerinden biri olarak tanınmaktadır. Kaynaklarda onun özellikle ibadete düşkünlüğü, etkileyici konuşma üslubu ve güçlü hitabeti dikkat çeken özellikleri arasında gösterilmektedir. Hicrî 450 yılına kadar Mansur Cami’nde babasının ders halkasında vaaz vermiş ve fetva faaliyetlerinde bulunmuştur. Daha sonraki dönemde ise buradan ayrılarak Dârü’l-Hilâfe çevresine taşınmıştı. Kaynaklarda ayrıca onun her yıl Receb ve Şâban aylarında dört defa Ahmed b. Hanbel Mezarlığı’nı ziyaret ettiği ifade edilmektedir. Bu ziyaretler sırasında vaaz meclisleri düzenlediği ve konuşmalarını dinlemek üzere çevresinde büyük kalabalıkların toplandığı nakledilmektedir.⁴²⁶

Ebu Muhammed et-Temîmî, kaynaklarda “asrın imamı” olarak nitelendirilmekte ve dönemin önde gelen ilmî şahsiyetleri arasında gösterilmektedir. Emirler ve vezirler tarafından büyük saygı gördüğü, hatta önemli bazı meselelerde sınır bölgelerindeki yöneticilere elçi olarak gönderildiği belirtilmektedir. Kaynaklara göre hicrî 488 yılı Cemâziyelevvel ayının ortalarında, ayın on beşinci gecesinde vefat etmiştir. İlk olarak Bâbü’l-Merâtib’deki evine defnedilmiş, ancak hicrî 491 yılında oğlunun vefatının ardından cenazesi Ahmed b. Hanbel Mezarlığı’na nakledilmiştir.⁴²⁷ Ebû Muhammed et-Temîmî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Vaaz ve fetva faaliyetleriyle

⁴²⁵ İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, 3/466.

⁴²⁶ İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, 3/464.

⁴²⁷ İbn Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, 3/465-466.

Hanbelî düşüncenin yayılmasına katkı sağlamış, ilmî otoritesi ve hitabet gücüyle dönemin dinî hayatında etkili bir rol üstlenmiştir.

Dönemin dikkat çeken Hanbelî âlimlerinden biri de Ebu Cafer Abdülhalik bin İsa bin Ahmed bin Muhammed bin İsa bin Ahmed bin Musa bin Muhammed bin İbrahim bin Abdullah bin Mamed bin el-Abbas bin Abdülmuttalib (ö.470/ 1077-1078)'dir. Hicrî 411 yılında dünyaya gelmiştir. Kaynaklar onu, az konuşan fakat etkili konuşan, ders anlatımı güçlü ve münazaralarda başarılı bir âlim olarak tanıtmaktadır. Özellikle miras hukuku, Kur'an ahkâmı ve usûl alanlarında derin bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir. Ebû Cafer'in önce Harkî Çarşısı Mescidi ile Mansur Cami'nde ders verdiği aktarılmaktadır.⁴²⁸ Kaynaklarda Ebû Cafer ve çevresindeki âlimlerin, bidat ehline karşı yürüttükleri ilmî mücadelede üstünlüklerini korudukları ve bu konumlarının muhalifleri tarafından zayıflatılmadığı ifade edilmektedir. Bunun yanında onun, iffetini koruyan ve dürüstlüğüyle tanınan bir şahsiyet olduğu aktarılmaktadır.⁴²⁹

Ebû Cafer, hicrî 470 yılı Safer ayının ortasında, perşembe günü vefat etmiştir. Cenazesi ertesi gün cuma sabahı kaldırılmış ve büyük bir kalabalığın katılımıyla defnedilmiştir. Kaynaklarda, o günün halk için büyük bir hüznün olduğu ve insanların yoğun şekilde ağladığı ifade edilmektedir. Naaşı, İmam Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yanına defnedilmiştir. Vefatının ardından halkın kabri ziyaret ettiği, bereket ümidiyle toprağından aldığı ve uzun süre kabir başında Kur'an okuyup dua ettiği aktarılmaktadır. Hatta ilk aylarda kabri başında çok sayıda hatim indirildiği rivayet edilmektedir. Bunun yanında, salih kişiler tarafından onun hakkında güzel rüyalar görüldüğü de nakledilmiştir.⁴³⁰ Ebû Cafer, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Hanbelî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ebû Cafer, Hanbelî ilmî geleneğinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu yönüyle dönemin mezhebî ve ilmî tartışmalarında etkili olan âlimler arasında yer almaktadır.

⁴²⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/439-440.

⁴²⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/441.

⁴³⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/445-446.

2.6.3. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyasında Faaliyet Gösteren Mu'tezile Âlimleri

Dönemin önde gelen Mu'tezile âlimi Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf b. Bündâr el-Kazvîni (ö. 488/1095) 391 (1001) yılı civarında Kazvin'de doğduğu kabul edilmektedir. Ailesi ilimle meşgul bir çevreye mensup olup ilk eğitimini babası ve amcasından almıştır. Daha sonra Rey'e giderek Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden Kādî Abdülcebbâr'dan (ö. 415/1025) kelâm tahsil etmiş ve bu etkiyle itikadî açıdan Mu'tezilî, fikhî bakımdan ise Zeydî bir çizgiye yönelmiştir. Özellikle Mısır'da uzun süreli ikameti sırasında kurduğu kapsamlı kütüphane, onun ilmî üretim ve birikim faaliyetlerinin kurumsal boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Selçuklu döneminde Bağdat'a yerleşerek Nizâmülmülk ile temas kurması da ilmî ve siyasî çevrelerle olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Ebû Yûsuf el-Kazvîni, yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, kelâm alanındaki eserlerinin günümüze ulaşmamış olması, onun bu sahadaki katkılarının ayrıntılı biçimde tespit edilmesini güçleştirmektedir.⁴³¹ İbn Kesîr eserinde Mısır'da kırk yıl gibi uzun bir süre kaldığını ve birçok eser yazdığını nakletmiştir. 488 (1095) yılında Bağdat'ta vefat eden, Hanefî geleneğin önemli simgelerinden Ebû Hanîfe'nin kabri civarına defnedilmiştir.⁴³² Ebû Yûsuf el-Kazvîni, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Mu'tezilî kelâm geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kādî Abdülcebbâr'dan aldığı kelâm eğitimi ve bu doğrultuda geliştirdiği itikadî çizgi, onun dönemin kelâm tartışmalarında Mu'tezile'nin fikrî varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Ayrıca Nizâmülmülk ile temas kurması, farklı mezhebî çevreler arasında dolaylı etkileşimin varlığına işaret etmektedir. Bu yönüyle el-Kazvîni, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde Mu'tezilî düşüncenin temsil ve devamlılığı açısından dikkate değer bir isimdir.

Dönemin önde gelen bir diğer Mu'tezile âlim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101), Ramazan 413 (Aralık 1022) tarihinde Beyhak bölgesine bağlı Cüşem köyünde dünyaya gelmiştir. İlmî

⁴³¹ Avni İlhan, "Ebû Yûsuf el-Kazvîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/265.

⁴³² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/295; İlhan, "Ebû Yûsuf el-Kazvîni", 10/265; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/213.

tahsilini dönemin önemli ilim merkezleri olan Beyhak ve Nîşâbur'da tamamlayan Hâkim el-Cüşemî, özellikle Mu'tezile kelâmı, usûl-i fıkıh ve hadis alanlarında derinleşmiştir. Hâkim el-Cüşemî, Hanefî fikhî alanında da dönemin önde gelen isimlerinden istifade etmiştir. Onun ilmî kişiliğinin şekillenmesinde farklı mezhep ve ekollere mensup âlimlerle kurduğu çok yönlü ilişkiler belirleyici olmuştur. Nitekim yetiştirdiği öğrenciler arasında Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi önemli isimlerin bulunması, ilmî etkisinin genişliğini göstermektedir. Hâkim el-Cüşemî, tahsil hayatının ilk dönemlerinde Hanefî fikhına yönelmişse de bulunduğu coğrafyanın etkisiyle ilerleyen süreçte Zeydî fikhını benimsemiştir. İtikadî bakımdan ise Mu'tezile ve Zeydiyye çizgisinde yer almış, eserlerinde bu iki ekolün görüşlerini sistemli bir şekilde ele alarak savunmuştur. Hayatının sonlarına doğru bölgede artan mezhebî çatışmalar, Hâkim el-Cüşemî'nin hayatını doğrudan etkilemiştir. Bu sebeple memleketini terk ederek Mekke'ye gitmiş; ancak burada da ilmî tartışmaların merkezinde yer almaya devam etmiştir. Özellikle Cebriyye'ye karşı kaleme aldığı risale, onun hedef alınmasına yol açmış ve 494 yılında (1101) Mekke'de hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.⁴³³ Ebû Sa'd el-Hâkim el-Cüşemî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Mu'tezile ve Zeydiyye çizgisini temsil eden önemli âlimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Farklı ilim merkezlerinde aldığı eğitim ve çeşitli mezheplerle kurduğu ilmî temaslar, onun eklektik bir ilmî birikim geliştirdiğini göstermektedir. Özellikle Mu'tezilî kelâmı sistemli biçimde savunması ve bu doğrultuda eserler kaleme alması, dönemin kelâmî tartışmalarında etkin bir rol üstlendiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle el-Cüşemî, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde muhalif kelâm ekollerinin ilmî sürekliliğini temsil eden bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.

2.6.4. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Diğer Mezhep Âlimleri

Bu dönemde yaşamış Maliki fakihlerden Ebû'l-Velîd el-Bâcî(ö. 474/1081), hicrî 403 yılı Zilkade ayının ortalarında, salı günü Batalyevs'te dünyaya gelmiştir.⁴³⁴ Endülüs Maliki fakihlerinin önde gelenlerinden biridir. İlk tahsilini burada

⁴³³ Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/185-186.

⁴³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 2/409.

tamamlayan Bâcî, dönemin önde gelen âlimlerinden ders alarak özellikle edebiyat sahasında temayüz etmiştir. 1035 yılında başladığı doğu seyahati, onun ilmî birikimini derinleştiren önemli bir dönüm noktası olmuştur. Hicaz'da hac ibadetini yerine getirdikten sonra hadis ve fıkıh alanında eğitim görmüş; ardından Bağdat, Musul ve Şam gibi merkezlerde bulunarak farklı ilim disiplinlerinde kendini geliştirmiştir. Yaklaşık on iki yıl süren bu ilmî yolculuğun ardından Endülüs'e dönen Bâcî, başlangıçta geçim sıkıntısı yaşamış olsa da ilmî faaliyetleri sayesinde kısa sürede tanınmıştır. Ebû'l-Velîd el-Bâcî, gerçekleştirdiği ilim yolculukları sırasında Bağdat'ta dönemin önde gelen âlimleriyle görüşmüştür. Bunlar arasında Şâfiî fakih Ebû İshak eş-Şîrâzî de bulunmaktadır. Özellikle İbn Hazm (ö. 456/1064) ile gerçekleştirdiği münazaralar, onun ilmî otoritesini pekiştirmiştir. Bunun yanı sıra Endülüs'teki siyasî yapıda da etkin rol üstlenmiş, yöneticiler arasındaki ihtilafların giderilmesi için çaba göstermiş ve çeşitli şehirlerde kadılık görevinde bulunmuştur.⁴³⁵

İbn Kesîr eserinde Ebû'l-Velîd el-Bâcî hakkında, Mâlikî mezhebinin fakihlerinden biri olarak kabul edildiğini yazmaktadır. Fıkıh ve hadis alanlarında çok sayıda eser kaleme almış, güçlü hafızası sebebiyle dönemin önemli muhaddisleri arasında gösterilmiştir. Hadis toplamak ve ilmî birikimini geliştirmek amacıyla hicrî 426 yılında doğu bölgelerine seyahat etmiş, burada devrin tanınmış hadis ve fıkıh âlimleriyle görüşmüştür. İbn Kesîr'in rivayetine göre yaklaşık on üç yıl süren ilmî yolculuğunun ardından memleketine dönen bu âlim, burada kadılık görevini üstlenmiştir. Kaynaklarda ayrıca Halep kadılığı görevinde de bulunduğu rivayet edilmektedir. İbn Hallikân (ö. 681/1282), onun farklı alanlarda kaleme aldığı çok sayıda eserinin bulunduğunu ifade etmektedir. Hicrî 474 yılının Receb ayının yirmi dokuzuncu günü, perşembe gecesini akşam ile yatsı vakti arasında vefat etmiştir.⁴³⁶ Ebû'l-Velîd el-Bâcî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki en güçlü temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Doğru İslam dünyasına gerçekleştirdiği ilmî seyahatler, onun farklı mezhebî ve ilmî çevrelerle temas kurmasını sağlamış ve bu durum mezhepler arası ilmî etkileşimi artırmıştır. İbn Hazm gibi isimlerle gerçekleştirdiği münazaralar, dönemin mezhebî

⁴³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 2/408; Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414.

⁴³⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/252; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 2/409.

tartışmalarında etkili bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle el-Bâcî, Mâlikî düşüncenin hem Endülüs'te hem de doğu İslam dünyasında temsil edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Bu dönemde yaşamış Zâhirî mezhebinin önemli âlimi Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095), Endülüs'ün doğusunda yer alan Mayurka'da doğmuştur. Kaynaklarda doğum tarihinin 420 yılından önce olduğu belirtilmektedir.⁴³⁷ Küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiş, erken dönemde hadis meclislerine katılarak ilmî hayatına sağlam bir temel atmıştır. Fıkıh ve hadis alanındaki eğitimini dönemin önemli âlimlerinden almış, özellikle İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) ders halkasında bulunarak onun eserlerini rivayet etme imkânı elde etmiştir. Ayrıca Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, İbn Hazm ez-Zâhirî'ye özel bir yakınlık göstermiş ve onun ilmî çevresine dâhil olmuştur. İlmî birikimini geliştirmek amacıyla geniş kapsamlı seyahatlere çıkan Humeydî, hac yolculuğunun ardından Şam, Hicaz, Mısır ve Irak gibi ilim merkezlerini dolaşmış, Bağdat'a yerleşerek burada tanınmış muhaddislerden istifade etmiştir. Hadis ilmindeki derinliği, râviler konusundaki hâkimiyeti ve güvenilirliği ile dikkat çeken Humeydî, Zâhirî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Muhammed b. Fütûh el-Humeydî için kaynaklarda onun ilim, fazilet sahibi bir âlim olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca iffet, dürüstlük, takva ve ilimle sürekli meşguliyet bakımından benzerinin görülmediği de nakledilmiştir. İbn Esîr eserinde, Endülüs, Mısır, Hicaz ve Irak'ta hadis tahsil ettiğini yazmıştır. 488 (1095) yılında vefat eden Humeydî'nin naaşı sonra başka bir kabristana nakledilmiş olup bu durum bazı kaynaklarda tarih karışıklığına yol açmıştır.⁴³⁸ Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Melikşah dönemi mezhep hareketleri içerisinde Zâhirî mezhebinin önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hadis ve fıkıh alanındaki güçlü birikimi ile farklı ilim merkezlerinde gerçekleştirdiği tahsili, onun ilmî otoritesini pekiştirmiştir. Özellikle İbn Hazm çizgisine yakınlığı ve onun eserlerini rivayet etmesi, Zâhirî düşüncenin ilmî devamlılığı açısından önem taşımaktadır. Bu yönüyle el-Humeydî, Endülüs kaynaklı Zâhirî geleneğin İslam dünyasında yayılmasına katkı sağlayan âlimlerden biri olmuştur.

⁴³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 4/282-283.

⁴³⁸ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/297; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/213; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, 4/282-283.

2.7. Sultan I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu–Fâtımî Mücadelesi

Selçukluların batı yönündeki siyasetlerinin iki temel hedefi bulunmaktaydı: Şîî Fâtımî Devleti ve Hristiyan Bizans İmparatorluğu. Bağdat Halifesi'nin davetini kabul eden Tuğrul Bey, daha Rey'de bulunduğu sırada, hac yollarının güvenliğini sağlama, Mekke'ye ulaşan güzergâhları imar etme ve Şam ile Mısır'ı ele geçirerek Şîî Fâtımî hâkimiyetine son verme yönündeki isteğini açıkça ortaya koymuştur. Bu bağlamda Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişindeki asıl amacı, Şîî Fâtımî otoritesini ortadan kaldırmak ve bölgedeki siyasî-dinî istikrarı Sünnî-Abbâsî merkezli bir anlayış doğrultusunda tekrardan tesis etmek olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁹

2.7.1. Fâtımî Devleti'nin Şîîliği Yaygınlaştırma Stratejileri

Selçukluların İslâm dünyasına giriş yaptıkları dönem, siyasî istikrarsızlıkların ve toplumsal sorunların yoğun biçimde hissedildiği bir süreçti. İslâm coğrafyası; Abbâsî, Fâtımî ve Endülüs Emevî halifelikleri şeklinde çok merkezli bir yapı sergilemekteydi. Bu çok yapıli durum içerisinde Sünnî Abbâsî Halifeliği'nin temsil ettiğı siyasî-dinî otorite giderek zayıflamıştır. Merkezi idarenin gün geçtikçe zayıflaması, çeşitli bölgelerde yerel güç odaklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu mahallî hanedanlıklar, çoğu zaman destek aldıkları dış güçlerin teşvikiyle, halk üzerinde baskı kuran ve toplumsal düzeni bozan yönetimler inşa etmişlerdir. Bu karmaşık ortamda Sünnî Abbâsî Halifeliği için en ciddi tehdit konumunda olan güç, giderek nüfuzunu artıran Şîî Fâtımî Devleti idi. Fâtımîlerin siyasî ve mezhebî etkinliklerini genişletmeleri, Bağdat merkezli Sünnî otoriteyi doğrudan hedef alan bir gelişme olarak değerlendirilmekteydi. Bu nedenle Fâtımîlerin güç kazanması hem Abbâsî halifeliğinin hem de Sünnî düşünce sisteminin güvenliğı açısından kritik bir sorun hâline gelmiştir.⁴⁴⁰

Fâtımîler, herhangi bir bölgeyi ele geçirmeden önce o bölgeye doğrudan askerî müdahalede bulunmak yerine, ilk olarak kendi dâîlerini göndererek söz konusu bölgenin toplumsal altyapısını oluşturmayı hedeflemişlerdi. Dâvet eylemlerini desteklenmeyen bir coğrafyada askerî harekâta girişmeme ilkesi, Fâtımî yayılma

⁴³⁹ Özdemir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, 320; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 166.

⁴⁴⁰ Çelik, “Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri”, 257; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 132; Aydın Çelik, “Fatımîler Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi [Fırat Üniversitesi Dergisi : Sosyal Bilimler]* 15/2 (2005), 452.

politikasının karakteristik bir özelliğini teşkil etmektedir. Nitekim Irak'ın Abbâsî hilâfetinin merkezi olması ve bu nedenle stratejik ve sembolik öneme sahip bulunması sebebiyle Fâtımîler, İsmailî öğretilerini yaymak amacıyla bölgeye çok sayıda dâî göndermişlerdir.⁴⁴¹

Fâtımîlerin Irak topraklarında yayılmaya başlamaları, genel olarak el-Hâkim (ö. 411/1021) dönemine karşılık gelmektedir. 1010 yılında Bağdat halifesine karşı isyan eden Karvaş el-Ukeylî'nin (ö. 444/1052) Fâtımî dâvetine icabet ederek Musul, Medâyin ve Kûfe'de Fâtımîler adına hutbe okutmuştu. Bu süreç, Abbasîlerin Fâtımî baskısı karşısında kendilerini siyasî açıdan aciz hissettikleri bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir.⁴⁴² Selçuklu dönemine gelindiğinde, Şîî-İsmailî mezhebine mensup Fâtımîler özellikle Suriye bölgesindeki hâkimiyet alanlarını güçlendirmeye yönelik faaliyetlerini arttırmayı hedeflemişlerdi. Buna karşılık Sünnî Selçuklular ise aynı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde kendi siyasî gücünü pekiştirmeye çalışmışlardır.⁴⁴³ Fâtımîler, Kuzey Suriye'de kaybettikleri toprakları geri alma çabaları sonuçsuz kalmış ve o bölgenin bir daha hakimiyeti alanlarına giremeyeceklerini anlamışlardır. Fâtımîlerin Şîî hareketi, Mısır'ın hâkimiyet altına alınmasının ardından belirgin biçimde hız kazanmıştır. Bu süreçte kendilerine has bir hadis ve fıkıh literatürü oluşturmuş ve özellikle 'İmamet' öğretisine yönelik vurguya önem vermişlerdir. Fâtımîler, dinî-siyasî faaliyetlerinde o kadar ileri gitmişlerdir ki, Şîîliğin ayırt edici unsurlarından biri olan ezan ilavesini hayata geçirmişlerdir. İlk defa Tolunoğlu Cami'nde ezanlara 'Hayya alâ Hayri'l-Amel' lafzı eklenmiştir. Namazlarda besmele açıktan okunmaya başlamış, Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra insanların en faziletlisi olduğu açıklamış ve onun neslinden gelenlere karşı saygılı olunması gerektiği bölge halkına duyurulmuştur.⁴⁴⁴

Fâtımîlerin Şîîlik faaliyetlerine esas hız kazandırdıkları ve bu faaliyetleri sistematik bir yöntem dâhilinde yürüttükleri dönem, el-Ezher Cami'nin inşasından sonraya karşılık gelmektedir. el-Ezher Cami 969 yılında inşasına başlanan 972 yılında bitirilerek resmen hizmete girdi. Şîîlik faaliyetleri daha önceleri Tolunoğlu Camisinde

⁴⁴¹ Çelik, "Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri", 257.

⁴⁴² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/47; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/180.

⁴⁴³ Çelik, "Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri", 258; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/180-181.

⁴⁴⁴ Çağatay, "Fatimîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", 71; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 134; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dini Siyaseti*, 44-45.

yürütölmekteyken Ezher'in açılmasıyla birlikte Şîlik için bir merkez hâline getirildi. Fâtımî halifesi el-Azîz (ö. 386/996) döneminde el-Ezher, bir eğitim kurumu hüviyetine kavuşturularak adeta bir üniversite niteliğı kazanmıştır. Burada yetiştirilen Şî fakihler yalnızca fıkıh alanında değil, aynı zamanda tarih, edebiyat ve şiir gibi diğer ilmî sahalarda da yetkin kişiler olarak temayüz etmişlerdir. Özellikle el-Azîz'in Yahudilikten Şîliğe geçen Yakub b. Killis (ö. 380/991) buraya otuz yedi fakih tayin ederek, bunların Şî fikhı üzerine eğitim vermesini sağladı. Fâtımî devleti, fakihlere yakın ilgi göstererek onların yeme içme gibi ihtiyaçları yanında oturacakları evleri de karşılayarak onları sorunlarını gidermiştir. Sünnîler Mısır'da kalabalık olmalarına rağmen bu kurumdan uzak durmuşlardır. Bu müessese otuz yılı aşkın Şîliğin önemli bir merkezi olmuş ve hizmet vermiştir. El-Hâkim döneminde "Dâru'l-İlm" adında açılan kurum Şîliğin yeni merkezi haline gelmiştir.⁴⁴⁵

Fâtımî halifeliğı, Abbâsî halifeleriyle etkin bir şekilde mücadele edebilmek amacıyla bir arada olmayan İsmâilî dâîlerini bir çatı altında toplamak ve halifelik iddialarına meşruiyet kazandırmak hedefiyle birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Fâtımîler bu şekilde hareket etmekteki amacı ise mücadele edilen devletleri zayıflatarak onları kendilerine, karşı koyamaz bir duruma getirmektedirler. Nitekim özellikle Abbâsî Halifeliğini hedef alan bu politikalar çerçevesinde, Abbâsî topraklarında Şîliğı yaymakla görevli ve binlerce dâîden oluşan taraftar kitlesi etkin bir şekilde kullanılmıştır.⁴⁴⁶

2.7.2. Selçuklular ile Fâtımîler Arasındaki Mücadelenin Ortaya Çıkışı

Selçukluların Bağdat'a gelerek Sünnî dünyanın siyasî liderliğini fiilen ele geçirmelerinin ardından, Fâtımîler açısından öncelikli hedef bu devlet olmuştur. Daha önce binlerce Fâtımî dâîsi aracılığıyla yürütölen propaganda faaliyetleri ve Şîleştirme çalışmaları, Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte sekteye uğramış, hatta belirgin bir gerileme sürecine girmiştir. Bu durumu kabullenmekte zorlanan Fâtımîler, mevcut propaganda faaliyetlerine yeni bir unsur ekleyerek hedeflerini artırarak geliştirmişler. Bu yeni unsur, Bâtınîlik faaliyetleri olmuştur. Bâtınî unsurlar vasıtasıyla Abbâsî hilafetinin, dolayısıyla Selçuklu idaresinin hâkim olduğı bölgelerde sistemli

⁴⁴⁵ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher (Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/59; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 168-169; Çağatay, "Fatimîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", 71.

⁴⁴⁶ Çelik, "Fatimîler Devletinin Kuruluşu", 451; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri", 257.

terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. Bu yolla halk sindirilmeye çalışılmış ve Selçuklu yönetiminden uzaklaştırılarak Fâtımî nüfuzu altına sokulması hedeflenmiştir. Bâtınîler, bir yandan Fâtımîlerin dışarıdan yürüttükleri fiilî müdahaleleri Selçuklu ülkesinin iç bölgelerine taşırken, diğer yandan özellikle büyük şehirlerde yaşayan yoksul kesimler üzerinde etkili olarak bu grupları şiddete yönlendirmiş ve böylece mevcut sosyal düzenin sarsılmasına yol açmışlardır. Bu durum, Selçukluların Bağdat'ta hâkimiyetlerini tesis etmelerinin ardından, doğrudan Fâtımîler ve onların Şifileştirme faaliyetlerinin hedefi hâline gelmelerine yol açmıştır. Sünnî dünyanın liderliğini üstlenen Selçuklular ile Şifî dünyanın lideri konumundaki Fâtımîler arasındaki bu sürtüşme, farklı coğrafyalarda ve çeşitli alanlarda kendisini hissettirmiştir. Mücadelenin tarafları siyasî, iktisadî, askerî ve ilmî sahalarda yoğun bir rekabet içine girmiştir. Söz konusu dönem, bu alanlarda yürütülen faaliyetlerin Sünnî ve Şifî merkezli iki kutuplu bir İslâm dünyasının teşekkülüne zemin hazırladığı bir süreç olarak şekillenmiştir.⁴⁴⁷

2.7.3. Bağdat'ta Yaşanan Sünnî-Şifî Çatışmaları

Irak bölgesinde Şifiliğin gelişimi büyük ölçüde Büveyhîler döneminde gerçekleşmiştir. Mezhep olarak Şifiliği benimseyen ve bu konuda oldukça mutaassıp bir tutum sergileyen Büveyhî sultanları, Şifiliğin yayılması ve kurumsallaşması için yoğun faaliyet göstermişlerdir. Sâsânî geleneklerini yeniden canlandırmayı hedefleyen Büveyhîler, Muizzü'd-Devle döneminden itibaren Şifiliğe ait merasim ve törenleri açıktan icra etmeye başlamışlardır. Bu süreçte özellikle, Hulefâ-yi Râşidîn devrinden itibaren Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü gün olan 10 Muharrem, umumi yas günü ilan edilmiştir. Ayrıca Şifî inancına göre Gadîr-i Hum mevkinde Resûlullah'ın Hz. Ali'yi kendisinden sonra yerine geçecek kişi olarak tayin ettiğine inanılan olay, şenlikler ve kutlamalarla anılmaya başlanmıştır.⁴⁴⁸ Muizzü'd-Devle, 962 yılında Hz. Muâviye ve diğer önde gelen sahâbîlere lânet edilmesini, ayrıca cami duvarlarına bu şahsiyetlere yönelik hakaret ifadelerinin yazılmasını emretmiştir. Bu tür uygulamalarla Sünnîleri tahrik edecek çeşitli eylemlerde bulunmuştur. Bağdat'ın Büveyhîler döneminde Şifî ve Sünnî şeklinde iki ayrı toplumsal yapının doğması şehirde ise korku,

⁴⁴⁷ Yuvalı, "Selçuklular Zamanında Bâtınîler'in Faâliyetleri", 291-292; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 170-171; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri", 265-266.

⁴⁴⁸ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/741.

fitne ortamının oluşmasına ve karşılıklı çatışmaların artmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁴⁹ Bağdat'taki Şîî-Sünnî çekişmesinin zaman zaman şiddetlendiği, tarihî kaynaklardan takip edilebilmektedir. Nitekim Selçuklu hâkimiyetinin Bağdat'ta henüz tesis edilmediği bir dönemde, 1049 yılında Şîîlerin Âşûrâ mateminin yasaklanması üzerine taraflar arasında ciddi kargaşalar meydana gelmiştir.⁴⁵⁰ İki tarafta birbirine güvenmediği için birtakım tedbirler almışlardır. Şîî-Sünnî çatışmaları, bir türlü sona ermeyerek müteakip yıllarda da devam etmiştir. Nitekim 1052 yılında Şîîler, mescitlerinin kapılarına “Muhammed ve Ali insanların hayırlısıdır” ifadesini altın harflerle yazmışlar, bunun yanı sıra ezanlara Şîîliğe özgü unsurlar ilâve etmişlerdir. Bu gelişmelerin ardından meydana gelen olaylarda, kadın ve erkeklerden oluşan kırk dört kişinin hayatını kaybettiği kaydedilmektedir.⁴⁵¹ Halife, Bağdat'taki camilerde hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını hatiplere emretmiş ve bu talimat doğrultusunda 22 Ramazan 448 (15 Aralık 1055) tarihinde, Cuma namazında hutbe Tuğrul Bey adına okunmuştur.⁴⁵² Şîî Fâtımîler tarafından desteklenen İbrâhim Yınal isyanının patlak vermesi üzerine Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Tuğrul Bey'in şehirden ayrılmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî ise Bağdat'a girerek Şîî hâkimiyetini tesis etmiştir. Akabinde yüzyıllardır Mansûr Cami'nde Sünnî Abbâsî halifesi adına okutulmakta olan hutbeyi kaldırarak, hutbenin Şîî Fâtımî halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okuttu ve onun emriyle ezana “hayya alâ hayri'l-amel” şeklinde okunmaya başladı.⁴⁵³ İbrahim Yınal meselesini kökten halleden Tuğrul Bey tekrar Bağdat'a dönerek Halifeyi koruma altına alıp, makamına oturtmak için yoğun diplomatik faaliyetlerine ve uyguladığı çok yönlü siyaset içerisine girmiştir. Tuğrul Bey, el-Besâsîrî ve Kureyş'e haber göndererek halifenin sarayına iade edilmesi hâlinde Irak'a girmeyeceğini, buna karşılık kendi adına hutbe okutulması ve sikke bastırılmasıyla iktifa edeceğini bildirmiştir. Ancak el-Besâsîrî bu teklifi kabul etmemiştir. Besâsîrî'nin öldürülmesi neticesinde Abbasî Halifesini sağ salim kurtararak makamına oturtmuştur.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/468.

⁴⁵⁰ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/425-426.

⁴⁵¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/160-161; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/436-437.

⁴⁵² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/463.

⁴⁵³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/183; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 37; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/485.

⁴⁵⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 9/489-492; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/188.

Sultan I. Melikşah zamanı 1072 yılına gelince, Kerh Mahallesi sakinleri ile Bâbü'l-Basra ve Kalâyîn Mahallesi sakinleri arasında ciddi bir çatışma meydana gelmiştir. Çatışmalar sırasında her iki taraftan da çok sayıda can kaybı yaşanmış, Kerh Mahallesi'nin büyük bir bölümü yangın sonucu tahrip olmuştur. Kerh Mahallesi'nin mütevellisi, Bâbü'l-Basra Mahallesi sakinlerinden intikam aldı. Neticede onlara ceza olarak çok miktarda mal ve para tahsil etti.⁴⁵⁵ 1077 yılında ise Bağdâd'da Medrese Çarşısı'nda (Sûku'l-Medrese) ikamet edenlerle Salı Pazarı'nda (Sûku's-Sülâsâ) bulunanlar arasında itikadî meseleler sebebiyle karışıklıklar meydana gelmiştir. Yaşanan olaylar sırasında halk karşılıklı olarak birbirlerinin mallarını yağmalamıştır. Gelişmeler üzerine medresenin bitişiğindeki evde ikamet eden Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmülmülk'ün talimatıyla Bağdat Amîdi ve Şahnesi askerleriyle birlikte bölgeye intikal etmişler ve müdahalede bulunmuştur. Meydana gelen çatışmalar neticesinde çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Müdahalenin ardından taraflar dağıtılmış ve şehirde asayiş yeniden sağlanmıştır.⁴⁵⁶

Olayları geçici olarak yatışmış ama barış ortamı kalıcı olmamıştır. İtikadî meselelerdeki fikir ayrılıkları ile tarafların kendi üstünlüklerini ortaya koyma eğilimleri, mezhep taassubuyla da desteklenince, kısa süre içerisinde yeni gerginlikler ve yeni olaylar ortaya çıkmıştır. Neticesinde 1085 yılında Kerh ahalisi ile Bağdat'ın diğer mahalleleri arasında çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Çatışmalar sırasında Nehru'd-Deccâc bölgesinde yer alan Âcur Geçidi (Derbü'l-Âcur) ile çevresindeki alanlar ateşe verilmiştir. Gelişmeler üzerine Vezir Ebû Şücâ tarafından bir askerî birlik gönderilmiştir. Birliğe kan dökülmesini önlemek ve halkı suç teşkil eden fiillerden alıkoymak yönünde emir verilmiştir. Ancak alınan tedbirlere rağmen olaylar kontrol altına alınamamış, aksine karışıklıkların şiddeti artmıştır. Uzun uğraşlar sonucunda tarafların faaliyetlerini engellemiş ve iki taraf arasında sulh yapılmıştır.⁴⁵⁷

1086 yılı Muharrem ayında (Nisan–Mayıs 1086) Kerh ile Bâbü'l-Basra mahallelerinin sakinleri arasında meydana gelen olaylarda çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Amîd Kemâlülmülk ed-Dihistânî Bağdât'ta bulunmaktaydı. Süvari ve piyade birlikleriyle birlikte el-Kantaratü'l-Atîka'ya (Eski Köprü) giderek Kerh ahalisine destek vermiştir. Ancak bu müdahaleye rağmen, Şevval ayında (Ocak 1087)

⁴⁵⁵ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/227-228.

⁴⁵⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/104.

⁴⁵⁷ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/133; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 176.

taraflar arasında ikinci bir karışıklık daha meydana gelmiştir. Şehirde bulunan hacılar da Sünnîlere yardım etmiş ve Kerh halkının üzerine yürümüşlerdir. Bu hadise sonrasında dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kerhliler, liderleri vasıtasıyla Sünnî birliklere giderek af talebinde bulunmuş ve pişmanlıklarını dile getirmeleri neticesinde dağılmaktan kurtulmuşlardır.⁴⁵⁸

Söz konusu olaylar 1087'de iki grup arasında hafif sürtüşmeler şeklinde yine meydana geldi ve birçok adam öldü.⁴⁵⁹ 1089 yılına gelince ise olaylar çok şiddetli ve kanlı hale dönüşecektir. Bu yılın Safer ayında (Nisan–Mayıs) Bâbu'l-Basra ahalisinin Kerh'e düzenlediği baskın sonucunda hayatını kaybedenler olmuştur. Bu gelişme sonucunda Kerh halkı çarşıları kapatmış ve mushafları kaldırarak tepki göstermiştir. Söz konusu olayların ardından Bağdat genelinde Kerhliler ile diğer mahallelerin insanları arasında çok sayıda karışıklık meydana gelmiş, çatışmalar sırasında önemli ölçüde insan hayatını yitirmiştir. Diğer mahallelerde ikamet eden gruplar Nehr Decâc bölgesinin büyük bir kısmını istilâ etmiş, yağmalamış ve ateşe vermiştir. Gelişmeler üzerine Gevherâyîn'e vekâlet eden Bağdat şahnesi Humârtekin (ö. VI. /XII. yüzyılın ilk çeyreği), olayları bertaraf etmek amacıyla süvari ve piyade birlikleriyle Dicle kıyısında konuşlanmıştır. Ancak alınan askerî tedbirlere rağmen karışıklıklar sona erdirilememiş, şehirdeki şiddet ortamı halk arasında devam etmiştir.⁴⁶⁰

Olaylar devam ederken Nehr Decâc bölgesinden bir kişinin, Sünnî grupların saldırıya geçtiğini ve çatışmaların başladığını söyleyerek yardım istedi. Onlar da şahne ile birlikte gidip olaylara engel oldular. Müdahalenin ardından şehirde bir süreli bir huzur ve sükûnet ortamı sağlanmıştır. Bu süreçte Kerh ahâlisi, mescitlerinin kapılarına “Hz. Peygamber'den sonra insanların en hayırlısı Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir.” ibaresini yazdırmıştır. Ancak aynı gün içerisinde yeniden ayaklanmalar meydana gelmiştir. İbn Ebî Avf Caddesi'ne yönelik saldırılar ve yağma olayları meydana gelmiştir.⁴⁶¹

Bu olayların ardından halk, bayrak açarak vezirin makamına yönelmiş ve burada ağır hakaretlerde bulunmuştur. Bu gelişmelerin ardından şehirde geniş çaplı yağma, fitne ve öldürme olayları meydana gelmiştir. Bunun üzerine Halife tarafından

⁴⁵⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/142-143.

⁴⁵⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/147.

⁴⁶⁰ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/271; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/158.

⁴⁶¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/271; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/158.

Seyfûddevlle Sadaka b. Mezzyd'e haber gönderildi. Onun sevk ettiği askerî birliklerin müdahalesi sonucunda bozguncular ve ayyârlar etkisiz hâle getirilmiştir. Yapılan müdahale sonucunda bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı sürgün edilmiş, kaçanların evleri yıkılmıştır. Böylece şehirde halka huzur ve güvenlik sağlanmış oldu.⁴⁶²

2.7.4. Şam'da Güç Dengelerinin Değişimi: Dımaşk'ın Fethi ve Fâtımî Nüfuzunun Gerileyişi

1071-1076 yılları arasında yürüttüğü fetih hareketleri sonucunda Emîr Atsız (ö. 471/1079), Askalân ve Yafa hariç Suriye ve Filistin'deki şehir ve kaleleri ele geçirmiş, bu gelişmeyle birlikte Fâtımî hâkimiyeti büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu süreçte hem yoğun askerî mücadeleler yürütmüş hem de etkili bir siyasî-diplomatik strateji izlemiştir.⁴⁶³ Bu önemli şehrin fethi için Atsız, Askalân hariç Remle ve Kudüs bölgesindeki yerleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra Dımaşk'a (Şam) yönelmiş ve şehri kuşatma altına almıştır. Kuşatma sırasında Dımaşk'a bağlı kasabaları tahrip ederek yağmalamış, şehre erzak girmesine mâni olmuştur. Buna rağmen Şam halkı ağır şartlara katlanmış ve şehrin düşmesine imkân vermemişlerdir. Bunun üzerine Atsız kuşatmayı kaldırmış, ancak şehrin erzak kaynakları tükeninceye kadar çevre yerleşimleri baskı altına alarak tahrip etmeye devam etmiştir.⁴⁶⁴ Atsız, Suriye ve Ortadoğu'nun önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri konumundaki Şam'da Fâtımî hâkimiyetini sona erdirmeyi hedeflemiştir. Fâtımîlerden beklenen yardım gelmeyince şehrin savunma sistemi zayıflamış ve ekonomik düzeni bozulmuş bununla neticesinde yaşam şartları ciddi şekilde kötüye gitmiştir.⁴⁶⁵ Bu gelişmeler üzerine şehirden çok sayıda halk şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Emîr Atsız, yeniden Dımaşk üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştır. Şehrin Emîri Şîi Fatîmî Halifesi el-Müstansır tarafından tayin edilen Mualla b. Haydere'ydi (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği). Emîr Atsız, şehrin Emîri savunmayı başarıyla sürdürmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Bunun üzerine Emîr Atsız şehri terk etmiştir. Dımaşk'ın Emîri Mualla b. Haydere şehri başarıyla savunsa da askerlere ve halka son derece kötü ve zalimce davranmaya başlaması üzerine aleyhinde yoğun bir propaganda

⁴⁶² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/158-159.

⁴⁶³ İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* = *Nevşehir University Journal of Social Sciences* 2/2 (2013), 97; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 20; Sevîm, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 40.

⁴⁶⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/74.

⁴⁶⁵ Sevîm, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 39.

yürütülmüş. Bunun neticesinde askerler kendisine karşı baş kaldırmışlardır. Halkın da bu isyana destek vermesi üzerine Dımaşk'tan Banyas'a, ardından Sûr'a'ya kaçmıştır. Ancak bir süre sonra yakalanarak Mısır'a götürülmüş ve burada hapsedilmiştir. Hapishanede bulunduğu sırada vefat etmiştir.⁴⁶⁶

Fâtımî valisinin Dımaşk'tan kaçması üzerine el-Masâmide kabilesi bir araya geldi. Bu toplantının sonunda, Berber asıllı olup Rezînüddele unvanıyla bilinen İntisâr b. Yahyâ el-Masmûdî'yi (ö. 468/1076) vali olarak görevlendirme kararı aldılar.⁴⁶⁷ Halk, İntisâr b. Yahyâ el-Masmûdî tayin edilmesini mutlulukla karşıladı ama şehirdeki iâşe sıkıntısı ileri bir boyuta ulaşmış, temel gıda maddelerinin fiyatları ciddi ölçüde artmıştır. Gıda teminindeki yetersizlik, halkın yaşam koşullarını ağırlaştırmış ve buna bağlı olarak yeni bir isyan ihtimali ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁸ Şehrin kendi askeri güçleri içinde anlaşmazlık meydana gelmiştir. Bu gelişmeden haberdar olan Atsız, derhâl Dımaşk'a dönmüş ve söz konusu yılın Şâban ayında (Mart–Nisan 1076) şehrin önlerine gelerek muhasarayı başlatmıştır. Muhasara sürecinde şehirdeki erzak bitme noktasına gelmiş. Şam şehrini bu durumdan ancak Mısır'dan zamanında ulaştırılabilecek bir yardım kurtarabilir düşüncesi vardı. Ancak Fâtımî Halifeliği, söz konusu yardımı gerçekleştirebilecek imkanlara sahip olmadığı için zor durumda kaldılar.⁴⁶⁹ Atsız bundan faydalanmak istedi ve kan dökülmeden şehri teslim almak istedi. Şehre bir elçi göndererek barış yoluyla teslim edilmesini istedi. Direnme ve savunmanın imkânsız olduğunu gören vali, şehir ve kalesini Atsız' a teslim etmek zorunda kaldı. Şehrin Emîri Atsız'a bir mektup göndererek, idaresine bir yer verilmesi şartıyla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Atsız bu teklifi memnuniyetle karşıladı ve Dımaşk'ın teslimine karşılık Banyas kalesiyle sahildeki Yafa şehri İntisâr'a verildi.⁴⁷⁰ Atsız, askerleriyle birlikte Zilkade ayında (Haziran 1076) Dımaşk'a girmiş ve 25 Zilkade 468 (30 Haziran 1076) cuma günü Abbâsî Halifesi el-Muktedî

⁴⁶⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/98.

⁴⁶⁷ Sevim, “Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”, 17; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/98.

⁴⁶⁸ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 39; Salim Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (Aralık 2007), 16.

⁴⁶⁹ Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, 16; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/98.

⁴⁷⁰ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 40; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/99.

Biemrillâh adına hutbe okutmuştur.⁴⁷¹ Atsız, Suriye'nin büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına almış ve Şiî uygulamaya yansıtan “hayya ‘alâ hayri'l-'amel” ibaresiyle okunan ezana son vermiştir. Ayrıca cami ve mescitlerin kapıları üzerinde sahâbeye yönelik lânet içeren ibareler yer almakta idi. Sultan, müezzinlere ve hatiplere, sahâbeye yönelik saygı ve bağlılığı ifade eden söylemleri kullanmalarını emretmiştir. Bu düzenleme, şehir halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁴⁷²

Emîr Atsız, şehrin içine düştüğü ağır ekonomik ve sosyal sefaleti gidermek ve halkı yeniden refah ve huzur ortamına kavuşturmak amacıyla yeni birtakım tedbir almıştır. Bu çerçevede komşu il ve kazalardan şehre yüksek miktarda gıda maddesi sevk edilmiş. Ayrıca çiftçilere tohumluk dağıttırarak ekim faaliyetlerine vakit kaybetmeden başlanmasını emretmiştir. Bununla birlikte şehir merkezi ile çevresinde, özellikle konaklama ve geçiş noktalarında onarım çalışmaları yaptırmıştır. Alınan bu idarî ve iktisadî tedbirler sonucunda şehirde fiyatlarda gerileme, halkın refah düzeyinde artmış olmuştur. Daha önce şehirden göç eden nüfusun yurda geri dönüş süreci böylelikle hızlanmış oldu. Söz konusu tedbirlerin neticesinde Şam şehri, güvenlik ve asayiş bakımından yeniden istikrara kavuşarak huzurlu günlerine kavuşmuş oldu.⁴⁷³

2.7.5. Selçuklu Kumandanı Emîr Atsız'ın Mısır Harekâtı

Emîr Atsız, 1071–1076 yılları arasında Askalân ve Yafa dışında Suriye ve Filistin'de bulunan şehir ve kalelerin tamamını hâkimiyeti altına alarak bu bölgelerdeki Fâtımî nüfuzuna büyük oranda son vermiştir. Bu gelişmenin ardından, bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu Devleti'nin fetih siyaseti doğrultusunda Mısır'ı ele geçirerek Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Emîr Atsız, Mısır seferi için askeri hazırlıklara başlamıştır.⁴⁷⁴ İldenizoğlu (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği), beraberinde bir miktar asker ve babasına ait hazineyle birlikte Mısır'dan kaçarak Suriye'ye gelmiş ve Emîr Atsız'a katılmıştır. Mısır'ın siyasî, askerî

⁴⁷¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/99; Gökhan, “Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi”, 97; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 198; Çelik, “Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri”, 263.

⁴⁷² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/237; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/99.

⁴⁷³ Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, 17; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 40.

⁴⁷⁴ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 40; Ayşe Dudu Kuşcu, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (Aralık 2010), 659.

ve idarî durumu hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler aktaran İldenizoğlu, bu çerçevede Emîr Atsız'ı Mısır'ın fethi konusunda ısrarcı olmuştur. Mısır'ı Büyük Selçuklu Devleti'ne katmak ve hâkimiyeti altındaki toprakları genişletmek isteyen Emîr Atsız, bu hedef doğrultusunda harekete geçmiştir. Nitekim söz konusu dönemde Fâtımî idaresinin içinde bulunduğu derin siyasî, idarî ve askerî kriz, Atsız'a bu amacını gerçekleştirebilmesi için elverişli bir zemin ve önemli bir fırsat durumundaydı.⁴⁷⁵

Mısır'daki siyasal dengeler, kısa süre içerisinde halife lehine bir değişim göstermiştir. Halife el-Müstansır, devlet idaresinde etkili hâle gelen karışıklıkları sona erdirmek amacıyla Akkâ Valisi "Emîr'ül Cüyûş" diye bilinen Bedr el-Cemâlî'yi (ö. 487/1094) Mısır'a çağırarak, onu vezirlik makamına getirerek idarî yetkileri kendisine devretmiştir.⁴⁷⁶ Bedr el-Cemâlî, halife tarafından Mısır'a çağrılınca, Dimaşk ve Akkâ'daki valiliği dönemlerinde sadakatine güvendiği Ermeni askerlerden oluşturduğu muhafız birliğini de beraberinde götürmüştür. Mısır'a vardıktan sonra, halifeyi baskı altında tutan ve kendisinin davet edilme amacını anlayamayan Türk, Arap, Zenci ve Berberî unsurlardan müteşekkil anarşik yapıyı kısa sürede ortadan kaldırarak, yönetimi fiilen ele almış ve devlet bünyesindeki iç karışıklıklara son vermiştir.⁴⁷⁷ Emîr Atsız, Bedr el-Cemâlî'nin aldığı kapsamlı tedbir ve önlemlere rağmen Fâtımî ülkesinin iç karışıklıklardan bütünüyle kurtulamadığı bir dönemde, 1076 yılı başlarında Mısır'ın fethine yönelik askerî harekâta girişmiştir.⁴⁷⁸ Atsız, iki kardeşi ile birlikte Mısır'dan kaçarak kendisine sığınan İldeniz'in de katılımıyla, Türkmen ve Arap unsurlardan oluşan kalabalık bir askeri kuvvetle harekete geçmiştir. Suriye ve Filistin'in kıyı bölgelerini geçmiş Mısır sınırlarına yakın bir Fâtımî şehri olan er-Rîf'e ulaşmıştır.⁴⁷⁹ Mısır üzerine yürümeyi planlamaktaydı. Ancak bu aşamada İldenizoğlu, Kahire ve Mısır'a girilmesine gerek olmadığını, Rîf'in ele geçirilmesinin

⁴⁷⁵ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 40; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 17; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyâseti*, 49.

⁴⁷⁶ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 170; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 22-23; Hüseyin Kayhan, "Türkler. 4", ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 756.

⁴⁷⁷ Sevim, "İbnü'l-Kalânî'nin Zeylî Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 10; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 98.

⁴⁷⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/101; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 23.

⁴⁷⁹ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 98; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 41.

Mısır'ın fethi anlamına geleceğini iddia etmiştir.⁴⁸⁰ Mısır sınırında bulunan Rîf şehri, elli gün süren bir kuşatmanın ardından fetih etmiştir. Bununla birlikte, söz konusu süre zarfında Vezir Bedr el-Cemâlî savunma hazırlıklarını bitirme imkânı bulmuştur. Ordusuyla birlikte şehre giren Atsız, daha önce ele geçirdiği şehirlerde uyguladığı halkı koruyucu tedbirleri Rîf'te sürdürmemiştir. Aksine, ordusunun şehirde namusa tecavüz, cinayet ve zorla para toplama gibi Türk devlet geleneği ve genel insanlık anlayışıyla uyuşmayan fiillerde bulunmasına göz yumdu. Buradan Bedr el-Cemâlî'ye haber gönderen Atsız Bey, kendisinden para talebinde bulunmuştur. Vezir Bedr el-Cemâlî ise Atsız Bey'i vakit kazanmak amacıyla kendisine 150 bin dinar göndereceğini vaat etmiştir.⁴⁸¹ Ayrıca Atsız'ın ordusunda yer alan Kelb kabilesi kuvvetlerinin reisi Bedr b. Hâzım da ikna edilerek söz konusu ittifaktan ayrılması sağlanmıştır. Bu girişim sonrası yaklaşık iki bin kişiden oluşan Kelb kabilesi kuvvetleri Atsız'ın ordusundan ayrılmıştır. Emîr Şöklü Bey'in (ö. 482/1089) babası da Atsız'ın yanında yer almaktaydı. Bedr el-Cemâlî'nin girişimleri sonucunda onu da kendi safına geçmesini razı etti. Yaklaşık yedi yüz kişilik bir kuvvet Atsız'ın ordusundan ayrılmıştır. Bunun ardından Kelb kabilesi kuvvetleri Atsız'a karşı bir tuzak kurmuştur.⁴⁸² Fâtımî Veziri Bedr el-Cemâlî, Atsız'a karşı koymak amacıyla Şöklü'nün babasını önemli bir askerî güçle birlikte onun üzerine göndermiştir. Ancak bu birlikler savaştan yenilgiye uğradıktan sonra Kahire'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Kahire istikametinde ilerlemekte olan Türk ordusunun yaklaştığı haberini alan Fâtımî yöneticileri, köy ve kasabalara kadar uzanan bir propaganda faaliyeti yürüterek çok sayıda kişiyi Kahire'nin savunmasına katılmaya çağırmışlardır.⁴⁸³ Emîr Atsız, halkı büyük bir sıkıntı içine sürüklemiş ve şehri neredeyse şehri ele geçirecekti. Bunun üzerine Halifenin emriyle halk, vaiz İbnü'l-Cevherî'nin (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) gözetiminde camide toplanmıştır. Gözyaşları içinde Allah'a yalvarıp yakarmışlar ve Kur'an okumuşlardır.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 19.

⁴⁸¹ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 41; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 98; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 19.

⁴⁸² Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 24; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 98-99.

⁴⁸³ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 41; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 20.

⁴⁸⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/101; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 20-21.

Kahire dışından ulaşan haberlerde, Atsız'ın halka kötü muamelede bulunduğu ve çeşitli olumsuzlukların meydana geldiği aktarılmaktadır. Artan şikâyetler karşısında Halife Müstansır, düşmanı bertaraf etme konusunda aciz kaldığını itiraf etti. Bunun üzerine halk, Halifeye yeni bir teklifle geldi. Elleriindeki savaşçıları birlikte mücadele etmek üzere göndereceklerini, silahı olmayanları da silah göndererek bunların silahlandırılmasını sağlayacaklarını bildirdiler. Atsız'ın askerlerinin kendilerine güvenerek çevreye dağıldıkları bir gece düzenlenecek ani baskınla bu birliklerin dağılacağını, ardından onun da yanındaki kuvvetlerle Atsız'ın karşısına çıkmasının mümkün olduğu ifade etmişler. Atsız'ın bu şartlar altında karşı koyacak bir kuvvete sahip olmadığı dile getirildi. Halife el-Müstansır bu teklifi kabul etti.⁴⁸⁵ Öte yandan Halife el-Müstansır, Vezir Bedr el-Cemâlî ve diğer devlet erkânı, Fâtımî ordusunun yenilgiye uğraması ihtimaline karşı İskenderiye'ye kaçmak üzere gemilerin hazırlanmasını emretmişti. Bu durumu haber alan geniş halk kitleleri, yeniden halifenin sarayı önünde toplanarak olaylar çıkarmışlar ve düzeni bozmuşlardır. Yaşanan gerginliği yatıştırmak gayesiyle saraydan halife adına yapılan açıklamalarda, halifenin Kahire'yi kesinlikle terk etmeyeceği ve eski kaynaklarda geçen bilgilere göre doğudan gelen hiçbir topluluğun Mısır'ı ele geçiremeyeceğinin ifade edildiği ve bu nedenle zaferin kesinlikle kendilerinin olacağını belirtilmiştir. Bu açıklamalarla halk kitlelerinin sükûnete kavuşturulması ve teskini hedeflenmiştir.⁴⁸⁶ Bu sırada Kahire önlerine ulaşan Atsız'ın ordusu, birliklerden ayrılanlar sebebiyle belirgin biçimde güç kaybetmişti. Bazı komutanlar, mevcut askerlerle zafer elde etmenin mümkün olmayacağını dile getirmelerine rağmen, kardeşi ve İldenizoğlu tarafından yanıltılarak Mısır ordusunun zayıf olduğu düşüncesine ikna olmuştur. Bunun üzerine Atsız, toplantı sonrası savaş kararı almıştır.⁴⁸⁷

Taraflar Kahire önlerinde karşı karşıya gelmiştir. Bedr, gece düzenlediği ani bir baskınla Atsız'ın sağ kanadını çökertmiştir. Bu gelişmenin ardından Mısır ordusundaki Zenci birliklerin taarruzu izlemiştir. Atsız, saldırıları büyük bir gayretle karşılamaya çalıştığı zamanda, ardı ardına meydana gelen iki olumsuz olay sebebiyle ağır bir darbe almıştır. Bu gelişmelerden birincisi, Atsız'dan memnun olmayan yaklaşık 700 kişilik

⁴⁸⁵ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/102.

⁴⁸⁶ Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 41; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 21.

⁴⁸⁷ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 99.

Türkmen süvari birliğinin saf değiştirerek karşı tarafa geçerek ihanet etmesidir. Söz konusu birlik, muharebenin en kritik anında taraf değiştirmek suretiyle Atsız'ın ordusunun moralini ciddi biçimde düşürmüştür. Atsız, bu durum karşısında hiçbir müdahalede bulunamamıştır. İkinci gelişme ise Bedr el-Cemâlî tarafından önceden ileri gönderilen birliğin, Türkmen ordugâhını arkadan kuşatarak yedek atları ele geçirmesi ve çadırlar ile çeşitli malzemeleri yakarak ortadan kaldırmasıdır. Bu yaşanan olaylar, Atsız'ın ordusunun direncini daha da zayıflatmış ve savaşın gidişatını belirgin biçimde Fâtımî ordusu lehine çevirmiştir.⁴⁸⁸ Atsız'ın savaşçıları, ordugâhtan yükselen alevler karşısında manevî bir panik içerisine kapıldılar. Bu gelişmeler neticesinde, hangi cephede ve nasıl hareket edecekleri konusunda ciddi bir kargaşa meydana gelmiştir. Yedek atlardan mahrum olmaları nedeniyle geri çekilmelerinin önünü kapamıştır. Bu şartlar altında yalnızca teslim olanlar hayatta kalabildi. Direniş göstermeye devam edenler ise öldürüldü. Çatışmaların ardından geriye son derece korkutucu bir manzara kaldı. Hayatını kaybedenler arasında Atsız'ın kardeşi de bulunmaktaydı. Ordusunun büyük bir bölümünü kaybeden Atsız, esir düşmekten ya da hayatını kaybetmekten ancak son anda kaçmayı başararak kurtulabilmiştir. Çatışmalar neticesinde Mısırlılar on bin kadın ve çocuğu, üç bin atı ve çok sayıda mal ve elbiseyi ele geçirdi. Bu gelişme sonrası Mısır halkı Atsız'ın mağlubiyeti sonrası rahat bir nefes almıştır.⁴⁸⁹

Bu mağlubiyetin ardından Atsız, önce Gazze'ye, ardından Remle'ye gitmiştir. Ancak her iki şehirde de aradığını bulamamıştır. İki şehirdeki halkın olumsuz tutumu ile karşılaşmış ve şehirlerine sokmamışlardır. Bu ihanetler nedeniyle zor duruma düşen Atsız, yüzünü Dimaşk'a yönelmek zorunda kalmıştır. Dimaşk'ta kendisini iyi karışladılar ve vefada bulundular. Atsız'ın elinden çıkan şehirlerde Halife Müstansır adına tekrar hutbe okutuldu.⁴⁹⁰ Kaybettiği şehirleri geri almak için harekete geçen Atsız ilk olarak Kudüs'e yöneldi. Kudüs halkının, adamlarına, aile fertlerine ve vekillerine kötü muamelede bulunduğunu gören Atsız, onları Mihrâb-ı Dâvûd

⁴⁸⁸ Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 21; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 20-21.

⁴⁸⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 170; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/102; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 21; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 21; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 25.

⁴⁹⁰ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 99.

bölgesinde muhasara altına almıştır. Şehre yaklaştığı sırada halk savunma tedbirleri arttırmış ve kendisine karşı kötü söylemlerde bulunmuşlardı. Bunun üzerine meydana gelen sıcak çatışmalar sonucunda Atsız, Kudüs'ü zorla ele geçirmiş ve şehir yağmalanmıştır. Bu süre zarfında çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş, hatta Mescid-i Aksâ'ya sığınanlar dahi öldürülmüştür. Ancak Kubbetü's-Sahra yanında duranlara dokunulmamıştır.⁴⁹¹ Atsız, Kudüs'te işleri yeniden halledip gerekli idarî tayinleri yaptıktan hemen sonra Remle üzerine yürümüştür. Atsız'ın tepkisinden korkan Remle halkı, şehri tamamen terk ederek bölgeden ayrılmıştır. Boş bir şehir manzarası ile karşılaşan Atsız, bu kez Selçuklu karşıtı bir merkez hâline gelmiş olan Gazze'ye yönünü çevirmiştir. Mısır ordusu karşısında alınan yenilginin ardından Atsız'ı şehirlerine kabul etmeyen ve kuvvetlerine saldırarak askerlerinin büyük kısmının öldürülmesine sebep olan Gazze halkını, ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Bunun ardından Arîş'e geçen Atsız, burada bir müddet konaklayarak ordusunu dinlendirmiştir. Aynı dönemde askeri birlik sevk ederek Rîf yeniden yağmalanmıştır. Son olarak Atsız, ordusunu Yafa üzerine göndermiştir. Yafa valisi, Türkmen kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayarak şehirden kaçmıştır. Netice itibariyle kaybettiği bazı bölgeleri alarak hakimiyeti tekrar sağladı. Bir süre sonra Atsız Bey, Abbâsî Halifesi el-Muktedî Biemrillâh'a gönderdiği bir mektupla Mısır üzerine yeniden bir sefer düzenleme niyetini bildirmiştir.⁴⁹²

Atsız'ın bu süreçte yürüttüğü askerî faaliyetler, kuvvetlerinin büyük ölçüde zayıflamasına yol açmıştır. Bu arada göz ardı ettiği çok önemli bir husus ise Dımaşk'ın yeterince gözetilmemesi gibi bir hata sonrası gelen felaketler. Atsız, Dımaşk'a döndüğünde şehir halkının büyük ölçüde dağılmış olduğu görülmektedir. Nüfusun yaklaşık üç bin kişiye kadar düştüğü, iki yüz kırk fırından ise yalnızca ikisinin faaliyette kaldığını tespit etmiştir. Bu durum, Şam'ın içinde bulunduğu ağır şartları açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁹³ Tâcüddevle Tutuş b. Alparslan kardeşi Sultan I. Melikşah tarafından, 471 (1078–1079) yılında Suriye'yi ve ele geçireceği diğer bölgeleri iktâ olarak Tutuş'a tahsis etmiştir. Bu durum üzerine Tutuş Halep'e gelerek şehri muhasara altına almış, kuşatma sürecinde halk ciddi bir kıtlıkla karşı karşıya

⁴⁹¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/101.

⁴⁹² Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 43; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 23.

⁴⁹³ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 26; Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/135; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/327.

kalmıştır. Tutuş'un yanında kalabalık bir Türkmen topluluğu vardı. Bu sırada Dimaşk hâkimi Atsız, Tutuş'a haber göndererek yardım talebinde bulunmuş ve Mısır askerleri Dimaşk'ı muhasara altında tuttuğunu bildirmiştir. Nitekim Emîrû'l-Cüyûş Bedr, Mısır'dan "Nasrüddevle" lakabıyla tanınan bir kumandanın idaresinde bir orduyu Dimaşk'a sevk etmiş ve söz konusu kuvvetler şehri muhasara altına almıştır. Ancak Tutuş'un Dimaşk'a yaklaştığını öğrenen Mısır kuvvetleri, bozgun hâlindeki bir ordu gibi geri çekilmiştir. Atsız, Tutuş'u şehrin surları önünde karşılamıştır. Tutuş, Atsız'ın kendisini daha uzakta karşılamaya çıkmamasını saygısızlık olarak görmüş ve bu nedenle onu azarlamıştır. Atsız özür dilemesine rağmen, Tutuş bazı yaşanan gelişimlerden dolayı ondan şüphelenmiştir. Netice itibariyle Atsız'ı tutuklatarak öldürülmüş ve ardından Dimaşk ele geçirilmiştir. Tutuş'un şehir halkına iyi davrandığı ve idarî uygulamalarında adaleti gözettiği belirtilmektedir.⁴⁹⁴

2.7.6. Hicaz'da Hutbe Okutma Üzerinden Meşruiyet Arayışları

Şîî-Sünnî rekabetinin, dolayısıyla Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin en yoğun şekilde yaşandığı bölgelerin en başında Hicaz gelmektedir. İslâm'ın kutsal mekânlarına sahip olması nedeniyle Hicaz, her iki taraf açısından da dinî ve siyasî hâkimiyet bakımından büyük bir önem arz etmiştir. Özellikle Şîîler, Ehl-i Beyt merkezli dinî anlayışları çerçevesinde bazı sahabelere karşı düşmanlık hissi beslemelerinden dolayı Hicaz'daki kutsal mekânlara özel bir anlam vermişlerdir.⁴⁹⁵ Her iki mezhep de İslâm'ın meşru temsilcisi oldukları iddiasını ileri sürmüş ve bu iddiayı hayata geçirmeyi hedeflemişlerdir. Bu çerçevede Hicaz'a hâkim olmak ve hutbelerin kendi mezhebî anlayışları doğrultusunda okutulmasını sağlamak, her iki taraf açısından da önemli bir siyasî egemenlik ve hâkimiyet göstergesi olarak görülmüştür.⁴⁹⁶

Hicaz bölgesinde hutbeler, Tolunoğulları ve İhşîdoğulları dönemlerinde Abbâsî Halifesi adına okutulmuştur. Büveyhîler devrinde ise 949 yılından itibaren Hicaz'da, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ile kardeşi Ca'fer b. Ebû Tâlib'in soyundan gelenler

⁴⁹⁴ Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 72; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/107; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/294; Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, 48; Sefer Solmaz, "Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)", *BELLETER* 89/315 (Ağustos 2025), 384; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylî Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 11.

⁴⁹⁵ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 163.

⁴⁹⁶ Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi", *Erdem* 8/23 (Ocak 1996), 409.

arasından mahallî yöneticiler seçilmeye başlanmıştır. Zamanla başkanlık meselesi sebebiyle bu iki taraf arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve söz konusu çekişmeler kanlı kavgalara kadar varmıştır. Bu olaylardan faydalanmak isteyen Fâtımî Halifesi Muiz, bölgedeki ileri gelenlere değerli hediyeler göndermiş, öldürülenlerin diyetlerini ödemiş ve taraflar arasında barışı sağlamaya çalışmıştır.⁴⁹⁷ Muiz, 973 yılında Mağrib'den Mısır'a geçerek Fâtımî Devleti'nin başkentini Kahire'ye taşıdıktan sonra, Haremeyn şerifleri onun imâmetini (halifeliğini) kabul etmiş ve 975 yılındaki vefatına kadar hutbelerde adını okutmuşlardır.⁴⁹⁸

Fâtımî Halifesi el-Azîz (ö. 386/996) tarafından Mekke üzerine gönderilen askerî birlikler, şehri kuşatma altına almış ve şehrin dışarı ile bağlantılı yollarını keserek temel ihtiyaç maddelerinin şehre ulaşmasını engellemiştir. Bu gelişmeler, şehirde fiyatların önemli miktarda artmasına ve halkın ciddi sıkıntılarla baş başa kalmasına neden olmuştur. Böylece Mekke'yi kontrol altına alan Fâtımî kuvvetleri, hutbeyi el-Azîz adına okutmuştur.⁴⁹⁹ Akabinde Fâtımîler Hicaz bölgesinde hakimiyeti ele almıştır. Kısa bir süre için Fâtımî hutbesi kesilerek Abbâsî Halifesi adına hutbe okutulmuşsa da Fâtımî Halifesi el-Azîz Billâh (975–996) tarafından gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde hutbe yeniden Fâtımî Halifesi adına okutulmuştur. Bu uygulama el-Müstansır dönemine kadar sürmüştür. Bu süreçte Fâtımîler, Hicaz'a mal ve hediyeler göndermeyi devam etmişlerdir. Ayrıca bu süre zarfında Kâbe, Mısır menşeli beyaz bir örtü ile kaplanmıştır.⁵⁰⁰

Yemen hâkimi es-Süleyhî (ö. V./XI. yüzyılın üçüncü çeyreği), h. 456 (1063) senesinden itibaren Mekke'yi ele geçirerek şehre girmiş ve şehir halkına iyi davranmıştır. Mekke'ye gıda maddeleri getirerek önceki dönemlerde yaşanan kıtlığına çözüm getirmiştir. Ayrıca bunun yanında çeşitli güzel faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵⁰¹ Bu ailenin idaresi h. 598 (1201) yılına kadar devam etmiştir. “Hâşimîler” olarak bilinen bu aile, Fâtımî–Abbâsî devletleri arasındaki rekabetten faydalanarak kendi politikasını

⁴⁹⁷ Ahmet Ağırakça, “İhşîdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/552; Nadir Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/234; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 200; Asri Çubukcu, “Muiz-Lidînillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/97.

⁴⁹⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/555; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 200; Çubukcu, “Muiz-Lidînillâh”, 31/97.

⁴⁹⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/575.

⁵⁰⁰ Ocak, “Selçuklular Döneminde Şîi-Sünnî İlişkisi”, 410; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 164.

⁵⁰¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/44.

belirlemiştir. Bu çerçevede, hangi taraf daha fazla maddî destek sağlarsa hutbe onun adına okutulmuştur. Söz konusu politika, Hicaz halkı ve hacılar üzerinde olumsuz durumlar ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Fâtımîler adına okutulan hutbeler, Irak'tan gelen hacıların yolculuk sırasında ve Kâbe'de çeşitli eziyetlere maruz kalmasına yol açmıştır. Abbâsîler adına okutulan hutbeler ise Mısır'dan gıda ve erzak sevkiyatının önünü keserek kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler, Hicaz bölgesinde sosyal düzenin azalmasına, soygun ve hırsızlık gibi asayiş sorunlarının artmasına neden olmuştur.⁵⁰²

Hicaz'a hâkim olan Hâşimîler ailesi, h. 462 (1069) yılında Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okutmaya başlamıştır.⁵⁰³ Bu uygulamanın nedeni ise o dönemde Mısır'da şiddetli bir kıtlık hâkim olmakla beraber halk ciddi bir açlık ve yoksullukla baş başa kalmıştır. Nitekim Fâtımî Halifesi el-Müstansır'ın dahi mal varlığının tamamını satmak zorunda kaldığı ve ailesini açlık musibetinden korumak amacıyla Şam'a göndermiştir. Bu şartlar altında Fâtımî yönetiminin Hicaz bölgesine yardım edebilmesi söz konusu olmamıştır.⁵⁰⁴

Hicret'in 462. yılı Mekke Emîri Muhammed b. Ebû Hâşim'in (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) elçisi, Selçuklu Sultanı Alparslan'a gelerek Şîî hutbesinin kaldırıldığını ve yerine Sünnî hutbenin okutulmaya başlandığını haber etmiştir. Bunun üzerine Alparslan, Mekke Emîri'ne otuz bin dinar ile birlikte bir hil'at göndermiş ve her yıl on bin dinar daha vereceğinin garantisini bildirmiştir. Ayrıca gelen elçiye, Medine Emîri'nin de aynı politikayı izlemesi hâlinde kendisine yirmi bin dinar, her yıl için ise beş bin dinar verileceğini haber etmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, yaklaşık bir asırdan uzun süredir Hicaz'da okutulmakta olan Şîî Fâtımî hutbesi kesilerek Sünnî Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutulmaya başlanmıştır.⁵⁰⁵

Hutbeler Sünnî halife adına okunmakla beraber, ezanlarda Şîî unsurların varlığı olan alametler bir süre devam etmiştir. Hicrî 464 (1070) yılında Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh, eş-Şerîf Ebû Tâlib el-Hasan b. Muhammed'i (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) bir miktar mal ve hil'at ile Mekke Emîri'ne göndererek, ezanlardaki Şîî

⁵⁰² Ocak, "Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi", 410.

⁵⁰³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/217.

⁵⁰⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/69; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 202.

⁵⁰⁵ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/217; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/68-69.

unsurların kaldırılmasını istemiştir. Mekke Emîri Ebû Hâşim, söz konusu alamet Hz. Ali'ye nispet edilen bir uygulama olduğunu savunarak başlangıçta bu talebe karşı çıkmışsa da eş-Şerîf Ebû Tâlib'in ikna edici konuşmaları ve kendisine nakledilen bir rivayet üzerine ezanlardaki Şîî unsurların kaldırılmasını kabul etmiştir. Böylece Mekke'de Sünnî hutbenin ardından Sünnî ezan uygulamasına da geçilmiş oldu.⁵⁰⁶

Sultan Alparslan'dan sonra tahta geçen Sultan I. Melikşah döneminde de Hicaz'a yönelik ilginin sürdüğü anlaşılmaktadır. Hicaz'ın önemini belirleyen husus, askerî stratejik öneminden çok burada okunan hutbenin taşıdığı siyasî ve dinî anlamdır. Zira hutbe, İslâm dünyasında hâkimiyetin ve meşruiyetin en belirgin alametlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Melikşah dönemi, Sünnî inanç esasları ile Şîî doktrinlerin yoğun bir biçimde karşı karşıya geldiği bir zaman dilimi olmuştur. Bu bağlamda Hicaz hutbelerinin önemi ile Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin söz konusu meseleye özel bir hassasiyet göstermelerinin sebepleri daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁵⁰⁷

Sultan I. Melikşah, Hicaz meselelerine üzerinde daha fazla durmaya başlamıştır. 1075 yılında Kûfe şehri kendisine iktâ olarak verilen ve “Tavîl” lakabıyla bilinen Emîr Cenfel et-Türkî Kutluğ b. Güntekin (ö. 479/1086), hac emîrliği görevini yerini getirmiştir.⁵⁰⁸ Cenfel et-Türkî, Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim ile bir araya gelerek, onun Sultan I. Melikşah'ın kız kardeşiyle evlenmesi meselesini görüşmüşlerdir. Söz konusu evliliğin kendisine sağlayacağı siyasî itibar, Mekke Emîri açısından ilgi çekici görülmele birlikte Mısır ile olan temaslarını tamamen kesmek istemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenden dolayı iki adamını Mısır'a gönderen Muhammed b. Hâşim, buradan gelecek haberlere göre hareket etmeyi düşünmüştür. Bu bağlamda Mısır'daki durumun olumlu olduğu anlaşılırsa, Şîî halifesi adına okunan hutbelere devam edilecek ama olumsuz bir durum ortaya çıkması hâlinde ise, şartları daha pozitif görülen Sünnî halife ve Selçuklular adına hutbe okutulacaktır.⁵⁰⁹

Zamanla emîrin adamları, Mısır'daki durumun iyiye gitmediğini bildirmişlerdir. 1073 yılında Sultan I. Melikşah tarafından gönderilen Sâlar (ö. V/XI. yüzyılın son çeyreği) adıyla bilinen bir İranlı (Türk), sarı renkli Kâbe örtüsüyle ve bir katırla

⁵⁰⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/68-69; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/219-220; Ocak, “Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi”, 411.

⁵⁰⁷ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 119.

⁵⁰⁸ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/237.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 118; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 205.

Mekke'ye ulaşmıştır. Söz konusu örtü, Gazneli Sultan Mahmud (ö. 421/1030) tarafından dokutturulmuş olup, onun döneminde Nîşâbur'a getirilmiş ve Ebû'l-Kâsım ed-Dehkân (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) adlı bir şahsın yanında emanet olarak duruyordu. İşte bu Kâbe örtüsü, Nizâmülmülk tarafından alınarak Sultana sunulmuş, Sultan da söz konusu örtüyü Sâlâr aracılığıyla Mekke'ye göndermiştir. Üzerinde “Mahmud b. Sebüktekin” yazmakta olan örtünün sarı ipekten dokunduğu anlaşılmaktadır. Böylece Fâtımîler'in beyaz renkli örtüsünün ardından, Sultan I. Melikşah tarafından gönderilen sarı renkli örtü Kâbe'ye örtülmüştür. Ayrıca Ebû'n-Nazar Esterâbâdî'nin (ö. V./XI. yüzyılın son çeyreği) Mescid-i Harâm'ın tamiri için tahsis ettiği otuz bin altın da Ebû Hâşim'e takdim edilmiştir. Söz konusu paranın bir kısmı, Arafat-Mekke arasındaki su yollarının tamirinde kullanılmıştır.⁵¹⁰

Mekke Emîri Muhammed b. Ebû Hâşim'in kendi çıkarları doğrultusunda çıkarıcı politikası kısa süre içinde kendisini belli etmiştir. Bundan cesaret alan Mısır Halifesi el-Müstansır, kendisine bir elçi göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istemiş, aynı zamanda emîr'e kıymetli hediyeler göndermiştir. Ayrıca Mısır Halifesi ile Mekke Emîri'ne arasında “el-Kaim'e ve Sultan Alparslan'a ahitname vermiş ve yemin etmişim, şimdi her ikisi de ölmüşlerdir” şeklinde bir diyalog olmuştur. Kafası karışan Ebû Hâşim neticede, yaklaşık dört yıl beş ay boyunca okutulmakta olan Sünnî hutbeyi durdurarak el-Muktedî adına okunmakta olan hutbeye son vermiştir. Netice olarak Mekke'de el-Müstansır adına hutbe okutmuştur.⁵¹¹

Mekke Emîri Ebû Hâşim, yalnızca Şîî hutbesinin okutulmasıyla kalmamış, bu süre zarfında Sünnîlere yönelik baskıcı politikasını sürdürülmüştür. h. 470 (M. 1077) yılında Bağdat Halifesi tarafından Mekke'ye gönderilen ve üzerinde “Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah el-İmâmü'l-Muktedî biemrillâh Emîru'l-mü'minîn” ibaresi bulunan minber, Şîî hutbenin okutulmaya başlanmasıyla birlikte tahrip edilip yakılarak yok edilmiştir.⁵¹² Söz konusu uygulamalar bununla da bitmemiştir. Mekke müftüsü ve fakîhi olup, son derecede zâhid ve müttaki bir şahsiyet olan Ebû Muhammed el-Hıttînî (ö.471-472/1079), bazı kimseler tarafından emîr'e şikâyet edilmiştir. Şikâyetlerde,

⁵¹⁰ Sevim, “Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”, 8; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 119-120.

⁵¹¹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/96; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/235.

⁵¹² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/244; Ocak, “Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi”, 412.

Sünnîlerin baskı uyguladığı iddia edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Ebû Hâşim tarafından yakalatılan Ebû Muhammed el-Hıttîni, ileri yaşına rağmen şiddete maruz bırakılmıştır. Aldığı darbeler sebebiyle durumu ağırlaşmış ve kısa süre içinde hayata gözlerini yummuştur.⁵¹³

Mekke Emîri'nin bu tutumunu kabul etmeyen Selçuklular, kısa zamanda harekete geçerek duruma müdahil olmuşlardır. Akabinde Hac Emîri Cenfel et-Türkî, 1079 yılında hac ibadetinin düzenlenmesi görevi verilmiştir. Bunun yanında Mısır Halifesi adına okutulan hutbeleri durdurmuştur. Hutbenin yeniden Abbâsî Halifesi el-Muktedî ve Sultan I. Melikşah adına okunmasını sağlamıştır.⁵¹⁴ Ancak ilerleyen dönemlerde önemli bir değişikliğin meydana gelmediği ortadadır. Nitekim Mekke Emîri, kararsız ve net olmayan politikasını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süre zarfında Mısır yönetimi yeniden devreye girerek Sünnî hutbeyi durdurmuş ve Şîî hutbenin okutulmasını sağlamıştır. Ancak bu uygulamanın hangi tarihte gerçekleştirildiğine dair kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Selçukluların Kûfe hac Emîri olan Cenfel et-Türkî Kutluğ b. Güntekin'in görevini aralıksız on iki yıl sürdürdüğü ve 1085 yılında son kez hac emîrliği yaptıktan sonra vefat ettiğini dikkate alacak olursak Şîî hutbenin yeniden okutulmaya başlanmasının bu tarihten sonraya tekâmül eder.⁵¹⁵

1086 yılında Medine'ye gelen bir Alevî şahsın Mısır Halifesi adına hutbe okutmuştur. Bu gelişme neticesinde Medine Emîri el-Hüseyn b. el-Muhennâ'nın (ö. 492/1099) şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu olayın sonrasında, Cenfel et-Türkî'den sonra hac emîrliği görevine getirilen Humartekin el-Hasnanî (ö. 496/1103), 1086 yılında hac organizasyonunu yürütme işinin yanında Mekke ve Medine'de Fâtımî Halifesi adına okutulan hutbeleri durdurarak tekrardan Sünnî hutbenin okutulmasını başarmıştır. Ayrıca Mısır Halifesi'nin adını taşıyan ve Kâbe'nin kapısında asılı bulunan levhaları söktürmüştür. Bununla beraber Abbâsî Halifesi el-Muktefi'nin adını

⁵¹³ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 206; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 169.

⁵¹⁴ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/248.

⁵¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 142; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 169; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihîl-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 72.

içeren levhalar astırılmıştır. Netice itibariyle Mısır Halifesi adına okutulan hutbe uygulaması kısa süre içinde durdurulmuştur.⁵¹⁶

2.7.7. Tutuş'un Suriye'de Görevlendirilmesi ve Siyasî Faaliyetleri

Sultan I. Melikşah, Atsız Bey'in Kahire şehri için Fâtımîlerle yaptığı mücadeleden hayatını kaybetmiş olabileceği kanısına varmış bu sebeple Erran bölgesinde Gence valiliği görevini sürdürürken Tâcüddevle Tutuş'u bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini sağlamak ve fetih sürecini bitirmek gayesiyle Suriye'ye tayin etmiştir. Bununla beraber Sultan I. Melikşah, Tutuş'a yalnızca Suriye ile sınırlı kalmayıp Mısır ve Mağrib bölgelerini de kapsayan daha geniş bir askerî ve siyasî faaliyet alanı içeren bir görevlendirme yapmıştır.⁵¹⁷ Suriye ve Filistin'de Kudüs, Remle, Taberiye, Sur, Akkâ gibi birçok şehri hâkimiyeti altına alarak Selçuklulara bağlı bir meliklik kuran Atsız Bey'in bölgedeki başarıları devam ederken, Sultan I. Melikşah, Vezir Nizâmülmülk'ün tayin konusunda olumsuz düşünesiye sahip olmasına rağmen Tâcüddevle Tutuş'u Atsız Bey'in yerine görevlendirmiştir. Elbette ki Sultan Melikşah'ın bu tutumunda bir amacı vardı. Şöklü'nün öldürülmesi ve Kutalmışoğullarının tutsak olması üzerine Sultan I. Melikşah, Atsız Bey'in faaliyetlerinden endişe duymaya başlamıştır. Ancak Atsız Bey'in bu durumu kabul etmeyip itiraz ederek Sultan'a olan bağlılığını açık bir şekilde ortaya koyması üzerine Melikşah, söz konusu düşüncesinden vazgeçmiştir. Atsız Bey'in temel amacı, Suriye'nin siyasî ve idarî merkezi konumundaki Dımaşk'ın ele geçirilme hedefiydi. Bu bağlamda faaliyetlerini 1071 yılından itibaren başlayan Atsız Bey, askerî eylemleri karşısında direnişini sürdüren Dımaşk, 1076 yılında Selçuklu hâkimiyetini kabul etmek durumunda kalmıştır. Şehirde görev yapan Fâtımî Valisi Muallâ ise Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁵¹⁸

Emîr Atsız Dımaşk'ı fethettiği sırada şehirde ciddi bir ekonomik kriz yaşanmış bunun sonucu olarak ağır bir kıtlık ortaya çıkmıştır. Daha önce eşi benzeri görülmemiş bu kıtlık sebebiyle şehirde önemli can kayıpları olmuş ve şehri fareler basmıştır. Dımaşk'ın fethinin ardından Atsız Bey, şehirde Fâtımîler adına okutulmakta olan

⁵¹⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/143; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/265; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*, 170.

⁵¹⁷ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/247; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 50; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/107; Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 70-71.

⁵¹⁸ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 97; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/98-99; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/237.

hutbeyi keserek Abbasî halifesi adına okutmuştur. Bu gelişme Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin yalnızca Suriye ile sınırlı kalmayıp Arabistan Yarımadası'nın farklı bölgelerine sıçramasına neden olmuştur.⁵¹⁹ Bu mücadelenin temelinde, her iki tarafın da Mekke ve Medine gibi İslâm dünyası açısından büyük önem taşıyan kutsal şehirlerde kendi adlarına hutbe okutma hedefi yer almaktaydı. Bu çerçevede, siyasî ve askerî üstünlüğün hangi tarafta olduğu, özellikle Hicaz bölgesinde hutbenin kimin adına okutulacağını belirleyen başlıca unsur olmuştur. Nitekim 1076 yılında Muhîtü'l-Alevî, Medine'yi ele geçirerek yaklaşık beş yıldır Abbasî halifesi adına okutulmakta olan hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmuştur.⁵²⁰

Sultan I. Melikşah, Suriye'ye gönderdiği Tutuş'un faaliyetlerini desteklemek gayesiyle Musul Emîri Şerefüddeve Müslim'e, Mirdasoğulları hanedanına mensup Vessâb'a (ö. VI./XII. yüzyılın ilk çeyreği), Kilaboğulları önderlerine ve bölgedeki ileri gelen Türkmen beylerine, Tutuş'a yardımcı olmaları yönünde talimatlar vermiştir. Tutuş'un bölgedeki birinci hedefi, Mısır ve Mağrib'i fethederek Sultan I. Melikşah'ın bu coğrafyadaki hâkimiyetini güçlendirmektir. Ancak bu süre zarfında Atsız Bey'in ölmediğine dair haberlerin ulaşması üzerine Sultan I. Melikşah, Tutuş'a Halep bölgesine yönelmesi talimatı vermiştir.⁵²¹ Tutuş'un bölgeye ulaşmasının ardından, Suriye ve Irak sahasında etkin ve güç sahibi olan Şerefüddeve Müslim, Türklerin bu bölgede siyasî hâkimiyet kurmalarına karşı bir davranış sergilemiş ve bu çerçevede bölgesel istikrarı zedeleyen faaliyetlerde bulunmuştur. Bu gelişmeler neticesinde Tutuş, Halep bölgesindeki muhasarayı kaldırarak Müslim üzerine gitmeyi hedeflemiştir. Ancak Müslim'in asker topladığına dair bilgi alınması üzerine durumu Sultan I. Melikşah'a bildirmiştir. Akabinde, 1079 yılında yol haritası olarak Diyarbakır güzergâhını seçmiş ve yeniden Halep üzerine yürümeyi planlamıştır. Ama doğrudan kuşatma yerine çevresindeki yerleşim birimlerini ele geçirerek bölgedeki etkinliğini arttırmayı hedeflemiştir.⁵²² Bu sırada Atsız'ın yardım isteğinde bulunması üzerine Tutuş, yüzünü Dımaşk'a çevirmiştir. Tutuş Dımaşk'ı ele geçirmesinin ardından Atsız'ı öldürerek bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Dımaşk'ta idarî ve imar çalışmalarına

⁵¹⁹ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/327; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/237; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/99.

⁵²⁰ Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 18; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 97-98.

⁵²¹ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", 100.

⁵²² İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/110; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 51.

girişmiş, şehir halkına karşı orta yolu ve koruyucu bir siyaseti benimsemiştir. Bu gelişmelerin devamında Kudüs'ü de hâkimiyeti altına alan Tutuş, böylece bölgede Selçuklu egemenliğini tekrardan sağlamış oldu.⁵²³

Tutuş, h. 472 ve 473 yılları arasında Halep'i bir kez kuşatma altına almıştır. Bu seferinde şehir önlerinde uzun süre beklemesine rağmen herhangi bir netice elde edemeyince buradan ayrılarak Buzaa ve el-Bîre üzerine yürümüştür. Tutuş, her iki yerleşim merkezini de hâkimiyeti altına almıştır. Akabinde Azaz'ın varoşlarını tahrip ettikten sonra Dımaşk'a geri dönmüştür. Tâcüddevle Tutuş'un Halep mevkisinden terk etmesinin ardından şehir halkı, Şerefüddevle'ye elçi göndererek Halep'i kendisine teslim etmeyi karar verdiklerini bildirmişlerdir. Ancak Şerefüddevle'nin Halep'e yaklaşmasıyla birlikte şehir halkı bu karardan geri dönmüştür. Bu dönemde Halep'in önderlerinden ve temsilcisi, İbnü'l-Hütaytî el-Abbâsî (ö. 482/1089) olarak tanınan şahıstır. Bu arada tesadüfen bu süre zarfında, İbnü'l-Hütaytî'nin oğlu kendisine ait arazilerde avlanmak üzere dışarı çıkmıştır. Halep çevresindeki bir kalenin komutanı olan bir Türkmen tarafından esir alınarak Şerefüddevle'ye gönderilmiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Hütaytî, oğlunun serbest bırakılması karşılığında Halep'in Şerefüddevle'ye teslim edilmesini teklif etmiştir. Şerefüddevle de bu teklife sıcak bakarak kabul etmiş ve esiri serbest bırakmıştır. Ardından Halep'e dönen İbnü'l-Hütaytî'nin oğlu, babasına Şerefüddevle ile yapılan anlaşmayı açıklamıştır. Bunun üzerine İbnü'l-Hütaytî de şehri teslim etmeyi kabul etmiş ve Şerefüddevle'nin hâkimiyetini ilan ederek Halep'i kendisine teslim etmiştir.⁵²⁴ Bölgede şiddetli çatışmaların yaşandığı bir dönemde Sultan I. Melikşah, Tutuş ve Artuk Bey'e kendi faaliyet sahalarına gitmeleri yönünde emir vermiştir. Bunun üzerine Dımaşk'a yönünü çeviren Tutuş, Baalbek ve Antartus üzerine düzenlediği askerî harekâtlar sonucunda,

⁵²³ İbnü 'l- Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 64; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/247; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 36; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 115; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/169; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/107.

⁵²⁴ Bundarî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 72; Sevim, "İbnü'l-Kalânî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 12; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târihi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, 130; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/110.

Fâtımîlerin elinde bulunan bu şehirleri hâkimiyetine alarak Selçuklu nüfuzu kazandırmıştır.⁵²⁵

Bu dönemde Müslim tekrardan eylemlere geçerek Dımaşk bölgesine yönelik bir saldırı girişiminde bulunmuştur. Ancak gerekli askerî ve siyasî desteği sağlanamaması sebebiyle muhasarayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Söz konusu gelişme Tutuş üzerinde onur kırıcı bir durum olarak görmüş ve bu olay, onun bölgede nüfuzunu pekiştirmeye yönelik yeni teşebbüslerde bulunmasına sebep olmuştur. Aynı dönemde Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın Suriye coğrafyasında giderek artan bir nüfuz kazandığı anlaşılmaktadır. Temel hedefinin Halep'i fethetmek suretiyle bölgede siyasî hâkimiyet sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Selçuklu hanedanı içerisinde kaygı ortamının oluşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Süleyman Şah'ın elde ettiği başarılar, Irak ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet tesis etmeyi hedefleyen Şerefüddeve Müslim ile arasındaki siyasî ittifakın bozulmasına yol açmıştır. 1085 yılında Sultan I. Melikşah'ın hizmetinden ayrılan Artuk Bey, Tâcüddevle Tutuş'un hizmetine girmiştir. Bu arada Artuk Bey'e, Müslim tarafından bir ittifak teklifi iletilmiş. Söz konusu ittifak kapsamında Artuk Bey ve Müslim, Sultan I. Melikşah'ın bağlılığından çıkarak "büyük sultan" sıfatıyla gördükleri Tutuş'a tabii olmayı kararlaştırmışlardır. Ayrıca bu anlaşma kapsamında, hâkimiyet bölgeleri dâhilinde Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulan hutbenin kesilecek Fâtımî halifesi el-Müstansır adına okunması konusunda ittifak etmişlerdir.⁵²⁶

Söz konusu ittifakın hayata geçirilmesi halinde, Fâtımî halifesinin bölgede daha önce kaybetmiş olduğu siyasî nüfuzunu yeniden kazanması olanak sağlanacaktı. Ancak bu ittifakın sürmesi amacıyla Dımaşk'a gelen Müslim, Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah ile girdiği mücadele sırasında öldürülmüştür. Bu durum, planlanan antlaşmanın sona ermesine neden olmuştur. Bu çerçevede dikkat çekici bir husus ise, Müslim'in mezhep itibarıyla Sünnî olmasına rağmen Şîî Fâtımî hilafetiyle

⁵²⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 115; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/251; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 52; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 101; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/116.

⁵²⁶ Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 102-103; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 60.

iş birliğini tercih etmesidir. Bu tercih, Müslim'in siyasî faaliyetlerinde mezhebî bağlılığından ziyade kavmî ve fayda anlayışı prensibini uygulamıştır.⁵²⁷

Bölgede siyasî ve askerî dengelerin değişmesine canı sıkılan Sultan I. Melikşah, Halep istikametine doğru harekete geçmiştir. Bu gelişme üzerine Tutuş, yürüttüğü kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek durumunda kalmıştır. Sultan I. Melikşah ise 1086 yılında bölgeye gelerek Halep'i herhangi bir mücadeleye girmeden teslim almıştır.⁵²⁸ Sultan I. Melikşah'ın bölgeden ayrılmasının akabinde Tutuş, Suriye bölgesinde Fâtımîlerle doğrudan çatışma sürecine girmiştir. Nitekim Fâtımîler, 1089 yılında Suriye'de yeniden askerî ve siyasî eylemlerine başlamıştır. Bu bağlamda Akkâ ve Sayda gibi stratejik şehirler Fâtımî hâkimiyetine geçmiştir.⁵²⁹ Fâtımîlerin elde ettiği bu başarılar sonrasında Tutuş, durumu Sultan I. Melikşah'a haberdar ederek Fâtımîlere karşı başlatmayı planladığı askerî operasyon kapsamında Aksungur, Urfa Valisi Emîr Bozan ve Antakya Valisi Yağısıyan'dan (ö. 491/1098) yardım istediğinde bulunmuştur. Bu bağlamda Sultan I. Melikşah, ilgili valilere talimat vererek Tutuş'a yardım etmelerini konusunda emir vermiştir.⁵³⁰ 1091 yılında harekete geçirilen askeri birlikler Humus üzerine intikal ettirilmiştir. Gerçekleştirilen askerî baskı neticesinde Fâtımî valisi şehri teslim etmeye mecbur kalmıştır. Bu gelişmenin sonucunda bölgede bulunan birçok şehir Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş oldu. Mekke ve Medine dâhil olmak üzere birçok bölgede Fâtımî halifesi adına okutulan hutbeler kaldırılarak Selçuklu egemenliği yeniden sağlamış oldu.⁵³¹ 1092 yılında Sultan I. Melikşah, Mısır ve Mağrib'in fethine yönelik bir sefer girişimine başlamıştır. Ancak sefer esnasında Sultan I. Melikşah hayata gözlerini yumması sebebiyle bu harekât gerçekleştirilememiştir. Sultan I. Melikşah'ın ölüm haberinin akabinde Tâcüddevle Tutuş, Selçuklu tahtı üzerinde hakkı olduğunu savunmuş ve bu çerçevede Berkjaruk

⁵²⁷ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/332-333; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/129; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 164; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/257; Öztürk, *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti'nin Dinî Siyâseti*, 59; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)", 14.

⁵²⁸ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/137; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 68; Kayhan, "Türkler. 4", 672.

⁵²⁹ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/157; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 66.

⁵³⁰ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/175; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 66-67.

⁵³¹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/278; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 104.

ile siyasî ve askerî bir mücadeleye girişmiştir. Gerçekleşen muharebe sonucunda Tutuş hayatını kaybetmiştir.⁵³²

2.7.8. Sultan I. Melikşah Döneminde Selçuklu Devleti'nin Fâtımî Politikası

Sultan I. Melikşah döneminde Selçuklu-Fâtımî ilişkilerinin en yoğun yaşandığı dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bu süre zarfında Suriye'nin önemli bir bölümü Fâtımî hâkimiyetinden çıkarılmış olup Emîr Atsız, Mısır'ı fethetmek amacıyla girişimlerde bulunsa da bu denemeler başarısızlıkla sonuçlanarak geri çekilmek durumunda kalmıştır. Atsız'ın yenilgisi sonrası Sultan I. Melikşah, kardeşi Tutuş'u Suriye'ye tayin etmiş ve Tutuş'un faaliyetleri sonucunda Suriye Selçukluları kurulmuştur. Bununla birlikte, Selçukluların en parlak dönemi Sultan I. Melikşah teşkil etmesine rağmen, Suriye ve özellikle Mısır'ın fethiyle doğrudan ilgilenmemiştir. Büyük Selçuklu sultanları, merkezî otoriteyi sağlamak amacıyla Türkmen beylerini yakınından uzak tutarak dış fetih alanlarına yönlendirmeyi bilinçli bir siyaset olarak izlemişlerdir. Bu doğrultuda Türkmen beylerinin Suriye'de yürüttükleri fetih faaliyetleri, Selçuklu iç ve dış politikasının bir uzantısı olarak değerlendirilmekte beraber Sultan I. Melikşah döneminde bu girişimler doğrudan olmasa da söz konusu faaliyetleri siyasî ve manevî açıdan desteklediği anlaşılmaktadır.⁵³³

Türkmen beyi Atsız'ın bölgede elde etmiş olduğu başarılar önemli ölçüde dikkat çekmiştir. Atsız, siyasî ve askerî yetkinliği sayesinde Güney Suriye ve Filistin'de dikkat çekici sonuçlar kazanmıştır. Mısır'ı ele geçirmek için yoğun bir faaliyet içerisinde bulunmuştur Atsız, Mısır Fatımîlerine ait Güney Suriye ve Filistin'i 4-5 yıl gibi kısa bir süre içinde fethetmiştir. Bu girişimler, onun bölgesel siyasette etkili bir aktör hâline gelmesini sağlamış ve siyasî nüfuzunun giderek artmasına katkıda bulunmuştur.⁵³⁴

Sultan I. Melikşah'ın Mısır siyasetinde, toprakların ele geçirilmesi ve fetih faaliyetlerini büyük bölümünü Türkmen ve Selçuklu beylerine bırakmış olması, Fâtımî

⁵³² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/292; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", 104; İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/186.

⁵³³ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 33; Kuşcu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", 660.

⁵³⁴ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", 33.

Devleti'nin ortadan kaldırılmasını yaklaşık yüzyıl geciktirmiştir. Bu durum söz konusu meselenin uzun süre devam eden bir uğraş hâline gelmesine sebep olmuştur.⁵³⁵

Sultan I. Melikşah, kendi döneminde Hicaz meselesine özel bir ilgi göstermiştir. Kutsal mekânlara hizmet etmekle kalmamış, devletin bütünlüğünü tehdit etmeyen ve anarşik yapıdan uzak duran Şîî unsurlara karşı da hoşgörülü bir politika izlemiştir. Nitekim h. 479 (1086) yılında Sultan I. Melikşah Bağdat'a ziyarete geldiğinde, mezhep imamı Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve şehitlerin kabirlerini ziyaret ederek dua etmiştir. Daha sonra ise Kûfe'ye geçerek Şîî imamlarından Mûsâ b. Ca'fer'in kabrini ziyaret etmiştir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in meşhedini ziyaret etmiş, buranın imar edilmesi konusunda emirleri olmuş ve meşhede gelir getirecek mülkler bağışlamışlardır. Bununla birlikte, söz konusu kabirlerin bulunduğu camilere su getirilmesi yönünde emir vermiştir. Sultan'ın bu davranışına uygun olarak, Vezir Nizâmülmülk'ün de meşhedlere ve Alevîlere Sultan I. Melikşah'tan daha fazla malî destek ve sadaka vererek destek vermiştir.⁵³⁶

Selçuklu Sultanı ile veziri, biri Hanefî diğeri Şâfiî mezhebine mensup olmalarına rağmen, Ehl-i Sünnet dışındaki Şîî gruplara karşı önyargılı bir davranıştan uzak durmuşlardır. Bu yaklaşım, Sultan I. Melikşah'ın özel hayatına da yansımaları olmuştur. Bu bağlamda kaynaklarda aktarıldığına göre, Sünnî dünya lideri konumunda ve cihan hâkimiyeti iddiasındaki Selçuklu Sultanı I. Melikşah, kızlarından birini Şîî Mâzenderan Emîri ile evlendirmekten geri durmamıştır.⁵³⁷

Sınırları Çin'den Marmara Denizi'ne, Kafkaslar'dan Yemen'e, Aden ve Mısır sınırlarına kadar uzanan Büyük Selçuklu Devleti'nin en büyük hükümdarlarından biri olarak gösterilen ve en parlak zamanını yaşatan Sultan I. Melikşah, ülkede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim topluluklara karşı din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin müsamahakâr bir siyaset izlemiştir. Sultan I. Melikşah, halkın haksızlığa ve buna bağlı olarak zarara uğramasını önlemek düşüncesiyle gerekli tedbirlerin alınmasını başarmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak Selçuklu ülkesinin genelinde huzur ve barış tesis edilmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu sebeple Sultan I. Melikşah, kaynaklarda

⁵³⁵ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", 660.

⁵³⁶ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 10/141-142; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*, 12/264-265; Ocak, "Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi", 413-414; Sevim, "Sıbt İbnül-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 71.

⁵³⁷ Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 326.

“Adil Sultan” lakabıyla anılmıştır.⁵³⁸ Urfalı Mateos Sultan I. Melikşah’ın gayrimüslimlere tutumu hakkında eserinde, “kendisi adaletli ve merhametli bir hükümdar olup, başka dine mensup insanlara karşı da yumuşak ve hoşgörülü bir tutum sergilemiştir” diye bahsetmektedir.⁵³⁹

Sultan I. Melikşah döneminde Fâtımîler konusunda genel olarak şu değerlendirmeye ulaşmak mümkündür: Sultan I. Melikşah döneminde Fâtımîler için mezhep meselesinin yalnızca dinî bir konu olmadığını, aynı zamanda siyasî hâkimiyet mücadelesinin önemli unsurlarından biri olduğunu göstermektedir. Özellikle Hicaz’da hutbenin kimin adına okutulduğu, Selçuklular ile Fâtımîler arasındaki nüfuz mücadelesinin temel göstergelerinden biri hâline gelmiştir. Bunun yanında Suriye ve çevre bölgelerde yürütülen faaliyetler de mezhebî rekabetin siyasî boyutunu ortaya koymaktadır. Selçuklu yönetiminin Şîî-Fâtımî nüfuzuna karşı mücadele etmesine rağmen bütün Şîî gruplara karşı katı ve dışlayıcı bir tutum sergilemediği görülmektedir. Sultan Melikşah’ın Şîî imamların kabirlerini ziyaret etmesi, meşhedlerin imarına destek vermesi ve Şîî unsurlara yönelik müsamahakâr yaklaşımı bu durumun göstergesidir. Bununla birlikte Bağdat’ta meydana gelen mezhebî çatışmalar, dönemde mezhep temelli gerilimlerin zaman zaman toplumsal düzeyde ciddi sorunlara yol açtığını da ortaya koymaktadır. Melikşah dönemi, mezhep rekabetinin hissedilir şekilde arttığı ve siyasetin çoğu zaman şartlara göre şekillendiği bir zaman dilimi olarak öne çıkar.

2.7.9. I. Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Coğrafyası Dışında Faaliyet Gösteren ve Selçuklu Coğrafyasındaki Mezhep Hareketlerini Etkileyen Fâtımî/ Bâtınî Âlimleri/ Dâîleri

Bu dönemde yaşamış önemli âlimlerden biri Ebû Nasr el-Müeyyed-Fi’-d-dîn Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî (ö. 470/1078)’dir. 390 (1000) yılında Şîrâz’da doğan Müeyyed-Fiddîn, Deylem asıllı ve ilmî-siyasî çevrelerle ilişkili bir aileye mensuptur. Babasının Büveyhî sarayında itibarlı bir İsmâîlî dâîsi olması, onun erken dönemden itibaren bu çevreyle temas kurmasını sağlamıştır. 429 (1038) yılında Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr’ın (ö. 440/1048) hizmetine giren Müeyyed, kısa sürede

⁵³⁸ Sevim, “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, 537; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 191.

⁵³⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, 146.

hem saray çevresinde hem de Fars bölgesinde etkili bir figür hâline gelmiştir. Onun faaliyetleri neticesinde emîr dâhil olmak üzere birçok kişinin Fâtımî-İsmâiliyye'ye yönelmesi, bölgede Sünnî kesimin tepkisini çekmiş ve Abbâsî baskıları sonucu Şîraz'dan ayrılarak Kahire'ye gitmesine yol açmıştır (439/1047). Kahire'de Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın huzuruna kabul edilen Müeyyed, kısa sürede devlet bürokrasisinde yükselmiş ve 444'te (1052) dârülinşânın başına getirilmiştir. Devlet içindeki nüfuzunu giderek artıran Müeyyed-Fiddîn, özellikle Arslan el-Besâsîrî ile yürüttüğü siyasî temaslar çerçevesinde Fâtımî politikasının sahadaki uygulayıcılarından biri olmuştur. Nübüvvet, imâmet ve bâtinî yorumlar üzerine verdiği derslerle tanınan Müeyyed, ilmî otoritesi ve güçlü hitabeti sayesinde geniş bir etki alanı oluşturmuş, hayatını Fâtımî ideolojisinin yayılmasına adanmış bir isim olarak Kahire'de vefat etmiştir.⁵⁴⁰ Müeyyed-Fiddîn, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde Fâtımî-İsmâilî düşüncenin en etkili temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Gerek ilmî faaliyetleri gerekse siyasî bağlantıları sayesinde İsmâîlîliğin yayılması için aktif bir rol üstlenmiş, özellikle Fâtımî ideolojisinin farklı bölgelerde etkisini artırmaya çalışmıştır. Müeyyed-Fiddîn, Selçuklu-Fâtımî rekabetinin mezhebî boyutunda öne çıkan ve İsmâilî hareketin yayılmasına katkı sağlayan önemli şahsiyetlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemde yaşamış bir diğer âlim Ebû Muîn Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), 394 (1004) yılında Belh'e bağlı Kubâdiyân'da doğmuş olup, İslâm düşünce tarihi içerisinde özellikle İsmâilî gelenek bağlamında değerlendirilen önemli bir şahsiyettir. Erken yaşta kapsamlı bir eğitim alarak dinî ilimlerin yanı sıra felsefe, matematik ve edebiyat alanlarında yetkinlik kazanan Nâsır-ı Hüsrev, ilk dönemlerinde Gazneli ve Selçuklu idarelerinde kâtiplik görevinde bulunmuştur. Ancak 437 (1045) yılında başlayan uzun seyahati, onun fikrî dönüşüm sürecinde belirleyici olmuş; bu süreçte Kahire'de Fâtımî-İsmâilî çevrelerle kurduğu temas, mezhebî aidiyetinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Memleketine döndükten sonra İsmâilî davet faaliyetlerine girişen Nâsır-ı Hüsrev, sert eleştirileri ve Sünnî ulemâya yönelttiği ithamlar sebebiyle Selçuklu yönetiminin takibine uğramış ve sonunda Bedahşân'daki

⁵⁴⁰ Ebû Nasr Hibetullah b. Mûsâ el-Müeyyed-Fiddîn, *Sîretü'l-Müeyyed fid-Dîn Dâi'd-Duât: Tercemetü hayâtihî bi-kalemihi*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Mısırî, 1949), 14; Mustafa Öz, "Müeyyed-Fiddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/482-483.

Yumgan vadisine çekilmek zorunda kalmıştır. Hayatının son dönemini burada geçiren Nâsır-ı Hüsrev, en önemli eserlerini bu inziva yıllarında kaleme almıştır. Kur'an'ın zâhirî anlamının ötesinde bâtinî yorumunun gerekliliğini savunan Nâsır-ı Hüsrev, te'vili hakikate ulaşmanın anahtarı olarak görmüştür. Bu yönüyle Nâsır-ı Hüsrev, hem İsmâilî düşüncenin önemli temsilcilerinden biri hem de Fars edebiyatında derin izler bırakmış bir şair ve mütefekkir olarak öne çıkmaktadır. Nâsır-ı Hüsrev'in vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, divanındaki bazı ifadeler onun 465 (1073) yılında hâlâ hayatta olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı kaynaklar ölüm tarihini daha ileri bir tarihe, 494 (1101) yılına kadar götürmektedir.⁵⁴¹ Nâsır-ı Hüsrev, Selçuklu dönemi mezhep hareketleri içerisinde İsmâilî düşüncenin entelektüel ve edebî düzeyde en güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kahire'de Fâtımî-İsmâilî çevrelerle kurduğu temasın ardından mezhebî kimliğini belirginleştirmiştir. Selçuklu idaresi döneminde maruz kaldığı baskılar sebebiyle inzivaya çekilmesi, İsmâilî davetin siyasî ve mezhebî gerilimlerle ilişkisini göstermektedir. Bu yönüyle Nâsır-ı Hüsrev hem İsmâilî öğretinin yayılmasında hem de Fars edebiyatında bâtinî düşüncenin temsilinde etkili bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.

⁵⁴¹ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/395-396.

SONUÇ

Bu çalışma, I. Melikşah döneminde ortaya çıkan mezhep hareketlerinin mahiyetini ve bu hareketlerin Selçuklu Devleti'nin yönetim anlayışıyla olan ilişkisini tarihsel bağlamı dikkate alarak ele almıştır. İnceleme sonucunda, söz konusu dönemde mezhep faaliyetlerinin son derece canlı, hareketli ve çok katmanlı bir yapı sergilediği görülmektedir. Mezhepler arasındaki etkileşim ve rekabetin artması, dinî farklılıkların yalnızca itikadî tartışmalarla sınırlı kalmamış aksine siyasî süreçlerle doğrudan temas hâlinde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, mezhep merkezli gelişmelerin dönemin siyasî hedeflerinin belirlenmesinde etkili unsurlar arasında yer aldığını göstermektedir.

Mezhepler arasındaki gerilim, sadece ilmî tartışmalar çerçevesinde kalmamış, bazı dönemlerde siyasî ve toplumsal istikrarı olumsuz etkileyen hadiselerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mezhep merkezli faaliyetlerin siyasî otoriteyle kesiştiği noktalarda, Selçuklu yönetiminin bu tür hareketleri bir güvenlik ve asayiş meselesi olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle I. Melikşah dönemi, mezhep hareketlerinin dinî, siyasî ve toplumsal boyutlarının karşılıklı etkileşim içinde şekillendiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

Selçuklu Devleti'nin I. Melikşah döneminde izlediği mezhep politikalarının merkezinde Sünnî mezheplerin desteklenmesi yer almaktadır. Bu tercihin, devletin siyasî meşruiyetini güçlendirme ve dinî alanda birlik ile istikrarı sağlama hedefleriyle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Selçuklu yönetimi, kamu düzenini ve asayişini tehdit etmediği sürece farklı mezhep ve düşünce çevrelerine karşı kapsamlı ve sistematik bir baskı politikasına yönelmemiştir. Bu durum, devletin mezhep meselesine mutlak bir baskı anlayışıyla değil, şartlara göre şekillenen ve devlet düzenini önceleyen bir tutumla yaklaştığını göstermektedir.

Ancak devlet otoritesini zayıflatma potansiyeli taşıyan ve iç düzeni tehdit eden mezhep hareketleri söz konusu olduğunda, Selçuklu yönetiminin daha belirgin ve kararlı bir tutum benimsediği görülmektedir. Bu tür hareketler karşısında öncelikle kontrol, gözetim ve denetim mekanizmalarının devreye sokulduğu, bu tedbirlerin yetersiz kalması hâlinde ise daha sert ve doğrudan müdahalelere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar, Selçuklu Devleti'nin mezhep politikalarında esas

belirleyici unsurun dinî farklılıklardan ziyade, devletin siyasî bütünlüğünün ve toplumsal düzeninin korunması olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, I. Melikşah dönemi boyunca birden fazla mezhep hareketi ve bu hareketlerle doğrudan bağlantılı siyasî gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Şîî kökenli mezhep hareketleri söylenebilir. Şîî kökenli mezhep hareketleri içerisinde Bâtınîlik, Selçuklu yönetimi tarafından yalnızca dinî bir mesele olarak görülmemiş, aksine devletin merkezî otoritesini tehdit eden bir yapı olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle mücadele edilmesi gereken bir devlet politikası hâline getirilmiştir. Bu doğrultuda idarî, askerî ve siyasî alanlarda çeşitli tedbirler alınmış olmakla birlikte, yürütülen yoğun mücadelelere rağmen Bâtınî faaliyetlerin tamamen ortadan kaldırılamadığı görülmektedir. I. Melikşah'ın vefatıyla birlikte merkezî otoritenin zayıflaması ise bu harekete yönelik mücadelenin sürekliliğini olumsuz etkilemiş ve alınan tedbirlerin kalıcı sonuçlar üretmesini güçleştirmiştir. Bu durum, söz konusu hareketin örgütlenme biçimi ve dönemin siyasî şartları dikkate alındığında, Selçuklu yönetiminin karşı karşıya kaldığı yapısal ve idarî zorlukları açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bunun yanı sıra, I. Melikşah döneminde mezhep temelli tehditler karşısında askerî tedbirlerin uygulandığı alanlardan biri de Şîî kökenli Karmatî hareketine yönelik faaliyetlerdir. Bu kapsamda Karmatîler üzerine askerî seferler düzenlenmiş ve söz konusu yapının yalnızca dinî bir oluşum olmaktan ziyade, siyasî ve toplumsal düzen açısından oluşturduğu tehdidin sınırlandırılması amaçlanmıştır. Karmatîler'e yönelik bu müdahaleler, Selçuklu yönetiminin mezhep kaynaklı tehditlere karşı yalnızca fıkî veya idarî yöntemlerle değil, devletin bütünlüğünü ve kamu düzenini tehdit ettiği ölçüde askerî yollarla da müdahalede bulunduğunu göstermektedir.

Sultan I. Melikşah'ın bir diğer Şîî kökenli İmâmiyye mezhebine karşı politikalarının tamamen sert ve dışlayıcı bir çizgide olmadığı ifade edilebilir. Mezhebin bazı önemli şahsiyetlerine gösterilen saygı ve gerçekleştirilen kabir ziyaretleri, bu yaklaşımın göstergeleri arasında sayılabilir. Bununla birlikte, bu ılımlı tavrın sınırını kamu düzeninin korunması belirlemektedir. Nitekim Selçuklu idaresi, düzeni tehdit etmeyen unsurlara karşı daha müsamahalı davranırken, mezhepler arası rekabet ve zaman zaman yaşanan çatışmaların daha çok toplumsal düzlemde gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, devletin doğrudan müdahaleden ziyade dengeyi korumaya yönelik bir siyaset izlediğini ortaya koymaktadır.

Aynı dönemde, Şîî karakterli Fatımî Devleti ile mezhep temelli bir siyasî rekabet ve mücadele süreci yaşanmıştır. Bu mücadele yalnızca ideolojik ve diplomatik düzeyle sınırlı kalmamış, özellikle Suriye ve çevre bölgelerde yoğun askerî karşılaşmalara sahne olmuştur. Bu askerî mücadeleler sonucunda Selçuklu kuvvetleri önemli başarılar elde etmiş, böylece Fâtımî nüfuzunun sınırlandırılması ve Sünnî siyasî etkinliğin güçlendirilmesi yönünde kayda değer gelişmeler ortaya çıkmıştır. Selçuklu yönetimi, bu rekabet sürecinde Abbâsî Halifeliği ile olan ilişkilerinde Sünnî siyasal meşruiyetin korunmasına özel bir hassasiyet göstermiş ve bu doğrultuda dengeli bir tutum benimsemiştir. Bu kapsamda Selçuklu–Abbâsî ilişkilerinin yalnızca siyasî ve idarî düzeyde değil, aynı zamanda evlilik yoluyla kurulan ittifaklar aracılığıyla da güçlendirilmesine önem verildiği görülmektedir. I. Melikşah'ın saltanatının son dönemlerinde taraflar arasında yetki paylaşımı ve siyasî nüfuz alanlarına ilişkin bazı gerginlikler yaşanmış olmakla birlikte, genel olarak Selçuklu yönetiminin Abbâsî hilafetiyle ilişkilerde Sünnî siyasal meşruiyetin korunmasına yönelik hassasiyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler, I. Melikşah döneminde mezhep hareketlerinin yalnızca iç siyaseti şekillendiren unsurlar olarak kalmadığını, aynı zamanda devletin dış politika tercihlerini ve bölgesel güç dengelerini doğrudan etkileyen bir faktör hâline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan, I. Melikşah döneminde mezhep meselesinin yalnızca itikadî ayrışmalarla sınırlı kalmadığı, fikhî mezhepler arasında da zaman zaman ciddi gerilimlerin ve hatta sıcak çatışmaların yaşandığı görülmektedir. Özellikle Hanbelîler ile Eş'arî çevreler arasında ortaya çıkan bu gerilimler, bazı dönemlerde ilmî tartışmaların ötesine geçerek toplumsal düzlemde açık çatışmalara dönüşmüştür. Bu çekişmeler yalnızca düşünsel farklılıklardan kaynaklanmamış, ilmî otorite, eğitim kurumları ve dinî temsil alanlarında etkili olma mücadelesiyle de yakından ilişkili olmuştur.

Sultan I. Melikşah dönemi, ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı ve âlimlerin devlet ile toplum üzerindeki etkisinin belirgin şekilde arttığı bir süreç olmuştur. Ayrıca Nizâmiye Medreseleri, Sultan I. Melikşah döneminde mezhebî ve ilmî hayatın şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu medreseler aracılığıyla Sünnî düşünce desteklenmiş, dönemin seçkin âlimleri yetiştirilmiş ve Bâtınî propagandasına karşı fikrî bir zemin oluşturulmuştur. Bu dönemde Sehl Ahmed es-Serahsî, Ebû Abdullah

ed-Dâmagânî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Yûsuf eş-Şîrâzî, Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Ebû Bekir eş-Şâşî, Ebû'l-Vefâ İbn Akîl, İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, Yûsuf el-Kazvînî, Ebû'l-Velîd el-Bâcî, Muhammed b. Fûtûh el-Humeydî ve Müeyyed-Fiddîn gibi önemli isimler ilmî hayatın şekillenmesinde etkili olmuştur. Dönemin dinî yapısında Sünnî düşüncenin ağırlık kazandığı, özellikle Hanefilik ve Şâfiîliğin fıkıh alanında; Eş'arîlik ve Hanbelîliğin ise itikadî sahada etkili olduğu görülmektedir. Buna karşılık Hasan Sabbah'ın öncülüğündeki Şîî faaliyetler de dönemin dikkat çeken gelişmeleri arasında yer almıştır. Dönemin âlimlerinin ilmî kişilikleri, düşünce yapıları ve eğitim ilişkileri, Selçuklu toplumunun mezhebî yapısını anlamada önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu âlimler yalnızca ilmî sahada değil, devlet yönetimi ve halk üzerindeki etkileri bakımından da belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla Sultan I. Melikşah dönemindeki ilmî çevreler ve mezhep hareketleri, dönemin siyasî ve toplumsal yapısını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Bu süreçte fikhî mezhepler arasındaki farklı yorum ve uygulamalar, dönem dönem toplumsal gerilimlere ve idarî işleyişte aksamalara yol açmıştır. I. Melikşah'ın fikhî mezhep bakımından Hanefî geleneğe mensup olması, devletin ilmî ve idarî kadrolarında bu mezhebin daha etkin bir konum kazanmasına zemin hazırlamış, bu durum ise diğer mezhep çevreleriyle ilişkilerde yaşanan gerilimleri beraberinde getirmiştir. Tüm bu gelişmeler, I. Melikşah döneminde mezhep meselesinin tek boyutlu bir yapı arz etmediğini; aksine itikadî, fikhî ve siyasî unsurların karşılıklı etkileşim içinde şekillendiği çok katmanlı bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla döneme ait mezhep hareketlerinin sağlıklı ve bütüncül biçimde değerlendirilebilmesi için, yalnızca siyasî ya da itikadî bir bakış açısıyla yetinilmemesi; fikhî yapıların ve kurumsal düzenlemelerin de analiz sürecine dâhil edilmesi gerektiği açıktır.

Sonuç olarak, I. Melikşah dönemi mezhep hareketleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezî otoriteyi güçlendirme, siyasî istikrarı temin etme ve Sünnîliği kurumsal bir zemine oturtma yönündeki politikalarıyla yakından ilişkilidir. Bu dönemde mezhep meselesi yalnızca dinî ayrışmalar bağlamında değil, devletin idarî bütünlüğünün korunması, iç düzenin sağlanması ve siyasî meşruiyetin tahkimi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çerçeve, Selçuklu yönetiminin mezhep politikalarının

dönemin şartlarına bağılı olarak şekillendiğini ve sabit, tek tip bir uygulamadan ziyade değışken ve duruma göre belirlenen bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır.

Tez kapsamında elde edilen bulgulara gelince, I. Melikşah döneminde ortaya çıkan mezhep hareketlerinin yalnızca dinî farklılıklarla sınırlı kalmadığını, siyasî ve toplumsal boyutlarıyla devletin merkezî otoritesini, iç düzenini ve Sünnî meşruiyetini doğrudan etkileyen unsurlar arasında yer aldığını göstermektedir. Mezhep hareketleri, devletin idarî, askerî ve siyasî tedbirlerinin yönünü belirlemiş; Selçuklu yönetimi bu süreçte düzeni ve toplumsal huzuru koruma amacıyla farklı yöntemlere başvurmuştur. Bu çalışma, mezhep hareketlerinin tek boyutlu yorumlarla açıklanamayacağını ortaya koymakta ve Büyük Selçuklu tarihine dair literatüre, söz konusu hareketlerin çok katmanlı yapısının anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Abû'l Farac, Gregory. *Abû'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.

Ağırakça, Ahmet. "İhşîdîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/551-553. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ak, Ahmet. *Selçuklular Döneminde Maturidilik*. Ankara: Yayınevi, 1.Baskı., 2009.

Akbaş, Murat. "Selçukluların Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Mefkûresi Bağlamında Bağdat'a Yönelik Faaliyetleri". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 14 (Temmuz 2021), 137-178. <https://doi.org/10.23897/usad.961225>

Akgül, Hasan. "Ebüzziya Tevfik'in Yazdığı Hasan Sabbah Biyografisi". *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (Ekim 2021), 804-820. <https://doi.org/10.20322/littera.974313>

Akın, Murat. "Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Akâide Dair İki Eseri ve Kelâmî Görüşleri". *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (Mart 2021), 349-376. <https://doi.org/10.61304/did.766665>

Akkuş, Mustafa. "Nizamü'l-Mülk Suikastinin Dönemin Kaynaklarına Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 165-186.

Altunsoy, Nazli. "Selçuklu-Abbâsî Hanedanları Arasında Güç, İktidar ve Evlilik İlişkisi". *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Temmuz 2019), 144-158.

Arıkan, Adem. *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010. Tez No:264969

Arıkan, Adem. "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultani Mesud'un Faaliyetleri". *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*.

Aruçi, Muhammed. "Pezdevî, Ebû'l-Yüsr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “Ezher (Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ateş, Ahmet. “Gazzâlî’nin Bâtınîliğin Belini Kıran Delilleri, Kitâb Kavâsım al-Bâtînîya”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1-2 (1954), 23-55.

Atıcı, Ayşe. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtını hareketi: Hasan Sabbah ile ilk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri, 1090-1157 / İmparatorluk Selçukluları Döneminde Batını Hareketi*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005. (Tez No:159899)

Ay, İsmail. “İsmâîlî Davasında Bir Politik Söylem Olarak Mustâ’lî-Nizârî Ayrılığı Ve Nizârîliğin Doğuşu”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/1 (Temmuz 2023), 61-75. <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1266074>

Azamat, Nihat. “Nâsır-ı Hüsrev”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/395-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11.Baskı., 2023.

Baran, İlhan. *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.

Bedir, Murteza - Koca, Ferhat. “Pezdevî, Ebü’l-Usr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/264-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bezer, Gülay Öğün. “Terken Hatun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/510. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Baskı., 2002.

Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2019.

Bundarî, Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfahani. *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943.

Büyükkara, Muhammed Ali. “İsmâîlilere Atfedilen ‘Dokuz Aşamalı Da’vet Süreci’ Üzerine Bir İnceleme”. *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 35-49.

Claude, Cahen. *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*. çev. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, Birinci baskı., 1979.

Coşkun, İbrahim. “Eş’arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş’arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 2020), 1-24. <https://doi.org/10.47702/sematr.2020.1>

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. baskı., 2022.

Çağatay, Neşet. “Fatimîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1960), 63-77.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agâh. *İslâm Mezhepler Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Çelik, Aydın. “Fatimîler Devletinin Kuruluşu”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi [Fırat Üniversitesi Dergisi : Sosyal Bilimler]* 15/2 (2005).

Çelik, Aydın. “Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri”. *Yeni Türkiye* 22/83 (2016), 257-266.

Çiftçi, Ömer. “Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları”. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 315-333. <https://doi.org/10.11616/asbi.1215348>

Çubukcu, Asri. “Muiz-Lidînillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/96-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çuhadar, Cengiz vd. (ed.). “IV. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Veli Sempozyumu. Cilt 1”. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017.

Daftary, Farhad. *Alamut Efsaneleri*. çev. Özgür Çelebi. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2008.

Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*. çev. Erdal Toprak. İstanbul: Doruk, 2005.

Daftary, Farhad. “Muhammed b. İsmâil el-Mektûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., 2020.

Dizer Karaosman, Türkan. *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dış Politikası*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023. (Tez No:559549). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Dündar, Feyzullah. “Büyük Selçuklular Döneminde Mezhep-Siyaset İlişkisi: Vezir Amîdûlmülk Kündürî Örneği”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/2 (Aralık 2025), 584-601. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1810781>

Dündar, Feyzullah - Dalkıran, Sayın. “Selçukluların Mezhep Politikası ve Sonuçları”. *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2024), 6-25.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasî ve İtikadi Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.

Erbaş, Yasemin Hilal. *Hasan Sabbah'ın Ortaya Çıkışı ve 1258'e Kadar Siyasî Açıdan Etkileri*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Erdemci, Cemalettin. “Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü”. *İslami İlimler Dergisi* 8/2 (Kasım 2012), 7-32.

Eroğlu, Muhammed. “Hâkim el-Cüşemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fazlullâh, Reşîdüddin. *Selçuklu Devleti: Cami'ü't-Tevarih*. çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayımları, 2020.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Batıniliğin İçyüzü: Fedaihu'l-Batıniyye, El-Mustazhiri*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. baskı., 1993.

Gökhan, İlyas. "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi". *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Nevşehir University Journal of Social Sciences* 2/2 (2013), 92-108.

Gölpınarlı, Abdülbâkî. *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der yayımları, 1987.

Gülmez, Abdurrahman. "Selçuklu Devleti ve Sünni Mezheplerin Şiî - Bâtinîlerle Mücadelesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Aralık 2021), 341-361.

Hamîdullah, Muhammed. "Serahsî, Şemsüleimme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Hitti, Philip Khuri. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi, 1989.

Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hodgson, Marshall Goodwin Simms. "Hasan-ı Sabbâh". çev. Süleyman Tülücü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 247-255.

Hüseynof, R. A. "Malazgird ve Kafkaslar". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 10 (Mayıs 1968), 60-71. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000383

İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin. Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1419.

İbn Ebi'l-Vefâ, Ebû Muhammed b. Adulkadir b. Muhammed el-Karşî el-Hanefî. *el-Cevâhirü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv. Cîze: Daru Hecer, 1413/1993.

İbn Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muham. *el-Kamil fî't-Tarih*. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sadır, 1398/1978.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmamuddin İsmail b. Ömer. *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslam Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. 12 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

İbnü'l- Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.

İbnü'l- Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telbîs-i İblîs*. çev. Savaş Kocabaş. İstanbul: Elif Yayınları, 2. Basım, 2005.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *El-Muntazam fî Târîhi-l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

İçme, Mehmet. *Bâtınlık ve Ortaçağ İslâm Dünyasına Etkileri*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018. (Tez No:516345). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci / Siyasi-Teolojik Bir Mezhep Olarak Hanbelliğin Oluşum Dönemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.

İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İlhan, Avni. "Ebû Yûsuf el-Kazvînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kaçın, Bülent. “Büyük Selçuklular’da Evlilik Merasimleri”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2017), 97-121.

Kafesoğlu, İbrahim. “Alparslan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/526-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kafesoğlu, İbrahim. *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1. Baskı., 1973.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Birinci., 1972.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken, 1998.

Kallek, Cengiz. “Şâî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Karadaş, Cağfer. “Selçuklular’ın Din Politikası”. *İSTEM* 2 (Aralık 2003), 95-108.

Kaya, Beytullah. “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Haziran 2019), 49-66.

Kaya, Eyyüp Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Pınar. *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / klasik Tarih Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003. (Tez No:262755). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Kayhan, Hüseyin. “Türkler. 4”. ed. Salim Koca vd. 669-677. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014.

Kitapçı, Zekeriya. *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1994.

Kitapçı, Zekeriya. *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler: I İslâmî Türk Tarihine Giriş*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, İkinci baskı., 2005.

Koca, Salim. “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (Aralık 2007), 1-37.

Koca, Salim. “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”. *Gazi Türkiyat* 1/1 (Mart 2007), 9-33.

Kocatürk, Muhammed. *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu İç Politikası*. İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://kutuphane.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=26023>

Köymen, Mehmet Altay. “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 3: Alp Arslan ve Zamanı”. Türk Tarih Kurumu yayınları 7. dizi 23. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Kuruluşu*. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 2000.

Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Birinci Baskı., 1976.

Kuşcu, Ayşe Dudu. “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (Aralık 2010), 637-664.

Lewis, Bernard. *Haşhaşiler: İslam’da Radikal Bir Tarikat*. ed. Cahit Akın. çev. Kemal Sarısözen. İstanbul: Kapı Yayınları, Üçüncü basım., 2016.

Lewis, Bernard. *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*. çev. Ali Aktan. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. çev. Selan Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, Onbirinci baskı., 2015.

Lockhart, Laurence. “Hasan-ı Sabbah ve Haşîşiler(Hasan-i Sabbah and the Assassins)”. çev. Süleyman Tülücü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 213-240.

Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Telos, 2. Basım., 1997.

Mahmud, Ahmet Bin. *Selçuk-Nâme*. ed. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.

Makdisi, George. “Tuğrul Bey’in Evliliği”. *Tarih Okulu Dergisi* 2009/3 (Mart 2009), 139-159.

Mantran, Robert. *İslam’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: A.Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Mercan, İsmail Hakkı. “Batınilik, Batıniler ve Selçuklu İlişkileri, Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kâzım Yaşar Kopruman Armağanı”. ed. Altan Çetin. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, 143-169.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Yeniden gözden geçirilmiş 8. basım., 2013.

Müeyyed-Fiddîn, Ebû Nasr Hibetullah b. Mûsâ el-. *Sîretü’l-Müeyyed fîd-Dîn Dâi’d-Duât: Tercemetü hayâtihî bi-kalemihi*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kahire: Dârü’l-Kâtibi’l-Mısırî, 1949.

Nizâmülmülk, Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Talha Ayar. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Ocak, Ahmet. “Bir Terör Örgütü Olarak ‘Batınilik’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”. *Dini Araştırmalar* 7/20 (Haziran 2004). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/article/61431>

Ocak, Ahmet. “Selçuklular (Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ocak, Ahmet. “Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi”. *Erdem* 8/23 (Ocak 1996), 401-418.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı yayınları, 2002.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)*. Malatya: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999.

Onat, Hasan. “İsmâîl b. Ca‘fer es-Sâdık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/91-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 11. Basım, 2022.

Öz, Mustafa. “‘İsmâiliyye Mezhebi’, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu”. *İstanbul, İSAV Yayınları*, 605-645.

Öz, Mustafa. “Meymûn el-Kaddâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/505. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Öz, Mustafa. “Müeyyed-Fiddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/484-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Öz, Mustafa - Şek‘a, Mustafa Muhammed eş-. “İsmâiliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/128-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. “Alamut”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh ve Fidâîler”. *İstanbul Müftülüğü Dergisi* 15 (2012), 102-103.

Özaydın, Abdülkerim. “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 1-31.

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (Aralık 2008), 315-367.

Özel, Ahmet. “Bâcî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özel, Ahmet. “Kelvezânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/217-218. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özen, Şükrü. “İbn Ebû Ya‘lâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özkuyumcu, Nadir. “Tolunoğulları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/233-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Öztürk, Özgür. *Melikşah Zamanı [1072 - 1092] Büyük Selçuklu Devleti’nin Dini Siyâseti*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015. Tez No:399485. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Piyadeoğlu, Cihan. “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 124-135.

Polo, Marco. *Dünya’nın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*. çev. Işık Ergüden - Zühre İlkelen. İstanbul: Ötüken, 2. Basım., 2019.

Rahman, Fazlur vd. *İslam*. Ankara: Selçuk Yayınları, 3. Baskı., 1993.

Rasonyi, Laszlo. *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*. ed. Adnan Müderrisoğlu - Şükrü Kaya Seferoğlu. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983.

Râvendî, Muhammed ibn ‘Ali. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*. çev. Ahmed Ateş. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Baskı., 1999.

Sever, Mehmet. “Hanbeli Düşüncenin Aklîleşme Sürecinde İbn ‘Akîl’in Eş’arîlik Eleştirisi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Aralık 2019), 99-122.

Sevim, Ali. “İbnü’l-Kalânîsî’nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07)”. *Belgeler* 29/33 (Aralık 2008), 1-42.

Sevim, Ali. “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”. *Belleten* 69/255 (Ağustos 2005), 517-538. <https://doi.org/10.37879/belleten.2005.517>

Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II: Sultan Alparslan Dönemi” XIX/23 (1998).

Sevim, Ali. “Sıbt İbnül-Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihil-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XX/24 (1999), 1-75.

Sevim, Ali. “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”. *BELLETEN* 24/94 (Nisan 1960), 209-232. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1262419>

Sevim, Ali. *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

Sinanoğlu, Abdulhamit. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bilim ve Düşünce Sempozyumu: Selçuklular Döneminde Mezhep Mücadeleleri Arasında Mu’tezile’nin Konumu, 19-22 Ekim 2011 Konya/Türkiye*. Konya: Selçuklu Belediyesi, 2012.

Solmaz, Sefer. “Sultan Melikşah’ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)”. *BELLETEN* 89/315 (Ağustos 2025), 367-402. <https://doi.org/10.37879/belleten.2025.367>

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-. *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulvî. Kahire: Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabî, ts.

Sümer, Faruk. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Şapolya, Enver Behnan. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. Fatih, İstanbul: Litera Yayıncılık, 6. baskı., 2021.

Şerefeddin, Mehmed. “Selçûkîler Devrinde Mezâhib”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (Eylül 2002), 265-276.

Şeşen, Ramazan. “Alparslan’ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar”. *Journal of Turkology* 17 (Aralık 2010), 101-112. <https://doi.org/10.18345/tm.21326>

Tahrânî, Âgâ Büzürg Muhammed Muhsin. *Tabakâtü A’lâmi’s-Şîa*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1430/2009.

Tehânevî, Muhammed Ali et-. *Mevsûatü keşşâfî ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*. ed. Refîk el-Acem. çev. Abdullah el-Hâlidî. thk. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.

Tırpan, Bedriye. *Gazzâlî’nin Bâtınilere Yönelttiği Eleştiriler*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Timur, Kemal. “Süleyman Musli ve Semerkant Romanlarında Batinilik ve Hasan Sabbah”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 31 (2006), 217-232.

Turan, Osman. *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 22. basım., 2009.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.

Unat, Yavuz. “Ömer Hayyâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/66-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı., 1987.

Varol, Mehmet Cafer. “Ebû İshak Eş-Şîrazî’nin Zühhd Hayatı”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 24/47 (Haziran 2021), 359-381.

Yakupoglu, Cevdet. “Malazgirt Zaferi ve Anadolu’da Yeni Türk Vatanının Yükselişi”. *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Aralık 2021), 1-35.

Yalçinkaya, Ahmed Said. “Sultan Melikşâh Döneminde İran İsmâilî Örgütlenmesi ve Hasan Sabbâh”. *Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2023), 18-31. <https://doi.org/10.58686/marufiktisat.1309294>

Yaltkaya, Mehmet Şerafeddin. *Fâtımîler ve Hasan Sabbâh*. 1 Cilt. İstanbul: DİFM, 1926.

Yavuz, Abdullah Ömer. “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”. *Bilimname* 2017/34 (Aralık 2017), 511-532. <https://doi.org/10.28949/bilimname.348096>

Yavuz, Yusuf Şevki. “Nesefî, Ebü’l-Muîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/568-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazıcı, Tahsin. “Fidâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/53. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Yıldırım, Zeynep. “Nizamiye Medreseleri’nin Oluşumunda Mezhepsel Siyasetin Etkisi”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2023), 1137-1151. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1280550>

Yıldız, Kemal. “İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yıldızhan, Hakan - Cengiz, Lütfü. “Mâtürîdîliğin Teşekkülünde Muhammed el-Pezdevî’nin Rolü ve Mezhebe Katkıları”. *Akif* 55/2 (Aralık 2025), 324-347. <https://doi.org/10.51121/akif.2025.89>

Yılmaz, Hüseyin. “Kerbela Olayı ve Günümüze Yansıması”. *MANAS Journal of Religious Sciences* 2/2 (Aralık 2023), 70-77.

Yılmaz, Sabri - Kaya, Muhammed Selim. “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli’s- Sünne Başlıklı Risalesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/40 (2018), 203-216.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.

Yuvalı, Abdulkadir. “Selçuklular Zamanında Batınîler’in Faâliyetleri”. *Fırat Üniversitesi Dergisi: Sosyal Bilimler* 3/2 (1989), 289-298.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*. thk. Muhammed Naim el-‘Arkûsî - Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1417/1996.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Emre ÇOBAN
Doğum Yeri	Karatay/ Konya
Doğum Tarihi	11/09/1997

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Uşak Üniversitesi
Fakülte	İslami İlimler Fakültesi
Bölüm	İslami İlimler

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (....) YÖKDİL (....)
...	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	MEB/ Sürekli Lise
Görevi/Pozisyonu	İHL Meslek Dersi Öğretmeni
Tecrübe Süresi	4.5 Yıl

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	Hürriyet MAH. 160 SK. Merkez/ Muş
E-mail	emreco4249@gmail.com

